

પુસ્તાવના

[લાલા લજપતરાયે મૂળ અંગ્રેજી કૃત્યમાં લખેલી
પુસ્તાવનાનો દૃઢ સાર.]

આ પુસ્તક આર્ય બહુઓની સેવામાં રજુ કરતો પહેલો હું
સમજું છું કે તેમાં જીવનચરિત્રને યોગ્ય ધણી ખૂબીઓ દાખલ થઈ
શકી નથી, તેમ જ ધણા દોષો પણ રહી ગયા છે. આ કુદ પ્રયાસ
કરવાને અને તેને જાહેરમાં મેલવાને હું લલગાયો તેવું કારણ માત્ર
એટલું જ છે કે સ્વર્ગવાસી પાંડિતજી બાલ્યાવસ્થાથી મારા ગાઢ અને
પરમ મિત્ર હતા અને તેમના તરફ હું અત્યંત આભારની લાગણી
ધરાવતો હતો; જે તેમ ન હોત તો આ મોટું કામ ઉપાડવાને હું
લાયક નથી એમ સમજતાં છતાં હું તે ઉપાડત નહિ. મારા કરતાં વધારે
લાયકાત ધરાવનારા કેટલાક ગૃહસ્થોને આ કામ કરવા માટે દુરસઠ
નહિ મળવાને લીધે તેમજ તેઓ આ વિષયમાં પૂરતો રસ નહિ ધરાવતા
હોવાને લીધે મેં એક પ્રીતિસેવા માની આ કાર્ય ઉપાડી સેવાતું વાળખી
માન્યું છે. પ્રજાવર્ગ તે તરફ સહાનુભૂતિ ધરાવશે એવી મને આશા છે.
અંગ્રેજી જીવનચરિત્ર લખવાનો આ મારો પ્રથમ પ્રયત્ન જ
છે. વળી મારો વકીલાતનો ધંધો એવો છે કે જેમાં સાહિત્યવિષયક
રસવૃત્તિ બહુ વખત ટકી શકે નહિ અને વળી પુરતી દુરસઠ પણ
મળી શકે નહિ. આ પુસ્તક લખવામાં જે કેટલાંક સાધનો, પત્રો
ઇત્યાદિ સાહિત્યની જરૂર હતી તે કેટલાકો પાસે હોવા છતાં મને તે
સોંપતાં તેઓને વિશ્વાસ આવ્યો નથી, તે માટે હું દીલગીર છું અને
જે યોડાઓએ મને તેવું સાહિત્ય પૂરું પાડ્યું છે તેઓને હું આભારી
છું. આવી મદદ કરનારાઓ ખાસ કરીને લાલા ચેતનાનંદ, લાલા

જયચંદ, લાલા ચિરંજીવ અને પંડિત રામભજન છે. વળી તેવી જ મહા લાહોરની સરકારી હોલેજના પ્રેફેસર મી. રબિન્દ્રુ બેલે કરી છે, કારણકે તેમણે આ આખા પુસ્તકનું લખાણ સુધારવાની તસ્તી લીધી છે. તે ઉપરાંત પ્રો. મેક્સમુલર, મી. ગાડ, અને મી. રમેશચંદ્ર દત્તનો પણ મારે આભાર માનવો જોઈએ, કારણકે તેમનાં લખેલાં પુસ્તકોમાંથી મેં આ પુસ્તકમાં કેટલાક ઉતારાઓ કર્યા છે.

હીસાર;
તા. ૨૧ મી જુન ૧૮૯૬.

} લજપતરાય.

[અનુવાદકની પ્રસ્તાવના.]

પંડિત ગુરુદત્ત વિદ્યાર્થીનું નામ હવે તો ગુજરાતી પ્રજામાં પણ સારી પેઠે જાણીતું થવા પામ્યું છે અને પંડિતજીના એ વીર પુરુષે જે ધર્મસેવા પોતાની નાની વયમાં જાળવી છે તેનું દિગ્દર્શન ગુજરાતી પ્રજાના યુવકોના ધર્મ તથા સાહિત્યજીવનને શુભ પ્રેરણાઓ કરનાર નીવડશે એવી ઈચ્છાથી જ પ્રકાશકે લાલા લજપતરાયે લખેલા મૂળ અંગ્રેજી પુસ્તક Life and Work of Pandit Gurus Datta Vidyarthi M. A. નો આ ગુજરાતી અનુવાદ કરાવ્યો છે. વાચકો જોઈ શકશે કે ૨૬ વર્ષની નાની વયમાં સ્વર્ગવાસી પંડિતજીએ જે કાંઈ કરી બતાવ્યું છે તેમાંનું ચોડું પણ જો આપણા ઐત્યુએટો કરી બતાવે તો, ગાંસડે પોટલે વધતા જતા ઐત્યુએટોવાળા આ જમાનામાં આપણા જીવનનો ઉદ્વેગ એ માત્ર ચોડાં વર્ષોની જ વાત થઈ પડે. સાહિત્યસેવા જાળવવામાં આપણા ઐત્યુએટો કેટલા પહોંત છે તે તો પરીક્ષા પસાર કર્યા પછી, અભ્યાસનાં પુસ્તકોને છેવટના તમરકાર કરવાની તેમની પ્રચલિત પદ્ધતિપરથી જ જાણી શકાય છે.

તેથી ઉલટું પંડિત ગુરુદેવે મૃતભાષા લેખાતી સંસ્કૃત ભાષાને પુનઃજીવન આપવા માટે શું શું કરી બતાવ્યું છે તે અત્યંત કઠીન બતાવવાની કશી જરૂર નથી. આ પ્રસ્તાવના પછી લાલા લજપતરાયે લખેલા ઉપોદ્દેશ ધાતનો ગુજરાતી અનુવાદ આપ્યો છે તથા સંસ્કૃત ભાષાની પદ્ધતિને અંગ્રેજીમાં અનુવેલી સેવાને માટે આ પુસ્તકમાં ચોડાં પૃષ્ઠો રોક્યાં છે તે પરથી તે સઘળું જણાઈ આવશે. એ જીવન આપણા વિદ્યાર્થી વર્ગ પર ધટ અસર નીપજવશે તો આ અંચને ગુજરાતી ભાષામાં ઉતારવાનો એક મોટામાં મોટો ઉદ્દેશ પરિપૂર્ણ થયો લેખાશે.

‘ધર્મ’ અને ‘સમાજ’ એ વસ્તુઓ સાથે સંબંધ ધરાવતી દરેક વ્યક્તિને આ જીવનચરિત્રમાં ધણું ધણું શીખવાનું મળે તેમ છે. પંડિતજીની નીતિ, ધર્મવૃત્તિ, સમાજસેવા, પરોપકારી વૃત્તિ, સરલતા ઇત્યાદિ ગુણો ઉપર પ્રકાશ પાડવાનું આ રચાન નથી, તેમ જ તે તે વિષયો વિષે ઉલ્લેખ કરતાં લાલા લજપતરાયે તત્સંબંધી પોતાના વિચારો વિસ્તારથી જણાવ્યા છે એટલે અહીં તેનું પુનઃકથન કરવાની જરૂર નથી. વાચકોની સમક્ષ આ પુસ્તક જ મૂકી દેવામાં આવે છે અને આશા છે કે હંસો હિ ક્ષીરમાદત્તે તન્મિથા વર્જયત્યપઃ એ ન્યાયે વાચકો ગુણગ્રાહી ધરો.

આ પુસ્તક લાલા લજપતરાયે લખેલા અગ્રેજી પુસ્તકનો સરલ ગુજરાતી ભાષામાં કરેલો અનુવાદ માત્ર છે, એટલે આ સઘળું કથાનક લાલા લજપતરાય પોતે જ ગુજરાતી ભાષામાં કઠી સંબળાવે છે એમ સમજીને આ પુસ્તક વાંચવાનું છે. પુસ્તકમાં લાલા લજપતરાયને પહેલા પુરૂષને જાહેર ત્રીજા પુરૂષનું રચાન આપીને હું તે લખન, પરન્તુ લાલાજીએ તેમાં જાહુ રચીને પોતાનો અંગત ઉલ્લેખ કર્યો છે તેથી તેમને ત્રીજા પુરૂષમાં મૂકવા જતાં કેટલોક ગુચવાડો થાત, જેનો

ત્યાગ કરવાને મેં મૂળ અંગ્રેજીમાં ગ્રહણ કરેલી પદ્ધતિને જ આ ગુજરાતી પુસ્તકમાં પણ કાયમ રાખી છે, અને તે જ પદ્ધતિ વાચકને વિશેષ અનુકૂળ થઈ પડવાનો સંભવ છે. વળી અંગ્રેજી પુસ્તકમાં પંડિતજીની છબી નથી, પરંતુ આ પુસ્તકમાં તે દાખલ કરવામાં આવી છે જે એક જીવનચરિત્રના પુસ્તકમાં હોવાની ખાસ જરૂર છે. પંડિતજીની વધારે સારી છબી મેળવવાને યત્ન કરવામાં આવ્યો હતો, પરંતુ તે સફળ નહિ થવાથી જેવી છબી મળી યકી તેવી છાપીને જ સંતોષ પકડવો પડ્યો છે.

પ્રકાશકની એવી ઇચ્છા હતી કે આ પુસ્તકમાં જે વાક્યો ખાસ કરીને આકર્ષક અને બોધક હોય તેને જાડા કાળા અક્ષરોમાં છાપવાં. એ રીતિ સારી છે, પરંતુ આ પુસ્તકમાં મને એટલા બધાં વાક્યો બચકે પાનાનાં પાનાં જાડા કાળા અક્ષરમાં છાપવાયોગ્ય, બોધક અને આકર્ષક લાગ્યાં છે કે તેમાંથી કયા બાગને તેવા અક્ષરોમાં છાપવો અને કયા બાગને સાદા અક્ષરોમાં છાપવાયોગ્ય લેખવો તેનો તોડ કાઢતાં મને મુશ્કેલી પડી છે અને તેથી આપું પુસ્તક એકસરખી રીતે છાપવાનું જ ઉચિત માન્યું છે, તથા આકર્ષક વિભાગો તરફ વધારે ધ્યાન દોરવવાનું વાચકોને શિરે જ રહેવા દીધું છે.

અમદાવાદ.
તા. ૧૫-૧-૧૯૧૩

}

C. V. S.

[પ્રકાશકની અસ્તાવના].

આ પુસ્તક તેમ જ હવે પછીનાં બીજાં પુસ્તકો બહાર પાડવાનો અમારો હેતુ સામાન્ય જનસમાજની સેવા બજાવવાનો જ છે. સ્થળે સ્થળે પ્રીતિસેવા બજાવનારાઓ જૂદી જૂદી સંસ્થાઓ રચાપીને

જે કાર્ય બજાવી રહ્યા છે, તેનો કિંચિત્ અંશ આવાં પુસ્તકો બહાર પાડીને બજાવવાને અમે બાંચશાળી યમએ, એ જ અમારો મુખ્ય હેતુ છે. અમે શું કરી બતાવવા ઇચ્છીએ, છીએ તેનો ઉદ્દેશ્ય અત્ર અમે કરવા માંગતા નથી, કારણકે કરી બતાવવા પહેલાં કહી બતાવવું નિરર્થક જ લેખાય. આ પુસ્તકનો જનસમાજ તરફથી સારો આદર થશે તો ખંડિત ગુરુદત્ત વિદ્યાર્થીનાં સંઘર્ષો લખાણો પુસ્તક રૂપે ગુજરાતી ભાષામાં બહાર પાડવાની અમારી ઇચ્છા છે, તો આ શુભ કાર્યમાં આર્થ બંધુઓ અમોને ઉત્તેજન આપી આભારી કરશે એવી આશા છે. આ પુસ્તકની સર્વ આવક આર્થ ધર્મની સેવાને લગતાં પુસ્તકોની પ્રસિદ્ધિમાં જ વાપરવામાં આવશે, એમ આ સ્થળે ફરીથી કહી બતાવવાની કશી અગત્ય નથી.

આ પુસ્તકનો કેટલોક ભાગ ખંડિત મયાશંકરજીએ તપાસી જવાની કૃપા દર્શાવી છે તે માટે તેમનો, પુસ્તક છપાવવામાં “ગૌરીકાન્ત ઔપધાલય” વાળા વૈદ્ય સુનીલાલ લાલજીભાઈએ જે જાત મહેનત ઉઠાવી છે તે માટે તેમનો અને શ્રીયુત હરિશંકર વિદ્યાર્થીએ પુસ્તકનો પ્રચાર કરવા માટે જે પરિશ્રમ ઉઠાવ્યો છે તે માટે તેમનો આભાર માનવાની ફરજ બજાવવાનું આ સ્થળે અમારે વિસરી જવું જોઈએ નહિ.

ખાટડી;
તા. ૧-૨-૧૯૧૩

}

ગણપતિ.

ઉપોદ્યાત.

મનુષ્યનતિને હુલાવનારી પુરાતન આર્ય ભૂમિ ! તારો જય હો ! પૂજનીય અને કાર્યદક્ષ પરિપોષક માતા ! તારો જય હો ! સેંકડો વર્ષો-સુધી તારાપર જંગલી દુમલાઓ થયા છતાં દંછ તારું સ્મરણ ભુલ્યાઈ જવા પામ્યું નથી, એવી તારી કન્યવલ્લ હીતિ છે ! ધર્મ, પ્રેમ, કાવ્ય, વિજ્ઞાનના પિતૃદેશ ! તારો જયજયકાર હો ! તારી પૂર્વાવસ્થાના સ્મરણને અમે અવિ-ધ્યમાં અમારા પાયાત્વ દેશોમાં અસિનંદીરું.

એમ. એલ. જેકાલીઅટ.

આર્યસમાજ નામની સંસ્થા શુદ્ધ સંસ્કૃતના અભ્યાસને આગળ વધારવાને જે કાંઈ ચત્તો કરે છે તેની ખરી કીમત સમજવાને સઘળા વર્ગના હિંદવાસીઓ બહકે-હિંદવાસીઓ અને પરદેશીઓ-સઘળાઓ તૈયાર થશે : એવું જોવાનો સમય હવે બહુ દૂર રહ્યો નથી. હા, હું કહું છું કે, તે અગત્યની હીલચાલને દરેકે દરેક બ્યક્તિ આ-નંદપૂર્વક અનુમોદશે અને વૈદિક સંસ્કૃત ભાષા-સર્વ ભાષાઓની જનનીરૂપ ભાષા-ના પુનર્જનમાં સ્વામી દયાનંદનાં લખાણો અગત્યનો ભાગ બજવનારા લેખાશે; એવું જાનવાનો દિવસ હવે નિકટ ને નિકટ આવતો જાય છે. કેટલાકોને આ આશા દૂર રહેલી અને અચોક્કસ જણાશે અને હું તેઓની તેવી માનીનતાને કાપી દેવા ઇચ્છતો નથી; પરંતુ જેઓ ઉચ્ચે ક્ષિતિજમાં દૃષ્ટિ કરે છે તેઓને તો જપર જણાવેલા સ્થિતિપરિવર્તનનો સ્પષ્ટ ખાસ ચાલ છે. અમે તે દિશાએ નજર કરશો તોપણ તમને જણાશે કે ભારતવર્ષની પ્રાચીનતા પુનઃ પોતાની સ્થિતિ જમાવવા લાગી છે અને વૈદિક ધર્મ તથા વૈદિક સમાજવંધારણ ચોડા જ વખતમાં કેળવાયલા લોકોનો મુદ્દાલેખ યઈ

પડશે. આ સમયે જ યુરોપિયન વિદ્વાનો પ્રાચીન અવશેષો, પ્રાચીન ચમત્કારિક વસ્તુઓ, પ્રાચીન રત્નો, ચોકવનારી શોધખોળો અને પ્રાચીન સમયનાં શાંતિકારક મતોની શોધખોળ ચલાવી રહ્યા છે. પશ્ચિમના દેશોની રાક્ષસી અને આશ્ચર્યજનક વૈજ્ઞાનિક શોધખોળો માટે પણ કેટલેક અંશે “આધુનિક સમય” “પૂર્વ સમય”ના પૌર્વાત્ય દેશોનો આભારી છે. પૂર્વ તરફનો તારો, પશ્ચિમના વધારે ચળકતા દેખાતા ગ્રહો ઉપર પોતાનો પ્રકાશ ક્યારનોએ પાડી રહ્યા છે. પ્રો. મેક્સમુલર કહે છે કે “ફ્રાન્સ, જર્મની, અને ઇટાલી (યુરોપના બહુ કેળવાયેલા અને વિજ્ઞાનવિદ્યામાં અતિપ્રવીણ એવા ત્રણ મોટા દેશો) માં તેમ જ ડેનમાર્ક, સ્વીડન અને રુસિયામાં પણ હિંદુસ્તાનના નામ સાથે જોડાએલી કોઈ એક વિલક્ષણ ખૂબી રહેલી છે. જર્મન ભાષાની અત્યંત સુંદર કવિતાઓમાંની એક કવિતા Weisheit der Brahmanen અર્થાત્ ‘બ્રાહ્મણોનું જ્ઞાન’ એ નામની છે જે ફર્ક્ટ નામના કવિએ લખેલી છે. મને પોતાને તો એ કવિતા ગોએયની West-O stlicher Devan નામક કવિતા કરતાં વિચારોમાં વધારે ઉત્તમ અને રચનામાં સંપૂર્ણ માલુમ પડે છે. જે વિદ્વાન જર્મનીમાં રહી સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ કરે છે, તે પુરાતન જ્ઞાનના ઉડા અને ગહન અભ્યાસમાં હાખલ થયો મનાય છે; અને જે માણસે હિંદુસ્તાનમાં પ્રવાસ કર્યો હોય છે તેણે જો કે માત્ર મુજબ અને મદ્રાસ જોયાં હોય છે તોપણ તેને ખીજો માર્કો પોલો માનીને તેની વાતોને લોકો ઉત્સાહપૂર્વક સાંભળે છે. ખરેખર, તે જ સુપ્રસિદ્ધ લેખકના નીચેના લખાણમાંના સુંદર અને પ્રામાણિક વિચારોને દુનિયા પુનઃ પ્રતિષ્ઠાનિત કરવા લાગી છે. “આપણને હિંદુસ્તાન શું શીખવી શકે ?” (What can India teach us) એ નામના પુસ્તકના ૬ ઠા ૫૪ પર તે લેખક લખે છે કે:-

“ જો કોઈ મને પૂછે કે ક્યા દેશના મનુષ્યોની શુદ્ધિ તથા મગજશક્તિ સૌથી વધારે વિકાસ પામી છે, કઈ જમીનના મનુષ્યોએ જીવનના મહત્વના પ્રશ્નોપર દીર્ઘ વિચાર ચલાવ્યો છે અને ક્યા લોકોએ જીવનના અગત્યના પ્રશ્નોના ખુલાસા કર્યા છે; તો હું એ જ જવાબ આપું કે ‘હિંદુસ્તાન’. અને હું જો મારી જાનને પૂછું કે, આપણે શુરોપવાસીઓ એકલા ગ્રીક, રોમન તથા એક સેમિટિક જાતિ જ્યુધ્ધના વિચારોમાં એકાંત રીતે ઢહરેલા છીએ, તેઓએ કઈ બાપામાંથી પોતાના આત્મજીવનને વધારે શુદ્ધ, વધારે અર્થગ્રાહી, વધારે વિશ્લેષણી અને વાસ્તવિક માનુષીય જીવન બનાવવા માટે બોધ ગ્રહણ કરવો જોઈએ, તો હું ફરીથી પણ હિંદુસ્તાન તરફ જ આંગળી કરું.”

માનવશિક્ષણની દરેકે દરેક શાખા ગણાવીને તે કહે છે કે હિંદુસ્તાનમાં એટલું વિશાળ જ્ઞાન ભરેલું છે કે દરેક વ્યક્તિને સુધારવા માટે તે ઉપયોગી થઈ પડે; અને છેવટે તે નીચે પ્રમાણે જણાવે છે:—

“ છેવટે, આપણે આ જીવનમાં ખીજ કોઈ પણ વસ્તુ કરતાં જોને માટે વધારે કાળજી ધરાવીએ છીએ, એટલું જ નહિ પણ તે કબૂલ રાખનારાઓ કરતાં તે નાકબૂલ રાખનારાઓ જોને માટે વધારે કાળજી ધરાવે છે, તે વસ્તુનો દાખલો લેવો; જે આપણાં સધળાં કાર્યો, વિચારો અને આશાઓને પોષે છે, તેમાં વ્યાપી રહે છે અને તેને માર્ગ દર્શાવે છે તથા જોના વિના ગામઠું કે રાજ્ય, રીનરીવાજ કે કાયદો, સાચું કે ખોટું એવું કંઈ હોઈ શકતું જ નથી તે વસ્તુનો પણ દાખલો લેવો; વળી બાપાથી વધીને આગળ જતાં, જેથી મનુષ્યો અને પશુઓ વચ્ચેનો કાયમનો સંબંધ દૃઢ રીતે સંધાયો છે, જોના વડે જ જીવન શક્ય અને સદા જન્યું છે અને જે પ્રત્યેક વ્યક્તિના જીવનનું શુભ નિર્ઝર તેમ જ રાષ્ટ્રીય જીવનના પણ પાયા-

રૂપ છે તથા સધળા ઇતિહાસોના ઇતિહાસરૂપ છે તેમ જ સધળા બેદોના બેદરૂપ છે તેનોએ દાખલો લ્યો; અને ધર્મની વાત કહીએ, તો, બ્રાહ્મણ ધર્મના નિવાસ સ્થાનરૂપ, બૌદ્ધ ધર્મના જન્મસ્થાનરૂપ અને જરયોસ્ત ધર્મના આશ્રયસ્થાનરૂપ ભારતવર્ષ કે જેમાં ધર્મની કુદરતી ચડતી પડતી બહુ જોવામાં આવી છે અને અભારે પણ નવા વહેમો તથા પાખંડી મતોના ઉદ્ભવસ્થાનરૂપ છે, તેવા દેશ સિવાય બીજે કયે સ્થળે તમે સત્ય ધર્મનાં તત્ત્વોનો અભ્યાસ કરી શકો ? અને શામાટે તે જ ભારતવર્ષ ભવિષ્યમાં શુદ્ધતમ ધર્મના આ-ળકને પુનર્જન્મ આપનારો ન થઈ પડે ?” ખરૂં છે; અને અંતઃકરણ-પૂર્વક ધમ્મીએ કહીએ કે ભારતવર્ષ હજી પણ લાખો વર્ષની ધૂળમાં દબાઈ ગએલા પવિત્ર વૈદિક ધર્મને પુનર્જન્મ આપનારો દેશ થઈ પડે.

તે જ રીતે તે આગળ જતાં લખે છે કે : “ હિંદુસ્તાનમાં ઘરેક સ્થળે તમે પુષ્કળ જૂતકાળના ખનાવો અને પુષ્કળ ભવિષ્યકાળની સંભાવનાઓ જોશો, તેમ જ તમે એવા સંયોગો નીહાજશો કે જે સં-યોગો જૂની દુનિયામાંથી તમને બાંધે જ મળી શકે. આધુનિક સમ-યનો હરકોઈ ચર્ચાતો સવાલ લ્યો-પ્રજાકીય કેળવણી, ઉચ્ચ કેળવણી, પાક્ષમિન્દની સુંટણી, કાયદાની રચના, મહેસૂલ, ઇત્યાદિ સધળા સવા-લોમાંના ગમે તે સવાલ વિષે તમે કાંઈ શીખવા કે ચત્ન કરવા માંગતા હો અથવાતો તત્સંબંધે કાંઈ નિરીક્ષણ કરવા કે શીખવા માંગતા હો, તો હિંદુસ્તાન તમારે માટે એક એવી મોટી પ્રયોગશાળારૂપ થઈ પડશે કે જેવી પ્રયોગશાળા બીજે કયાંય તમે મેળવી શકશો નહિ.” ખરૂં છે. સુંડકોપનિષદના ચષ્ટદોમાં કહીએ તો હિંદુસ્તાન “ એવું શીખવે છે કે જે શીખ્યાથી બીજું સધળું સમજી જવાય છે.”

સર્વ પ્રજાઓના ચાનતું પિતૃમહા ધરાવવા માટે મારા જીવન

દેશબંધુઓએ ચરમાવાની ઠાંધ જ નર નથી. પ્રો. મેક્સમુલર આગળ જતાં એમ જણાવે છે “ હિંદુસ્તાનના આર્યો યુરોપના અતિનિકટના બુદ્ધિવિષયક સંબંધીઓ છે ” અને તે આર્યોને તે બેખક “ અત્યંત અમરકારિક સંસ્કૃત ભાષાના રચયિતા, સર્વ સ્વાભાવિક ધર્મોમાંના સૌથી વધારે સ્વાભાવિક ધર્મના પિતા, ઘણા જ સ્પષ્ટ-ર્થદર્શક પુરાણોના બનાવનારા, અતિ ઉચ્ચ તત્ત્વજ્ઞાનના સંશોધક અને બહુ જ શ્રમસાધિત ધારાઓ-નિયમોના આપનારા ” કહીને તેમનાં વખાણ કરે છે.

આ અભિપ્રાય એક એવા ગૃહસ્થનો છે કે જેણે, તેના પોતાના જ કહેવા પ્રમાણે, હજી સંસ્કૃત ભાષાના નિર્ઝરમાંથી પૂરેપૂર્ણ જળપાન કર્યું નથી, જે હજી પોતે ઉપનિષદોના ખરા અર્થો સમજવાને શક્તિમાન થયો છે કે નહિ તે વિષે બહુ શંકાશીલ છે અને જેણે સંસ્કૃત ભાષાના ઉંડા મહાસાગરને પાર ઉતરવાના પોતાના ઉમદા માર્ગમાં ઘણી વાર દુઃખભરી રીતે ગોથાં ખાધાં છે. વળી આ અભિપ્રાય આપનાર ગૃહસ્થ હજી તો વૈદિક સાહિત્યનાં પોતાનાં ભાષાંતરોમાં વૈદિક સપ્તોના યૌગિક અને લૌકિક અર્થો વચ્ચેનો તફાવત જાળવી રાખવા જેટલો શક્તિમાન પણ થયો નથી.

તે જ પુસ્તકનું ૮૫ મું પૃષ્ઠ જોતાં જણાય છે કે ઉપરના સપ્તો લખનાં તેણે સ્વામી દયાનંદકૃત “ વેદભાષ્ય ” નહિ જ જોયું હોય, કારણકે તેમાં તે સ્વામીજીની ઋગ્વેદની આરંભિકપરના ઉપોદ્ધાત વિષે જ માત્ર વિવેચન કરે છે.

આધુનિક સમયના મહાબુદ્ધિમાન પુરુષો એક હિંદુ નાટકને માટે જે ઉચ્ચ અભિપ્રાય ધરાવે છે તે ઘણી વાર જૂદે જૂદે સ્થળે ટાંકી બતાવાતા જોવામાં આવે છે. મી. ગોએથે શકુંતલા નાટકની બહુ જ પ્રશંસા કરી છે.

ક્રૌંસના એક મહાપંડિત ઇર્નુદનો અભિપ્રાય પણ ધણો ઉમદા છે. ઇર્નુદે સંસ્કૃત ભાષાને લગતી જે શોધખોળો કરી છે તેથી યુરોપ-પર હડી અસર નીપજવા પામી છે.

મી. ક્રૌંસ કહે છે કે પછાં ઓક અને લાટીન દેવ-દેવીઓનાં નામ 'અમિ' અર્થદર્શક સંસ્કૃત શબ્દોપરથી રચાયેલાં જણાય છે.

જર્મનીનો એક ખીજો પંડિત ડા. રૉય કહે છે કે વેદિક સમયમાં કાંઈ પણ શાંતિભેદ હતો જ નહિ.

અતિસુવિખ્યાત જર્મન લેખક અને આધુનિક સમયનો તત્ત્વ-વેત્તા ફ્રેડેરિક હેગર ઉપનિષદોનું મૂલ્ય નીચેના શબ્દોમાં આકે છે:—
 " હરેક વાક્યમાંથી ગદન, મૂળ અને ઉચ્ચ વિચારો ઉદ્ભવ પામે છે અને તે સર્વમાં ઉચ્ચ, પવિત્ર અને સત્ય ભાવનામય તત્ત્વ વ્યાપી રહ્યું જણાય છે. તેવા જ તત્ત્વજ્ઞાનવાળા અમારા મૂળ વિચારોને હિંદુ-સ્તાનનું વાતાવરણ ઘેરી લે છે...આખી દુનિયામાં મૂળના (વેદોના) અભ્યાસ સિવાય ઉપનિષદોના જોડલો ઉપકારક અને ઉચ્ચ ભાવનાયુક્ત અભ્યાસ ખીજો એકે નથી. તે જ અભ્યાસ મારા જીવનના આધ્યાસનરૂપ થઈ પડ્યો છે અને મરણસમયે પણ તે તેવો જ રહેશે."

ડા. થીમોએ મોક્ષ રીતે સિદ્ધ કર્યું છે કે, જૂમિતિ અને ખગોળશાસ્ત્ર એ બન્ને જૂદી જૂદી વિદ્યાઓ તરીકે પહેલવહેલાં હિંદુ-સ્તાનમાં જ શોધી કાઢવામાં આવ્યાં હતાં અને વ્યાકરણ તથા તત્ત્વ-જ્ઞાન પણ તે જ રીતે ધર્મમાંથી જન્મ પામ્યાં હતાં.

પ્રોફેસર વેગર જણાવે છે કે હિંદુ કલ્પનાચક્તિ સૌથી વધારેમાં વધારે ફળદ્રુપ થયુંને પામી તે તત્ત્વજ્ઞાન અને વ્યાકરણને લીધે જ પામી છે... " વિદ્યાન પ્રકરના શ્રવ (Sulva Sutra) ઉપરથી

જથાપ છે કે તેમાં વન સ્કેડના નિર્ણય પ્રમાણે એવું કબૂલ રાખવામાં આવ્યું છે કે પાષણયોગરાસ પોતાનો પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત જ નહિ પણ ગણિત શાસ્ત્ર પણ ઇ. સ. પૂર્વે સોળમા શતકમાં હિંદુસ્તાનમાંથી જ શીખ્યો હતો.”

હવે તમારી તત્ત્વવિદ્યા તરફ નજર કરો, અને તે કેવો સુંદર સોકમન રજુ કરે છે તે જુઓ. દુનિયામાં “ પહેલામાં પહેલી તત્ત્વવિદ્યાની પદ્ધતિ” કપિલની લેખાઈ છે.

મી. રમેશચંદ્ર દત્ત લખે છે કે: “ છેલામાં છેલ્લી જર્મન તત્ત્વવિદ્યા-એટલે કે સ્કોપનહેઅર અને વન હાઈઝેનની પદ્ધતિ-કપિલની તત્ત્વવિદ્યાનું તેના સ્થૂળ વિભાગમાં રૂપાંતર જ છે. તે ધણી વિસ્તૃત સ્વરૂપમાં દર્શાવવામાં આવી છે. આ દૃષ્ટિબિંદુથી જોતાં માનવયુદ્ધિ ૨૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે જે અવસ્થામાં હતી તે જ અવસ્થામાં તે પુનઃ આવી હોય તેમ જથાપ છે, પરંતુ એક વધારે ઉપયોગી પ્રશ્નનો વિચાર કરતાં તે એક પગલું પાછગ હી જથાપ છે.

“ કપિલે માણસમાં આત્માનું-સ્વતંત્ર આત્મતત્ત્વનું અસ્તિત્વ જોયું હતું અને જડ તથા ચેતન પદાર્થોને તેણે પિછાડ્યા હતા; પરંતુ આપણી છેલામાં છેલ્લી તત્ત્વવિદ્યા, આ દેશમાં તેમ જ જર્મનીમાં, માણસમાં માત્ર એક ઉચ્ચ રીતે સંસ્કૃત ચએલી સ્થૂળ વિસિદ્ધતા જ જુએ છે.”

કઝીન કહે છે: “ હિંદુસ્તાનના તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ તે જ આખી દુનિયાના તત્ત્વજ્ઞાનનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ છે.”

મી. જેકોલીઅટ કહે છે: “ હિંદુસ્તાન આખી દુનિયાના પારણા છે; તે પારણામાંથી જ એક સર્વ સામાન્ય માનાએ પોતાનાં બાળકોને પશ્ચિમ દિશાના દરના છેડાસુધી મોકલીને પોતાની ભાષા,

પોતાનાં ધારાધારણ, પોતાનો નીતિબોધ, પોતાનું સાહિત્ય અને પોતાનો ધર્મ એ સઘળું આપણને વારસામાં સોંપ્યું છે; અને આપણી મૂળ ઉત્પત્તિનું એ ચિહ્ન કદાપિ છુટાઈ જશે નહિ.”

તે આગળ જતાં જણાવે છે: “ઈબ્રાહીમ, હીબ્રુ, શ્રીક અને રોમન રાજ્યબંધારણમાં મનુના વિચારોની જ પ્રેરણા હતી અને હજી પણ તેની પ્રેરણાનું તત્ત્વ આપણા યુરોપિયન કાયદાઓની સઘળાં આંતર રચનામાં વ્યાપી રહેલું છે.

શેખકોને અને હિંદુસ્તાનને લગતી બાબતોમાં રસ ધરાવતા વિદ્વાનોને તે સલાહ આપે છે કે “તેઓએ હિંદુસ્તાનમાં જન્મે હિંદુઓની સાથે તેમનાં છાએલાં ધરોમાં રહેવું” અને “વેદોનો તથા મનુએ રચેલા નિયમોનો અભ્યાસ કરવો;” કારણકે તે માને છે કે જો તેઓ એ પ્રભાણે વર્તે, તો જ “તેઓ હિંદુસ્તાનના જ્ઞાનમાં પ્રવેશ કરી શકે અને તો જ મનુષ્યજાતિની જનનીના રૂપમાં-આપણા સર્વ ઇતિહાસના પારણાના રૂપમાં હિંદુસ્તાનને તેઓ જોઈ શકે.”

એક ખીજે સ્થળે તે લખે છે કે: “ધણા બાધાન્તરકારો અને પૌર્વાય વિધાના પંડિતોની સાથે મારી એક ફરીયાદ એવી છે કે, જો કે તેઓના ઉગ્ર જ્ઞાનને માટે તેઓ પ્રથમસાને પાત્ર છે, તોપણ તેઓ હિંદુસ્તાનમાં નિવાસ નહિ કરતા હોવાથી તેઓ કાવ્યમાંની ખૂબીઓ, પ્રાર્થનાઓ, ધાર્મિક વિધિઓ વગેરેના મહત્ત્વ તાત્પર્યને બરાબર રીતે આક્રેષ્ણવામાં તેમજ સમજવામાં નિષ્ફળ નીવડે છે અને એવી કરીને પણ તેઓ બાપાંતરમાં તથા અર્થ સમજવામાં વારંવાર મોટા દોષો કરતા જોવામાં આવે છે.”

હિંદુઓના નિવાસસ્થાનથી દૂર આવેલા છૂટા છવાયા બંગલાઓમાં રહેવાથી ઉપર જણાવેલો લાભ પરદેશીઓ હિંદુસ્તાનમાં રહ્યા

છનાં પણ મેળવી શકતા નથી એમ અનુભવે પુરવાર થયું છે.

તે જ લેખક આગળ ચાલતાં જણાવે છે: “ પુરાતન સારન-
વર્ષે આપણા માટે ઇતિહાસ, નીતિ, કાવ્ય, તત્ત્વજ્ઞાન, ધર્મ, જૂહી
જૂહી વિચારો અને આપધરાત્મ ઇત્યાદિપર જે જે ગ્રંથો રહેવા
દીધા છે, તે સધળા ગ્રંથો માત્ર વાંચવાને માટે ફેટલાક જમાનાઓ
પણ ભાગ્યે જ પૂરા પડી શકે. ધીમે ધીમે ફરેક જમાનો પોતાનું કાર્ય
કર્યે જશે. વિદ્યામાં પર્વતોને હલાવવાની પણ શક્તિ રહેલી છે અને
વિદ્યાની પ્રેરણાથી મોટા મોટા ભોગો આપવાને પણ મનુષ્યો
તૈયાર થાય છે. ”

પ્રાચીન સમયના આર્યાવર્તના જ્ઞાન અને સંસ્કાર સંબંધે પર-
દેશી પંડિતોના અભિપ્રાયો ટુંકામાં ઉપર પ્રમાણે છે. હિંદુસ્તાનના
ઇતિહાસમાં એક સમય એવો પણ હતો કે જ્યારે મી. કોલમ્બુકેના
કહેવા પ્રમાણે “ વેદો હજીસુધી વિદ્યમાન હતા કે કેમ એ શંકાસ્પદ
હતું; અથવા તો જો તેમાંના કંઈ ભાગો હજી સચવાયા હોય, તો
કોઈ માણસ ખીજા વિષયોમાં ગમે તેવો વિદ્વાન હોય પણ વેદોની
અપ્રત્યક્ષિત ભાષા સમજવાની તે શક્તિ ધરાવતો હશે કે કેમ તત્સંબંધે
શંકાશીલતા રહેતી હતી. ” પરંતુ તેથી ઉઘટું અત્યારે ચારે વેદોની
મંદિતા માત્ર ૧૦ રૂપિયા જેવી નજીવી કીંમતમાં મળી શકે છે.
હજી આટલું જ જસ નથી. સારનવર્ષના અખૂટ સાધનસમુચ્ચય-
માંથી એક એવો માણસ જન્મ પામ્યો કે જે વેદોની એ કહેવાતી
અપ્રત્યક્ષિત ભાષાને સારી પેઠે સમજવાની શક્તિ ધરાવતો હતો
એટલું જ નહિ પણ જેનામાં વેદોનું ભાષાન્તર સંસ્કૃતમાં તેમ જ
હિંદુસ્તાનની ધરમથ્યુ ભાષા હિંદીમાં પણ કરવાની કીમત હતી.

સ્વામી દયાનંદના વેદભાષ્યમાં ગમે તેવા ગુણો કે દોષો સમાવેલા હોય, તોપણ એટલું તો સિદ્ધ છે કે તેમના શત્રુઓ પણ તેમની વિદ્વતાના સંબંધમાં પ્રથમ ઉદાવવાનું ધૈર્ય બતાવી શક્યા નથી. જે માર્ગે લોકોની આવગળ બહુ થતી હતી, તે માર્ગથી છૂટા પડીને પોતાને માટે નવો માર્ગ-પોતાના જ દેશબંધુઓની અત્યંત નિરાસા-હજનક વિરૂદ્ધતા છતાં તૈયાર કરવો, તે દાર્પસ્વામીજીની અસાધારણ હિંમતનું જ દર્શન કરાવે છે. લોકો સ્વામીજીના બાપ્પ ઉપર ટીકા કરશે, તેમ જ કેટલાકો તેને પસંદ પણ કરશે; પરંતુ એમ કહેવાની તો કોઈ ભાગ્યે જ હિંમત ધરી શકશે કે સ્વામીજીએ વેદોનું ભાષાંતર કરવાનો વ્યર્થ ફકિા ધરાવ્યો હતો. સ્વામીજીના કીર્તિમાન જીવનની પ્રેરણા એક ખીખ મૂલ્યવાન માણસના જીવનને યથા હતી, પરંતુ સ્વામીજીને પગલે ચાલવાનું કામ કરવાના પ્રયત્નમાં તેનું આકસ્મિક મરણ થઈ ગયું. તે જ યુવાન આર્યબંધુના જીવનનું દ્રઢ કથાનક વાચકોની સમક્ષ આ પુસ્તકના હવે પછીનાં પૃષ્ઠોમાં હું રજૂ કરવા ઇચ્છું છું. વાચક પ્રથમ કરશે કે આ માણસના જીવનની સાથે ઉપર આપેલા લંબાણ ઉતારાઓનો શો સંબંધ રહેલો છે? તેનો ઉત્તર એ જ ॥ કે-આર્યાવર્તના યુવકોને માથે પોતાના પૂર્વજો તરફ બળ-વવાની ફરજોનું જે ઝણ છે તેનું તેમને બાન કરાવવાને જ એ એક સાધારણ પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. શુદ્ધ સંસ્કૃત ભાષાને સજીવન કરવાની વેદીમાં ધણા બુદ્ધિશાળી યુવકોએ પોતાના જીવનની-પોતાની કારકીર્દીની આહુતિ આપવાની અમલ છે એમ બતાવી આપવાની ખરેખર જરૂર છે. સ્વામી દયાનંદના દેશબંધુઓને તેઓના પૂર્વજોના વિચાર ગુપ્ત ખબરનાઓ શોધી કાઢવાને સંપૂર્ણ અભ્યાસ કરવાનો બોધ આપવાની પણ જરૂર છે; અને પાંડિત ગુરુદત વિદ્યા-

ચીના અનુયાયીઓને સંસ્કૃત ભાષાને સજીવન કરવાના કાર્યમાટે જાહેરમાં આવવાને તથા પોતાનાં જીવન અર્પણ કરવાની તત્પરતા બતાવવાને વિનંતિ કરવાની પણ તેટલી જ જરૂર છે. આ ઉપોદ્ધા-
તનાં પૃષ્ઠો એમ બતાવી આપશે કે જે ઉપકારક હેતુઓથી પરદેશીઓ
પણ આ વિશાળ ક્ષેત્રમાં આયાસ કરી રહ્યા છે, તો આ દેશમાં
એક એવો જુસ્સો વ્યાપી રહેલો છે કે જે હિંદવાસીઓને પણ દેશ-
સેવાના લક્ષ્યમિંદુપૂર્વક સંસ્કૃતના અભ્યાસ પાછળ જ પોતાનું જીવન
ગાળવાને તત્પર બનાવશે. ઉપર આપેલા ઉત્તરોમાં આપણને આપણી
ત્રાસદાયક પતિતાવસ્થાને માટે ચરમાવવાને પૂરતા છે. પરન્તુ શામાટે ?
એટલા જ માટે કે આપણે આપણી પોતાની માનારૂપ શુદ્ધ ભાષાને
અનાદર કરીએ છીએ; આપણે આપણને વારસામાં મળેલા જ્ઞાન
અને શાસ્ત્રોની ખાણોની અવગણના કરીએ છીએ; આપણે મિથ્યા-
ભિમાનપૂર્વક માનીએ છીએ કે પર્વજનિ, કૃષિ, કૃષ્ણાદિ, ગૌતમ
ઇત્યાદિ વિદ્વાનોના ગ્રંથો સમજવાને મહેનત લેવામાં કાંઈ જ માલ રહ્યો
નથી; અને આપણા માટે ભૂતકાળમાં જેઓ પરિશ્રમ વેદી ગયા છે
તેઓ તરફની આપણી કુરંજો બજાવવાની શક્તિનો આપણામાં અભાવ
છે. વિવેકી વાયક ! આ પૃષ્ઠોનાં પૃષ્ઠોમાં હું તને એક જીવનવૃત્તાંત
અર્પણ કરું છું : અશ્રાન્તશ્રમ, પ્રીતિસેવા, વડીલો-પૂર્વજો તરફ ભક્તિ-
ભાવ, ઉચ્ચ આશય, મોટાં સાહસો કરવાની તત્પરતા, લગભગ એક
સાધુના જેવી જ સાદાઈ, અને ધર્મ, ઉત્સાહ, તથા તાર્ત્વિક દેશસે-
વાની વેદીમાં આત્મભોગ આપવાની ઉદારતા : ઇત્યાદિ સર્વ ગુણો એ
જીવનવૃત્તાંતના નાયકમાં એકત્રિત થયેલા તું જોઈશ.

મારાં કુવાનું દેશખંધુઓએ ઉપનિષદનાં નીતિનાં વાક્યોનો ભાવાર્થ
સમજવાની અગત્ય છે:-

અવિદ્યાયામન્તરે વર્તમાનાઃ સ્વયં ધીરાઃ પષ્ટિતં મન્યમાનાઃ ।
જહ્ન્યમાનાઃ પરિચિન્તિ મૃદા અન્ધેનૈવ નીયમાના યથાન્ધાઃ ॥

મુંડકોપનિષદ્ ॥ ૧ ॥ ૨ ॥ ૮ ॥

અર્થ—કેટલાક અવિદ્યાથી ભરેલા પુરુષો અભિમાનપૂર્વક પોતાને પંડિત માની બેસે છે, અને મિથ્યાજ્ઞાનથી કુલાઈ જઈને જગતમાં આંધળા લોકોના આંધળા નેતાઓ થઈને ફરે છે તથા બીજાઓને પીડાના કારણરૂપ થઈ પડે છે.

“ વળી બીજા અજ્ઞાન બાળક લોકો અભિમાનપૂર્વક પોતાને જીવનહેતુ સમજેલા (કૃતાર્થ) માને છે. પરંતુ માત્ર કર્મ કરવાથી જ કંઈ હિતર સંબંધી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકાતું નથી, અને તેથી એવા લોકો સંસારસાગરમાં ડૂબીને વિશેષ દુઃખને પામે છે અને અધમમાંથી અધમતમ સ્થિતિમાંથી પડે છે. ” (મુંડકોપનિષદ્ ॥ ૧ ॥ ૨ ॥ ૮ ॥).

અને પછી જ તેઓ જ્ઞાનમના શબ્દોમાં પોતાના ધર્મને સંપૂર્ણ રીતે ભગવશે:—

“ તે સત્ય વદશે.

“ તે આર્યને છાજતું વર્તન ચલાવશે.

“ તે સદ્ગુણી માણસને બોધ આપશે.

“ તે પવિત્ર ધર્મના નિયમોને અનુવર્તશે.

“ તે વેદ શિક્ષણ મેળવવામાં આનંદ માનશે.

“ કોઈ પણ પ્રાણીને પીડા કરશે નહિ, તે નમ્ર છતાં દૃઢ બનશે

અને હમેશાં ઇન્દ્રિયનિગ્રહ કરીને ઉદાર બનશે. ” (R. C. Dutt's History of Ancient India).

જો આ શબ્દો મારા એક દેશજનકુને પણ પંડિત ગુરુદત્ત વિદ્યાચંદ્રિ પગલે ચાલવાને ઉત્તેજિત કરશે, તો હું મારો આ પ્રયાસ સંપૂર્ણ રીતે સફળ થએલો સમજીશ.

અનુક્રમણિકા.

પ્રકરણ ૧	હું. પિતૃકુલ અને પરિચય. ...	પૃષ્ઠ	૧
પ્રકરણ ૨	હું. વાલ્યકાળનું શિક્ષણ. ...	"	૯
પ્રકરણ ૩	હું. કાલેજમાંનું જીવન. ...	"	૨૨
પ્રકરણ ૪	યુ. ડી. એ. વી. કાલેજ અને પંડિત ગુરુદત્ત વિધાર્થી. ...	"	૫૬
પ્રકરણ ૫	મું. પંડિતજનાં ભાષણો. ...	"	૭૨
પ્રકરણ ૬	હું. પંડિતજનાં ભાષણો (આશુ) ...	"	૮૮
પ્રકરણ ૭	મું. રાજગારની પસંદગી અને પંડિતજનાં પત્રો. ...	"	૧૧૩
પ્રકરણ ૮	મું. પંડિતજના જીવનનું અંતીમ વર્ષ... ..	"	૧૨૭
પ્રકરણ ૯	મું. તેમની ટેવો અને રીતમાન. ...	"	૧૫૨
પ્રકરણ ૧૦	મું. પંડિતજનાં લખાણો. ...	"	૧૫૯
પ્રકરણ ૧૧	મું. ઉપનિષદો ...	"	૧૯૦
પ્રકરણ ૧૨	મું. પંડિતજના પ્રકીર્ણ લેખો. ...	"	૨૨૧
પ્રકરણ ૧૩	મું. પંડિતજ અને યોગ. ...	"	૨૨૮
પરિશિષ્ટ અ.	શ્રુત્યલેખ. ...	"	૨૩૫
પરિશિષ્ટ ઘ.	અષ્ટાધ્યાયી માટેની સબકમિટીનો રિપોર્ટ. ...	"	૨૩૭
પરિશિષ્ટ ક.	રાય મુશ્વરાજનો પત્ર. ...	"	૨૫૦
પરિશિષ્ટ ઙ.	માંસાહાર વિશે દૂકા નોંધ....	"	૨૫૨

હતું. “ પૈવાર સદાના ” તરીકે જાણીતા ચએલા રાજા જગદીશના તેઓ એક સીધા વંશજ હતા. લોકવાર્તા એવી છે કે એ જગદીશ રાજાએ પોતાનું જીવન કોઈ ધાતકી મુસલમાનની કૂરનાથી પોતાના ધર્મ અને દેશનું રક્ષણ કરવા જેવા કોઈ ઉત્તમ કાર્યમાં અર્પણ કર્યું હતું; ત્યારથી ને અને તેના વંશજો “ ચિરદાના ” (અર્થાત્ ‘ચિર’ એટલે મસ્તિક-માથું આપનાર) તરીકે ઓળખાતા આવ્યા છે અને અત્યારે એ “ ચિરદાના ” નું અપભ્રંશ રૂપ “ સદાના ” થઈ ગયું છે. તે રાજાના વંશજો આજસુધી “ સદાના ” ના ઉપનામથી ઓળખાય છે અને આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે પંડિત ગુરૂદત્ત વિદ્યાર્થી પણ ખરેખર જન્મથી જ એક “ સદાના ” (માથું આપનાર) હતા. રાજા જગદીશ જેવા બાપદાદામાંથી જ આ સહર્વર્ણનનું બળ પંડિત ગુરૂદત્તમાં વારસામાં ઉતર્યું હતું અને તે જ સહર્વર્ણન તેમના દ્વંદ્વ જીવનનાં કાર્યોનું અને કથનોનું બંધારણ બાંધનાર હતું. એટલે પછી જે કંઈ તેમને “ સત્ય ” લાગતું તેના નિર્ભય રીતે પ્રચાર કરવામાં જે હરકતો અને જાતિભોગ સહેવાં પડતાં તેનું તેમને જ્ઞાન ન રહે તો તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી જ. જન્મતમાં ધર્મનું રાજ્ય અથવા સત્ય ધર્મ પુનઃ સ્થાપવા માટે નિશ્ચિન પ્રયત્ન કરવાથી કલ્યાણ કરી શકાય છે એમ તેઓ માનતા અને તે કલ્યાણ કરતાં પોતાના શારીરિક સુખને તે કદી ઉત્તમ ગણતા નહિ, અને તેમ હોય તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય પણ નથી. ઉચ્ચાશયવાળા પિતામહે સત્ય ધર્મને અર્થે પોતાનું માથું આપ્યું અને તેના જ ઉચ્ચાશયવાળા તેના વંશજો સત્ય કારણને માટે અને ફક્ત એક જ સત્ય કારણને માટે પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કરી દીધું ! સત્ય છે, પિતામહની પાત્રતાને દીપાવનારો જ તે પાત્ર હોતો.

પંડિત ગુરૂદત્તનું વંશદક્ષ જોતાં જણાય છે કે પંડિતજી એક

પંડિત

ગુરુદત્ત વિદ્યાર્થીનું જીવનચરિત્ર.

પ્રકરણ ૧ લું.

પિતૃકુલ અને પરિચય.

एतावज्जन्मसाफल्यं देहिनामिह देहिषु ।

प्राणैर्यैर्धिया वाचा श्रेय एवाचरेत्सदा ॥

અર્થ—દેહધારીઓમાં અહીં તે દેહધારીઓનો જન્મ સફળ ॥ ૧ ॥ ને પ્રાણ, ધન, બુદ્ધિ અને વાણીથી સદા સર્વનું કલ્યાણ કરે.

श्रीमद् भागवत् ॥ ૧૦ ॥ ૨૨ ॥ ૩૫ ॥

ડિત ગુરુદત્ત વિદ્યાર્થી એમ. એ., અંગ્રેજી રાજ્યમાં પંજાબીઓની કદાવર, રાજનિષ્ઠ અને લડાયક જાતમાં જન્મ પામેલા પહેલા જ સુવિખ્યાત વિદ્વાન નર હતા. તેમણે ધર્મની (સત્ય ધર્મની) વેદીમાં પોતાના જીવનને અર્પણ કર્યું હતું અને તેથી તે જીવન પંજાબીઓની જે જાતમાં તેઓ જન્મ પામ્યા હતા તે જાતને દીપાવનારૂં

હતું. “ પંચાર સદાના ” તરીકે જાણીતા યજ્ઞેશ્વર રાજા જગદીશના તેઓ એક સીધા વંશજ હતા. લોકવાર્તા એવી છે કે એ જગદીશ રાજાએ પોતાનું જીવન કોઈ ધાતકી મુસલમાનની કૂરનાથી પોતાના ધર્મ અને દેશનું રક્ષણ કરવા જેવા કોઈ ઉત્તમ ધર્મમાં અર્પણ કર્યું હતું; ત્યારથી તે અને તેના વંશજો “ સિરદાના ” (અર્થાત્ ‘સિર’ એટલે મસ્તિક-માથું આપનાર) તરીકે ઓળખાતા આવ્યા છે અને અત્યારે એ “ સિરદાના ” નું અપભ્રંશ રૂપ “ સદાના ” થઈ ગયું છે. તે રાજાના વંશજો આજસુધી “ સદાના ” ના ઉપનામથી ઓળખાય છે અને આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે પંડિત શુદ્ધ વિધાર્થી પણ ખરેખર જન્મથી જ એક “ સદાના ” (માથું આપનાર) હતા. રાજા જગદીશ જેવા આપદાદામાંથી જ આ સદ્વર્તનનું બળ પંડિત શુદ્ધમાં વારસામાં ઉતર્યું હતું અને તે જ સદ્વર્તન તેમના દ્વંદ્વ જીવનનાં કાર્યોનું અને કથનોનું બંધારણ બાંધનારું હતું. એટલે પછી જો કંઈ તેમને “ સત્ય ” લાગતું તેનો નિર્ભય રીતે પ્રચાર કરવામાં જ દરકતો અને જાતિભોગ સહેવાં પડતાં તેનું તેમને જ્ઞાન ન રહે તો તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી જ. જગતમાં ધર્મનું રાજ્ય અથવા સત્ય ધર્મ પુનઃ સ્થાપવા માટે નિશ્ચિન પ્રયત્ન કરવાથી કલ્યાણ કરી શકાય છે એમ તેઓ માનતા અને તે કલ્યાણ કરતાં પોતાના શારીરિક સુખને તે કદી ઉત્તમ ગણતા નહિ, અને તેમ હોય તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય પણ નથી. ઉચ્ચાશયવાળા પિતામહે સત્ય ધર્મને અર્થે પોતાનું માથું આપ્યું અને તેવા જ ઉચ્ચાશયવાળા તેનાં વંશજો સત્ય કારણને માટે અને ધક્કા એક જ સત્ય કારણને માટે પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કરી દીધું ! સત્ય છે, પિતામહની પાત્રતાને દીપાવનારો જ તે પાત્ર હોતો.

પંડિત શુદ્ધતનું વંશજ જોતાં જણાય છે કે પંડિતશ્રી એક

સુવિખ્યાત પિતૃકુલમાં જન્મ્યા હતા. તેમના પિતામહ અને પ્રપિતામહ પોતપોતાના સમયમાં મોટા સન્માનશાલી અને લાગવગવાળા નરો હતા. તેમના પ્રપિતામહ મહેતા ગીરધારીલાલ કાબૂદના અમીરના દરબારમાં લાવણપુરના નવાબના પ્રતિનિધિ હતા. જમદીયા રાજનો વંશજ-એક શિરદાના-મુસલમાન રાજની નોકરી કરે તે ભાગ્યનું એક વિચિત્ર ચક્ર લેખાય. મહેતા ગીરધારીલાલના વંશજોને મુલતાનવાળા વિખ્યાન અને પ્રામાણિક દીવાન સાવનમલ તરફથી સાફ માન મળ્યું હતું. દીવાનજી તેઓને હમેશાં પોતાના મિત્રો કહીને બોલાવતા. જ્યારે જ્યારે તેઓ મુલતાન જતા ત્યારે ત્યારે સરકારના ઘોડેસ્વારો તેમની તહેનાતમાં હાજર રહેતા. તેમના પિતા લાલા રામકૃષ્ણ દારસી બાપાના એક પંડિત હતા અને જ્યારે પંજાબનું જાહેર કેળવણી ખાતું બા-લ્યાવસ્થામાં હતું, ત્યારે તે ખાતાને ઉત્તેજિત અવસ્થામાં લાવવા માટે જે સાધુ સ્વભાવવાળા શિક્ષકોએ પ્રયાસ કર્યા હતા તેમાંના તેઓ એક હતા. પંડિતજીનાં પિતામાતા મધ્યમ બાંધાનાં શરીરવાળાં, સુંદર વર્ણવાળાં અને વિશાળ કપાળવાળાં હતાં. તેઓનાં શરીર જેટલાં સુદૃઢ અને વીર્યવાન હતાં તેટલી સુદૃઢ અને વીર્યવતી તેમની બુદ્ધિ-શક્તિ હતી. પંડિત ગુરુદત્તનો દેખાવ પણ તેઓની જ એક આમેલુખ પ્રતિ-કૃતિ હતી, પણ ન્યૂનતા માત્ર એટલી જ હતી કે તેમનું કપાળ તેમની માતાના કપાળ જેટલું વિશાળ નહોતું. યોડી આવકમાં આપ્પા કુટુંબનો ગૃહત્રયદ્વાર નમૂનેદાર રીતે કેમ ચલાવવો, તેને લગતું જ્ઞાન ધરાવતી ભારતીય સન્નારીઓની વર્ગણમાં આવે તેવાં તે એક સુશીલ ગૃહિણી હતાં, કારણકે પંડિતજીના પિતાએ જ્યારે સરકારી નોકરી છોડી દીધી ત્યારે તેમને માસિક ૬૦ રૂપિયાનું જ પેતન માત્ર મળતું હતું. આધુનિક સમયની ધણીખરી હિંદુ સ્ત્રીઓની પેઠે પંડિતજીનાં

માણ:શ્રી પણ અમરો અને પુસ્તકોની કેળવણીથી વિદીન હતાં. તે પોતાનાં સર્વ બાળકો ઉપર એકસરખું હેતુ ધરાવતાં હતાં, પણ તેમાંએ ગુરુદત્તને તો તેઓ એક દેવપ્રતિમા માનતાં. ધણાંખરાં મનુષ્ય પ્રાણીઓમાં જે કંઈ સ્વાભાવિક ધૈર્ય હોય છે તે કરતાં ઘણું જ વધારે ધૈર્ય તેમનામાં હતું. મારો એક મિત્ર કે જે 'પંડિતજીનો' પણ મિત્ર હતો તે મને લખે છે કે, જોકે તે એક અગળા છે તોપણ એક સખળ પુરુષના સરખા ધૈર્યથી સંકટ કેમ સહન કરવું તે તે બહુ સારી રીતે સમજે છે. 'પંડિતજી' પોતાના પિતા પ્રત્યે અપૂર્વ સન્માન ધરાવતા હતા અને ખરેખર તે પિતા તેવા સન્માનને પાત્ર પણ હતા. તેમનામાં અત્યંત તીવ્ર સ્મરણશક્તિ અને શ્રદ્ધાશક્તિ હતી અને તે જ શક્તિ 'પંડિતજી'માં પણ બરાબર વિકાસ પામી હતી. તેમના મરણ પહેલાં એક જ વર્ષ તેમણે પોતાના પુત્રની વિનતિને લીધે સંસ્કૃત શીખવાનો પ્રારંભ કર્યો હતો. છ માસના અરસામાં તો તે એ અભ્યાસમાં એટલા બધા આગળ વધ્યા કે તેમણે તેમના પુત્ર ઉપર સંસ્કૃત ભાષામાં એક પત્ર લખ્યો હતો જે લગભગ આખો ખરેખરો હતો. 'પંડિતજી'ના પિતાનો સ્વભાવ કંઈક ઉતાવળીયો હતો અને તેથી તેમના સમયના અમલદારોએ તેમનું 'પ્રુક્ષી' એવું રમુજી નામ પાડ્યું હતું. જે મહાસમર્થના 'પંડિત ગુરુદત્ત'માં દેખાઈ હતી તેમાંનું કિંચિત્ શુભ તત્ત્વ તેમના પિતામાં પણ જણાતું હતું અને તે જ તત્ત્વ 'પંડિત ગુરુદત્ત'ને વિસ્તૃતરૂપે વારસામાં મળ્યું હોવું જોઈએ. તેમના પિતા ઈ. સ. ૧૮૨૨ માં જન્મ્યા હતા અને ઈ. સ. ૧૮૬૪ ના એપ્રિલ માસની ૨૨ મી તારીખે (સંવત ૧૯૨૧ ના વૈશાખ સુદ ૬ ને દિવસે) તેમના એકના એક પુત્ર-'પંડિત ગુરુદત્ત'નો જન્મ થયો હતો. 'પંડિતજી'ના જન્મસમયે તેમનાં માણ:શ્રીની ઉંમર ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ૪૨ વર્ષની હતી.

પંડિતજી તેમના પિતાનાં સર્વ બાળકોમાં નાના હતા અને તેથી “નાનામાં નાનો તે શાળામાં શાલો” એ લોકકથનીને તેમણે સાચી પાડી હતી. આ સ્થળે મારે જણાવવું જોઈએ કે પંડિતજી જે એક અમેરિકન તત્ત્વવેત્તા પ્રત્યે ઉચ્ચ માન ધરાવતા હતા તે તત્ત્વવેત્તાના કલા પ્રમાણે પંડિતજીનો જન્મ અતિ બાળ્યશાળી અવસરે થયો હતો. તે તત્ત્વવેત્તા કહે છે કે “સૌથી વધારે બાળ્યશાળી જન્મસમય માતાના ૩૦ થી ૪૫ મા વર્ષની વચ્ચેનો અને પિતાના ૩૫ થી ૫૦ મા વર્ષની વચ્ચેનો છે.” તે તત્ત્વવેત્તા એવું પ્રતિપાદન કરે છે કે “મજબૂત બાંધાનાં અને અનુપમ બુદ્ધિ-શક્તિવાળાં બાળકો જેઓમાં શારીરિક તેમ જ આધ્યાત્મિક સામર્થ્ય અતિઉચ્ચ પ્રકારનું હોય તેઓ સુદૃઢ અને સંસ્કાર પામેલાં માતાપિતાથી જ જન્મ પામે છે.” તે તત્ત્વવેત્તા પોતાના કથનની પુષ્ટિમાં એવા જણીતા માણસોની એક મોટી નામાવલિ આપે છે અને મને પણ આનંદ થાય છે કે બાળકોનું માનસિક સામર્થ્ય સાફ રાખવા માટે માતાપિતાના લક્ષ્યસમયની ઉમર જમ અને તેમ વધુ રાખવી જોઈએ એ એક અગત્યના નિયમના પ્રતિપાદન માટે આ જીવનવૃત્ત એક બાળકમાં ઉપયોગી થઈ પડે છે.

પંડિત ગુરુદત્તના પિતા જે કે ફારસી બાષાના વિદ્વાન હતા, તોપણ તેઓ યોગની અસાધારણ શક્તિને માનવા હતા. ૪૨ વર્ષની મોટી વય સુધી તેમને એકે પુત્ર નહિ હોવાથી દુઃખિત થઈને પંડિતજીનાં માતાપિતાએ પુત્રને અર્ચે ગુરુને પ્રાર્થના કરી અને પંડિતજીના જન્મને તે પ્રાર્થનાના જ એક સુદૃઢ તરીકે તેમણે માન્યો હતો. આ વાત જાહેરમાં મેલતાં હું વાચક વર્ગની ક્ષમા યાચીશ, કારણકે પંડિત ગુરુદત્તના જીવનના જ્ઞાનમાં આ વાત ગમે તેવી વહેમરૂપ લેખવામાં આવે, તથાપિ જે કંઈ સત્ય વાત છે, તે પ્રિય હોય કે

અપ્રિય હોય તોપણ મારે જાહેરમાં મેલવી જોઈએ.

હિંદુઓમાં એવો રીવાજ હોય છે કે બાળકનો જન્મ થયા પછી તુરત જ તેનું નામ પાડી દેવું. ઘણી વાર એ નામમાં પાછળથી ફેરફાર કરીને સાફ અને સ્પષ્ટ નામ પણ પાડવામાં આવે છે. આ રીવાજ મુજબ પંડિતજીના જન્મ પછી તુરતમાં તેમનું નામ 'મુક્તા' રાખવામાં આવ્યું હતું. આ નામ 'જન્મનામ' કહેવાય છે અને જન્મભક્ષર પણ તે જ નામના તૈયાર કરાવવામાં આવે છે. પંડિતજીના જન્મભક્ષરમાં તેમનું નામ 'મુક્તા' આપેલું છે જેમાં શુદ્ધ સંસ્કૃત શબ્દ મૂલ રહેલો છે. મૂલ નો અર્થ 'સર્વ' અથવા 'તર્વ' એવો થાય છે. આ પ્રમાણે આકસ્મિક રીતે તે જન્મનામ પણ તે નામધારીના સહવર્તનનું સૂચક ચર્ચ પડ્યું હતું. કેટલાક સમય પછી તે બાળકને તેના પિતાના ગુરૂને અર્પણ કરવામાં આવ્યો અને તે ગુરૂએ તેને 'વૈરાગી' અથવા 'સાધુ' નું નામ આપ્યું. દરેક હિંદુ કુટુંબે પોતાના એક 'ગુરૂ' અથવા 'પુરોહિત' ધારી રાખેલો હોય છે અને પ્રાચીન સમયમાં તો આ ગુરૂઓ અને પુરોહિતો જ્ઞાન ધ્યાનમાં બહુ આગળ વધેલા માણસો હતા જેથી તેઓ જે કુટુંબોની સાથે સંબંધ ધરાવતા હોય તે કુટુંબોને અમૂલ્ય અને ઉપયોગી ચર્ચ પડતા. અત્યારે તેઓ પતિતાવસ્થામાં આવી પડ્યા છે અને મોટેભાગે અજ્ઞાન અને બિંદુક ચર્ચ પડ્યા છે; જે કે તેઓમાંના કેટલાક વાંચનાં લખનાં શીખ્યા હોય છે, તે પણ મરણ-પરણ વખતે બોલવા પડે તેવા થોડા મંત્રો તેઓએ ગોખી રાખેલા હોય છે તે કરતાં કાંઈ વધારે તેઓ બાગ્યે જ જાણતા હોય છે. પરંતુ પંડિતજીના પિતાના ગુરૂ પ્રથમ દર્શને જ કાંઈક અસાધારણ શક્તિ ધરાવતા માણસ પડે છે, કારણકે જે તેમ ન હોય તો થોડા મહિનાના એક બાળકનું ધાર્મિક ભવિષ્ય-

કથન તેમણે એટલી સ્પષ્ટતા સાથે કર્યું ન હોત. “વૈરાગી” શબ્દ સાધારણ રીતે એવા માણસને લગાડવામાં આવે છે કે જે માણસે સધળા સાંસારિક જીવનનો તથા સ્ત્રૂલ વાસનાઓનો ત્યાગ કર્યો હોય અને જ્ઞાન, ધ્યાન તથા પ્રભુભક્તિમય સાધુ જીવન માળવાનું પસંદ કર્યું હોય. એટલે કે “વૈરાગી” તો તે જ માણસ કહેવાય કે જે પોતાની એક ઇષ્ટ વસ્તુની શોધ માછળ પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કરે અને તે ઇષ્ટ વસ્તુના વિરહથી પોતે જીવી શકશે નહિ એમ તે માને. એ રીતે, જે માણસ આ વિશ્વના અગમ્ય પિતાપરના અગાધ પ્રેમમાં ડૂબેલો હોય છે અને જે તે પિતાના ૧૧૨૬માં રહેવાના વિચારને પણ સહી શકતો નથી તે માણસને તેવું નામ આપવું સારું લાગે. હું સત્વર કહી દઉં કે બ્રહ્મ અને અધમ બદમાશો કે જેઓ “વૈરાગી” જેવું કુંડર અભિધાન ધારણ કરી રહ્યા છે તેઓ એ નામને બિશ્વકુલ લાયક નથી. ખરેખર, આ ભારતવર્ષની પતિતાવસ્થામાં તેઓ મુખ્ય કારણીબદ્ધ છે.

થોડાંએક માસના એક બાળકને “વૈરાગી” એવું નામ આપવું, તે ખરેખર અતિસૂચક થઈ પડે છે. કાંતો તે માણસ ગુપ્ત તત્ત્વજ્ઞાનનો વાચક હોય અથવાતો અકસ્માત્ રીતે જ તેવું નામ અપાઈ ગયું હોય. સ્વાભાવિક રીતે માતાપિતા પોતાના પુત્રનું એવું નામ પાડવાનું પસંદ કરતાં નથી; અને પાંડિતજ્ઞનાં માતાપિતાએ પણ પોતાના એકના એક પ્રિય પુત્રનું એવું નામ પાડવા સામે કાંઈ વાંધો લીધો નહિ તેનું કારણ તેમના ગુરૂની ઇચ્છાને માન આપવાનું જ હોવું જોઈએ. એમ બનવાનું ગમે તે કારણ હોય, પરંતુ એ તો સત્ય છે કે તે જ બાળક એક ખરો “વૈરાગી” બનવાને જ સરળાયલો હતો. તે બાળક જ માનવજીવનનો જન્મદાતા હતો.

એક વાર ફરીથી તે નામમાં ફેરફાર કરવામાં આવ્યો હતો અને એ વખતનો ફેરફાર પંડિતજીના જન્મસમયને અનુલક્ષીને હતો. પંડિત શુદ્ધ લગભગ ૧૨ વર્ષની વયે પહોંચ્યા, એટલે તેમનાં માતાપિતા તેમને હરદાર લેઈ ગયાં જ્યાં રાધાલાલ નામના એક ગોસ્વામીએ તેમનું નામ પાડ્યું. ૧૨ વર્ષની વયનો “વૈરાગી” હવે બદલાઈને “શુદ્ધ” બન્યો! ‘શુદ્ધ’ શબ્દનો અર્થ ‘શુદ્ધે દાન કરેલો—આપેલો’ એ પ્રમાણે થાય છે, અને તે એક સંસ્કૃત સામાસિક શબ્દ છે. વળી જે શુદ્ધતા કૃપાપ્રસાદથી પંડિતજીનાં માતાપિતાને આ પ્રિય પુત્ર સાંપડ્યો હોવાનું તેઓ માનતા હતાં, તે શુદ્ધ તરફ તેઓ જે માન અને આભારની લાગણી ધરાવતાં હતાં તેનું સૂચન કરનારું પણ એ ‘શુદ્ધ’ નામ હતું. પાછળથી પંડિતજીએ પોતાનું નામ “શુદ્ધ વિદ્યાર્થી” એવું રાખ્યું. ‘વિદ્યાર્થી’ શબ્દનો અર્થ ‘ધર્મશુદ્ધતા શાનનો અભિલાષી’ એ પ્રમાણે થાય છે.

પ્રકરણ ૨ જી.

બાલ્યકાળનું શિક્ષણ.

"Well, well thou hast a careful father child."

SHAKESPEARE.

સુધો-ગણ્યો તે જ માણસ" એ એક સર્વમાન્ય સત્ય છે. કેળવણીની સારી અને સંગીન પદ્ધતિ મોટી અગત્યની છે. પોતાનાં બાળકોને બણાવવા ધમ્મતાં માતાપિતાને જ નહિ પણ સમસ્ત પ્રજાને પણ તે મોટી અગત્યની છે, કારણકે એક ભોક્ષક બાળકની

બલ્લમનસાર્થ તેના નામરિકોની બલ્લમનસાર્થ ઉપર જ કેવળ આધાર રાખે અને તેથી કેળવણીના ધોરણપરથી પ્રજાની કિંમત આંકી શકાય છે. જેઓ પ્રજા ઉત્પન્ન કરે છે, તેઓએ સારી પેઠે જાણવું જોઈએ કે પોતાનાં બાળકોદ્વારા તેઓ જમવું કેટલુંક કલ્યાણ પણ કરી શકે છે અને આકલ્યાણ પણ કરી શકે છે. જેઓ પોતાનાં બાળકોને ઉચિત શિક્ષણ આપવાની દરકાર રાખતા નથી તેઓ ખરેખર મનુષ્યજાતિના શત્રુઓ છે; અને તેથી તેઓનું વર્તન, મનુષ્યત્વને ન છાજે તેવા સધળા શુન્દાઓમાં, સૌ કરતાં વધારે તિરસ્કારને પાત્ર છે. આપણા "વૈરાગી"ના પિતા એક કાળજીવાળા માણસ હતા અને "શિક્ષણની શરૂઆત સ્વગૃહથી જ કરાય" એ કહેતીમાં સમાએહું સત્ય સારી પેઠે સમજતા હતા. તેમણે પાંડિતજીના બાલ્યસમયના શિક્ષણને માટે કેટલી મહેનત લીધી હતી એ સધળું નીચેના અહેવાલ

પરથી જણાશે. પોતાના બાલ્યકાળના શિક્ષણનો એ અહેવાલ પાંડિતજીએ પોતે પોતાના એક મિત્રને સ્વમુખે કહ્યો હતો.

“વૈરાગી” બાએ જ પાંચ વર્ષની વયનો હશે તે સમયે તેજે મૂળાક્ષર તો ઘેર જ શીખી લીધા હતા. તેના પિતાએ તે શિખવવાની એક ઘણી સારી રીતિ ગ્રહણ કરી હતી. તે રીતિ બાળકને જૂદી જૂદી લાલચો આપીને શિખવવાની અને ચૂકો કરતાં અટકાવવાની હતી. પિતૃત્વને લગતો રૂઆબનો દોર તેના પિતાએ કદી બનાવ્યો નહોતો, તેમ જ એક બાળકના નાણુકે જીવસાને લાખી દબને તેને પોતાની પ્રકૃતિને અનુકૂળ કરવાનો તેમણે કદી ચલ કયો નહોતો. ગણિતનો વિષય તેમણે તેને આપણી જૂની લોકરીતિ મુજબ શીખવ્યો હતો, જે રીતિથી છોકરો મોટી મોટી રકમોના ગુણાકાર મ્હોંએથી કરી શકે છે અને એ રીતે બાળકની કુદરતી સ્મરણશક્તિ કેટલાક પ્રમાણમાં વધુ તીવ્ર થાય છે. તેના પિતા પોતાના પુત્રના પાઠ જેમ બને તેમ વધારે સહેલી રીતે તૈયાર કરાવવા માટે એટલા બધા અધીરા રહેતા કે પ્રાથમિક અંગ્રેજી શિક્ષણ પણ પોતાની આંખોથી દૂર તે અપાવા દેતા નહોતા. પોતાના પુત્રના બચાને માટે તેમ જ એક કાળજીવાળા પિતાને જાણે તે રીતે તેમણે એટલી પ્રોત્સાહ વચે (એ વિષે અમે અન્ય સ્થળે લખ્યું છે) અંગ્રેજી શીખવાનો પ્રારંભ કર્યો. તેમણે કનૈસ હાથે. આર. એમ. હોલરોઈડકૃત How to speak English (અંગ્રેજી કેવી રીતે બોલવું) એ નામના પ્રાથમિક અંગ્રેજી પુસ્તકનો અભ્યાસ કર્યો અને પછી તેમાંથી પોતાના પુત્રને પાઠ આપવા માંડ્યા. લગભગ આઠ વર્ષની વયે આપણા “વૈરાગી” ને ઝંગની ડીસ્ટ્રીક્ટ સ્કૂલમાં દાખલ કરવામાં આવ્યો હતો, અને તે જ નિશાળમાં તેના પિતા પણ કામ કરતા હતા. નિશાળમાં દાખલ થયા પહેલાં તેણે શરસી અને

ઉર્દૂનાં કેટલાંક પુસ્તકો વાંચ્યાં હતાં અને નિયાળમાં પણ તેણે પુસ્તક જ
ધ્યાન એએ તેવી રીતે વ્યાગળ વધવા માંડ્યું. ઝંગ ખાતે તે હતો
તે વખતે તેણે સુવિખ્યાત મહાત્મા મૌલાના રૂમની કવિતાઓ તેમ જ
શુમુસ તથેઝ અને દિવાને હામીઝ એમની કવિતાઓ પણ વાંચી
હતી. પોતાની આખી જીંદગીમાં તે એ કવિતાઓનો શોખીન હતો.
ઝંગ ખાતે તે કેટલાંક વર્ષ રહ્યા અને પંજાબના કેળવણી ખાતાની
એંગ્લો-વર્નાક્યુલર મીડલ સ્કૂલની પરીક્ષા પોતાની ૧૪ વર્ષની વયે
પસાર કર્યા પછી તેણે ઝંગ છોડ્યું તથા મુલતાન હાઇસ્કૂલમાં
અભ્યાસ કરવા માંડ્યો. આ વર્ષોમાં પણ તેણે તેની મહાન શક્તિઓ-
ના ઘણા સ્પષ્ટ પરિચય કરાવ્યા હતા. એક દાખલો તેણે એક ઉર્દૂ
ફકરાનું ફારસી પદ્યબદ્ધ બાપાંતર કર્યું હતું તે વિષેનો અને ખીજો
દાખલો પોટની ચુકલીડ (૧) ને અંતે આપેલા સધળા અભ્યાસપાઠ
એક દિવસમાં તૈયાર કરી નાખ્યા હતા તે વિષેનો, એવા બે દાખલા
તેની બુદ્ધિનો પરિચય કરાવનારા, લોકને મુખે હજી સચવાઈ રહ્યા છે.

શુરૂદત્તા ખોરાકને માટે તેમના પિતા હમેશાં બહુ કાળજી રાખના.
દૂધ અને પેડા એ વસ્તુઓ તેમના ખોરાકની મુખ્ય વસ્તુઓ હતી.
ખોરાકમાં માંસનો ઉપયોગ કરવા તરફ તે બાલ્યાવસ્થાથી જ તિરસ્કાર
ધરાવતા હતા; એમ કહેવામાં આવે છે કે એક વાર તેમના પિતાએ
શુરૂદત્તાને માંસ નહિ ખાવા માટે કપડો આપ્યો હતો; તોપણ તેમણે
દહતાપૂર્વક માંસ ખાવાની ના કહી અને તેથી તેમના પિતાને વિના-
છૂટકે તે સંબંધી વિશેષ આચલ કરવાનું ગ્રહી દેવું પડ્યું. ખોરાક અને
ખીજા હોકરાઓની સંગત સંબંધી સખ્ત નિયમ, શુરૂદત્તા જ્યાંસુધી
પિતાના અંગત અંકુશ હેઠળ હતા ત્યાંસુધી, તેમણે પાળ્યા હતા.

તેમના દેખાવમાં કે બોલવા આલવામાં સંપૂર્ણ સમ્યક્તાનું દર્શન થતું હતું તેનું કારણ પણ એ જ હતું. તેમના શરીરનું બંધારણ એકવડીક હતું તેનું કારણ પણ તેમના ખોરાકનો આ સખ્ત નિયમ અને હમેશની શારીરિક કસરત એ હતું.

થોડીએક વધુ વિગતો અમે દુર્ભાગ્યે મેળવી શક્યા નથી, નહિતો આપણા “ વૈરાગી ” ના પિતાને એક પહેલા વર્ગના અગ્રેજ વિચારક જહોન સ્ટુઅર્ટ મીક્સના માનવત પિતાની સાથે આપણે સરખાવી શકત. જે સમગ્ર માબાપો પોતાનાં બાળકોમાં આટલો બધો (અને તે ખરેખરો વાજબી) રસ તથા મહેનત લે, તો આપણે આપણી આસપાસ સંખ્યાબંધ ‘ ગુરૂત્તો ’ અને ‘ જહોન સ્ટુઅર્ટ મીક્સો ’ જેવાને બાગ્યથાળી ચઢાએ, તેમાં કાંઈ જ આશ્ચર્ય થયું લેખાય નહિ. અહો ! તે સમય કેવો મુખી અને આનંદી થઈ પડે ? !

ધણી નાની વયમાં “ ઐન-એ-મઝહબ હુનુફ ” (હિંદુ ધર્મનું હર્પણ) એ નામનું એક પુસ્તક ગુરૂત્તના હાથમાં આવ્યું અને તેમણે તે પુસ્તક આગુરના સાથે વાંચી કાઢ્યું. આ પુસ્તક વાંચવાથી તેમને વારંવાર ‘ અનહદ ’ (અર્થાત્ ‘ હદ વિનાનું ’) શબ્દ બોલવાની ટેવ પડી. ‘ અનહદ ’ શબ્દ ઈશ્વરના એક ઉપનામ તરીકે ‘ ઈશ્વર ’ શબ્દના અર્થમાં વપરાય છે. આ શબ્દ બોલવાની ટેવ પડ્યા પછી જ તે પ્રાણાયામ (ઈશ્વરના નામ સાથે નિયમિત રીતે આસનું) રૂઢન અને રમત કરવાનો નિયમ-યોગમાં પ્રથમ પ્રવેશ) કરતા માલૂમ પડ્યા હતા. પ્રાણાયામ કરવાનો પવિત્ર ધર્મ સર્વ આયોગે કરમાવવામાં આવેલો છે. ‘ મસનવી મૈલાના-એ-રૂમ ’ અને એવાં જ બીજાં પુસ્તકોની છાપ તેમના મુકામળ મગજ ઉપર પડેલી જ હતી, અને મીક્સ

સ્કૂલની પરીક્ષા તેમણે પસાર કરી તે પહેલાં ઘણે વખતે તે ઉપર જણાવ્યા મુજબ પ્રાણાયામ કરતા માલૂમ પડ્યા હતા. એક વાર તેમની માતાએ તેમને ‘પ્રાણાયામ’ કરતા જોયા અને તેમણે ‘બાળકોથી તે વળી એવું થતું હશે?’ એમ કહી તેની નિષ્ફળતા સંબંધે કાંઈક દર્શાવવા માંડ્યાં. તે ઉપર ચુરદતે કહ્યું: “જુઓ, માશ! આકાશ તરફ નજર કરો! ત્યાં ચળકતા તારાઓ અને બીજા જૂદા જૂદા આકારો છે; તેમને કોઈએ જનાવ્યા તો હશે જ અને તે જનાવનારની પાસે જવાનો માર્ગ હું શીખું છું. તમે પણ એમ જ કરજો.” આ વખતના અરસામાં તે વારંવાર આકાશમાંના પદાર્થો તરફ જોતા અને તે જોવામાં જ કેવળ લીન થઈ જતા.

આ સધળી હૃદય પંક્તિના ધાર્મિક જીવનની શુભ શરૂઆત હતી; પરંતુ અગ્રેજી ભાષાના અભ્યાસની અસર કેવળ જૂદી જ હતી અને તેથી જે આકાશીય પદાર્થોના જનાવનારને તે વારંવાર વખાણતા તેના જ અસ્તિત્વ વિષે તેમને શંકા ઉત્પન્ન થવા લાગી. ટુરન જ હુધીયાનાના પ્રસિદ્ધ તત્ત્વવેત્તા કન્ડેયાલાલ અક્ષકધારીનાં પુસ્તકોએ તેમને નિરીશ્વરવાદને માર્ગે વધારે આગળ દોર્યાં. જે સમયે આ જડવાદ સંખ્યાબંધ હૃદય આત્માઓને પોતાની બળમાં દસાવતો હતો, જે સમયે આ યુરોપીય વિચારોનો અણુચિંત્યો ઘસારો સેંકડો ઉઠાં ધાર્મિક હૃદયોને ઉઠાં ચતાં કરી નાંખતો હતો, જે સમયે હિંદુઓ પોતાના અને પિતૃઓના સ્વધર્મથી કંટાળી ગયા હતા તથા પોતાના ધર્મને અને જાતીયતાને ફેંકી દેવા તૈયાર થઈ ગયા હતા, તે સમયે તે સર્વનો એક ઉદ્ધારક પેદા થયો. જ્યારે હિંદુઓ પોતાના વિરોધીઓથી લગભગ છુંદાઈ ગયા હતા અને નિરીશ્વરવાદો થઈ જવાના તથા ખ્રિસ્તી અને મુસલમાન બની તે ધર્મથી મુક્તિ મેળ-

વવાના વિચારમાં હતા, તે વખતે “આર્યસમાજ” નામની એક જ્વાળા પ્રાદુર્ભૂત થઈ અને તે જ્વાળા, એક વિદેશીના કહેવા પ્રમાણે, “ભારતવર્ષમાં પ્રભુના પ્રેરિત પુત્ર દયાનંદ સરસ્વતીના અંતરમાં જ્વલંત બળવા લાગી.” આ જ્વાળાના ખગર સર્વ પ્રસરવા લાગ્યા અને સ્વામીજીના ઉપદેશે પંજાબના એકે એક ખૂણે ખોયરે વસના હિંદુ સમાજને પણ દયમયાવી મૂક્યો. નાના ગુરુદત્ત વિદ્યાર્થીએ આ મત વિષે સાંભળ્યું અને તે સંબંધે ચર્ચા ચલાવવા માંડી. જ્યારે તેમણે ઝંગ છોડ્યું અને સુઝનાનમાં આવીને ત્યાંની હાઈસ્કૂલમાં અભ્યાસ કરવા માંડ્યો, ત્યારે તેમના મગજની આ સ્થિતિ હતી.

સુઝનાનની હાઈસ્કૂલમાં તેમણે પોતાના અભ્યાસના ખીજ વિષયો ઉપરાંત વિદ્યાન્યાયનાં મૂળતત્ત્વોનાં પુસ્તકો વાંચ્યા, કે જે શાસ્ત્રના ભવિષ્યમાં તે એક શિક્ષક થઈ પડ્યા. સ્કૂલના હેડમાસ્ટર બાબુ એમ. એમ. સરકારને તે અત્યંત પ્રિય થઈ પડ્યા હતા. શ્રી. સરકારે પંડિત ગુરુદત્તને વાંચવાયોગ્ય પુસ્તકો આપવામાં સારી મદદ કરી હતી. અહીં તેમણે નિયાળના પુસ્તકસંગ્રહનો સારો લાભ લીધો. તે પુસ્તકસંગ્રહમાંનાં લગભગ સઘળાં પુસ્તકો તે જોઈ ગયા હતા. લાંગેખાનની વાડીમાં આવેલી એક ખીજ પુસ્તકશાળાનો પણ તેમણે લાભ લીધો હતો અને તેમાંનાં પણ કેટલાંક પુસ્તકો પઢેદ કરીને તેમણે વાંચ્યાં હતાં. માસ્ટર દયારામ તરફથી તેમને “ધી બાયબલ ઇન્ ઇન્ડિયા,” “આઈસીસ અન્વેષ્ટર્સ” અને તે જ જાતનાં ખીજ ઘણાં પુસ્તકો મળ્યાં હતાં જે સઘળાં તે જોઈ ગયા હતા.

ખાલ્યાવસ્થાથી જ પંડિત ગુરુદત્તમાં અસાધારણ દૃઢ સ્મરણશક્તિ અને યાન-મેજવવાની અમર્યાદિત યોગ્યતા જોવામાં આવી હતી. જ્યારે

તે કોલેજમાં હતા ત્યારે તેમણે પોતાની આશ્ચર્યજનક સ્મરણશક્તિના ઘણા દાખલા આપ્યા હતા. સંબંધ વિનાનાં તથા આડાં અવળાં જૂદાં જૂદાં નામોની એક મોટી યાદી તેમની પાસે વાંચી જવામાં આવતી અને તે જ યાદીમાંના અનુક્રમ પ્રમાણે સપળાં નામો પંડિતજી એકા સાથે ઝહોંએથી બોલી જતા ત્યારે તો ગ્રૈફકે હિંમૂઠ જ ખની જતા! લાહોરની સરકારી કોલેજની મુલાકાતે આવનાર એક માનવંતા ગૃહસ્થ પાસે ડો. લાટનેરની વિનંતિથી પંડિતજીએ પોતાની આશક્તિ ખતાની આપી હતી.

આ કુદરતી ખક્ષીસો ઉપરાંત પંડિતજીમાં અભ્યાસને માટે એવી કુદરતી અને અજીલ ઇચ્છાશક્તિનો નિવાસ હતો કે એક વિષય છોડીને બીજો વિષય પકડી લેતાં તેમને સુચવાઈ જવાનો કે મગજ ઉપર બોજો ધવાનો જરા પણ ભય લાગતો નહિ. આ કથનની ઉચિતતા વાચક પોતે જ વિચારી શકે તેમ છે, કારણકે અઢાર વર્ષની વયે પંડિતજી અરબી, ફારસી, સંસ્કૃત, ઉર્દૂ અને અંગ્રેજી બાષાઓ જાણતા હતા. તેમની માતૃભાષા શુદ્ધતાની હતી અને તેથી ઉપર કહેલી સંધળા બાષાઓ પંડિતજીને તો પરબાષાઓ જ હતી. પંજાબ યુનિવર્સિટીની પ્રવેશક પરીક્ષામાં—એટલે કે હિંદ અને ઇંગ્લાંડનો ઇતિહાસ, ભૂગોળ અને ખગોળવિદ્યા, ગણિત અને પ્રાથમિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર એ વિષયોની પરીક્ષામાં—એસવા માટે બીજા વિષયો ઉપરાંત માતૃભાષાના સારા જ્ઞાનની પણ જરૂર પડે છે, એટલે તેનું સારું જ્ઞાન પંડિતજીમાં હોય તે તો સ્વાભાવિક જ છે. મસનની બોલાના—એ—રમ તેમણે વાંચ્યું હોવાથી ફારસી બાષાના તો તે એક પંડિત હતા. સંસ્કૃત બાષામાં તેમણે આખી ‘અષ્ટાધ્યાયી’ એક વાર પૂરી કરી હતી. અરબીમાં તેમણે સરદ મીર અને નકવ મીર વગેરે કેટલુંક વાંચ્યું હતું. અંગ્રેજીના

તે પૂરા વિદ્યાન હતા અને તેમણે શેક્ષમીયર, મીટન, કાકપર વગેરે કવિઓના સઘળા લેખ વાંચ્યા હતા. અને ઉર્દૂનો અભ્યાસ તેમણે પંજાબ યુનિવર્સિટીની પ્રવેશક પરીક્ષા પસાર કરવામાં જરૂર પડે તેટલો જ કર્યો હતો. તોપણ આખા પ્રાંતમાં તે પાંચમા નંબરે (ગુણાનુક્રમમાં) પસાર થયા હતા. એ તો નિર્વિવાદ કે લાહોરની ટ્રાન્સ-જમાં તે હાખત થયા તે પહેલાં તેમણે ન્યાય, તત્ત્વજ્ઞાન, માનસશાસ્ત્ર બ્રહ્મર શાસ્ત્ર વગેરેને લગતાં કાંઈ યોડાં પુસ્તકો વાંચ્યાં નહોતાં. તેમના એક મિત્ર અને સહાધ્યાયી લાલા એનનાનંદ બી. એ. લખે છે કે ગુરુદત્ત વિદ્યાર્થી ઝંઝારી મીડલ સ્કૂલની પરીક્ષા પસાર કરીને જ્યારે મુક્તતાન આવ્યા ત્યારે તે એક નિરીશ્વરવાદી હતા. જ્યારે તે મુક્તતાનની હાઈસ્કૂલના એક વિદ્યાર્થી હતા ત્યારે તેમણે સંસ્કૃત વાંચવાનું શરૂ કર્યું અને સંસ્કૃતનું જ પહેલું પુસ્તક તેમણે વાંચ્યું તે બેન્ડેન્ટાઈનકૃત “ ઈન્ડી લેસન્સ ઇન સંસ્કૃત ગ્રામર ” એ નામનું પુસ્તક હતું. આ પુસ્તક તે પોતાના મિત્રોને પ્રારંભના સંસ્કૃત અભ્યાસ માટે હમેશાં સૂચવતા. તે પુસ્તક પૂરું કરીને તેમણે “ વેદ બ્રાહ્મ ભૂમિકા ” નો સંસ્કૃત વિભાગ વાંચવા માંડ્યો અને જ્યાં જ્યાં કાંઈ મુશ્કેલી આવવા માંડી ત્યાં ત્યાં સંસ્કૃત કોશની મદદ લેવા માંડી. આટલું કરીને તે ત્યાંની “ આર્યસમાજ ” ના અધિકારીઓ પાસે ગયા અને તેમને કહ્યું કે “ મને વેદ શિખવવા માટે એક પંડિતને તમે બોલાવો. ” તે સાથે તેમણે તે અધિકારીઓને એટલે સુધી કહી દીધું કે “ જો તમે આટલું નહિ કરી શકો તો મારી ખાતરી થશે કે વેદમાં ગપાટા વિના ખીચું કશું નથી, અને લોકોમાં હું ખુશ્લી રીતે તેવો ઉપદેશ આપવા માંડીશ. ” આ માંગણી વાળજી અને એક ડાહ્યા માણસને ધાળે તેવી હતી. તેમની તે માંગણી સાંભળવામાં આવી અને તેને પરિણામે પંડિત

અક્ષાનંદ મુક્તતાનમાં આવીને રહ્યા પંડિત, અક્ષાનંદ પાસે તેમણે
 પાણિનીની “અષ્ટાધ્યાયી”નો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. ભગત રેમલદાસ આ
 અભ્યાસમાં તેમના સંગાથી હતા, તે મને કહે છે કે “શિક્ષક શિષ્યને
 શિષ્યવવાને યોગ્ય થઈ પડે તેવા નીવડ્યા નહિ અને તે શિષ્યના
 અસાધારણ મંગળની ‘સંકાઓનું’ નિવારણ કરી શકતા નહિ, જેથી
 શિષ્યને પોતાના બુદ્ધિસંચય ઉપર જ બહુધા આધાર રાખવો પડતો.”
 તેમણે અભ્યાસમાં તો એટલી ઝડપભેર આગળ વધવા મંડ્યું હતું
 કે દોઢ માસમાં તેમણે તેનો દોઢ અધ્યાય પૂરો કર્યો હતો. તે પુસ્તકના
 બાકીના ભાગનો અભ્યાસ તેમણે કોની પાસે કર્યો તે કંઈ જાણવામાં
 આવ્યું નથી, પરંતુ ઘણી વાર તેમણે એમ તો કહેલું હતું ‘અર્’ કે
 આખી “અષ્ટાધ્યાયી”નો અભ્યાસ તેમણે નવ મહિનામાં પૂરો કર્યો હતો.
 આ અરસામાં સ્થાનિક આર્યસમાજે ‘અષ્ટાધ્યાયી’, ‘આર્યવર્તનમાલા’
 અને ‘વેદ બાળ્ય ભૂમિકા’ના તેમના જ્ઞાનની પરીક્ષા લીધી હતી અને
 ‘વેદ બાળ્ય ભૂમિકા’ની એક પ્રત તેમને ધનિત્વ તરીકે આપી હતી. જ્યારે
 તે નિશાળમાં હતા, ત્યારે તેમને અંગ્રેજી અને ફારસી કવિતાઓ લ-
 ખવાની ટેવ હતી એમ જાણવામાં આવ્યું છે. પરંતુ આ ટેવ
 તેમણે ત્યારપછી તુરત જ છોડી દીધી હોવી જોઈએ, કારણકે ત્યાર-
 પછી કોઈ વાર તે કવિતા જોડવાના કાર્યમાં ગુન્થાએલા જોવામાં આ-
 વ્યા નહોતા.

હવે આપણે તેમના ધાર્મિક વિચારો તરફ વળીશું. પંડિત ગુર-
 દત્ત મુક્તતાન ગયા તે પહેલાં ત્યાં એક આર્યસમાજની સ્થાપના થઈ
 ચૂકી હતી, અને કાર્યકર્તાઓની એક નાની મંડળીએ કામ કરવાનું
 શરૂ પણ કર્યું હતું. તેમના મિત્રો લાલા ચેતનાનંદ અને રેમલદાસ
 તે સમયે સર્વોચ્ચ ‘આર્ય’જ હતા અને ગુરદત્ત વિદ્યાર્થીએ તેમની

સાથે ઈશ્વર વગેરે વિષયો પરત્વે વાદવિવાદ કર્યા હતા. તેમણે 'સત્યાર્થ પ્રકાશ'ની પ્રથમ આવૃત્તિ વાંચી. આ પ્રમાણે તે મિત્રોની તથા મંત્ર-
તના અગ્રણી સાહાય્યથી, છેવટે 'સત્ય'નો પ્રાતઃકાલીન પ્રકાશ તેમના
પર પડવા લાગ્યો અને તે આસ્તિક બન્યા એટલું જ નહિ પણ એક
આર્યમહાશય પણ બન્યા. સને ૧૮૮૦ ના જુન માસની ૨૦ મી
તારીખે તેમણે અરજપત્ર ભર્યું અને મુલતાનની આર્યસમાજના તે
એક અંગમૂલ થયા. આ પ્રમાણે તેમણે જે દિવસે સત્યનો પક્ષ ગ્ર-
હણ કર્યો અને પાછળથી તેને કદી પણ ત્યજી દીધો નહિ એટલું જ
નહિ પણ તેની સેવા તેમણે પોતાના જીવનની છેલ્લી પગ સુધી બ-
ળવ્યાં કરીધી, તે દિવસ ખરેખર એક આમ્મશાળી દિવસ લેખ્યારે. આ
સમય દરમ્યાન તેમની કેટલીક વિચિત્ર ટેવોનો હકાકદ નેમનામાં હો-
વાનું કહેવામાં આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, ઉનાળામાં નિશાળ બંધ
થયા પછી ચહેરની અંદરના ડુંકામાં ડુંકા રસ્તાથી ઘેર આવવાને જ-
લ્લે તે ચહેરની બહારના લાંબા અને ફેરવાળા રસ્તાથી ઘેર આવતા
અને તે પણ છત્રી સાથે શખ્યા વિના. ક્રિકેટ રમવામાં અને કમરતો
કરવામાં તે હંમેશાં આનંદ માનતા અને ઘણી વાર ખીજ ઊઠરાઓ
સાથે ચરતોમાં દોડતાં તે પહેલા આવતા હતા. એક વિધાર્થી તરીકે
સત્યશોધકપથમાં પણ તેમનું વર્તન 'હિંમ્ય પ્રકરણ' હતું અને એક
વાર તો નિશાળમાં કલહ થતાં તેમના અને તેમના મિત્ર રેમલદાસના
ચખ્ખો સામી બાજુએ રહેલા વિધાર્થીઓના આખા વર્ગના ચખ્ખો
કરતાં વધારે સાચા માનવામાં આવ્યા હતા તેથી 'હોક માસ્તરે' પણ
તેમના મનને અનુસરીને જ ચુકાદો આપ્યો હતો. આ બાબત નિશા-
ળોના ઈન્સ્પેક્ટરને લખી જણાવવામાં આવી હતી. ઈન્સ્પેક્ટર પણ
ગુરુદત્ત અને 'રેમલદાસના' સત્યવાદિત્યથી સંતુષ્ટ થયા હતા અને તે-

મના જ મતને અનુસરીને જે યુકાદો અપાયો હતો તે જ યુકાદો તેમણે પણ બ્રહ્મણ રાખ્યો હતો. આ સમયે તેમની ઇતિઓનું યોગ તરફ યજ્ઞેશ્વર વલ્લભ દેખાઈ આવ્યું હતું અને શુભ જ્ઞાન મેળવનાર તરીકે તેમની ખ્યાતિ પણ થઈ હતી. એક વાર એક સંન્યાસી મુક્તતાનમાં આવ્યો. તે સંન્યાસી વિષે લોકોએ એમ વાતો કરતા હતા કે તેની વય ૧૨૦ વર્ષની હતી અને ૨૦ વર્ષ પહેલાં જ્યારે તે મુક્તતાનમાં આવ્યો હતો ત્યારે પણ આજના જેવો જ દેખાતો હતો. તે સંન્યાસીને નજરે જોનાર કહે છે કે તેના શરીરપર સફેદ વાળ બિલકુલ નહોતા, અને તે મહાત્મા નિયમ અનુસાર માત્ર સાત આસ જ જમતા તે છતાં તેમને દેખાવ ૩૦ વર્ષના જુવાન સરખો હતો. ચહેરા બહારની એક ધર્મશાળામાં તેમણે ઉનારો રાખ્યો હતો. ગુરુદત્ત વિદ્યાર્થીના કાકા લાલા કમલનયન જે આ મહાત્માની સાથે જંગલમાં સાત વર્ષ સુધી રહ્યા હોવાનું કહેવાય છે (જાણે કે 'વૈરાગ્ય' પણ વંશપરંપરા ઉતરી આવેલો હોયની!) તે પંડિત ગુરુદત્તને તે સંન્યાસી આગળ તેડી ગયા. સંન્યાસીએ મુલાન ગુરુદત્તને આશીર્વાદ આપ્યો. પછી તેઓ વચ્ચેનીએ મુજબ વાતચીત થઈ:-

ગુરુદત્ત—મહારાજ! યોગાભ્યાસની ઉત્તમ રીતિ કઈ? પનંજલિના પુસ્તકમાં તે કે બીજી કાઈ?

સંન્યાસી—પનંજલિએ દર્શાવેલી રીતિ સાચી છે અને બીજી સધળી લગભગ કૃત્રિમ છે.

ગુરુદત્ત—સ્વામી દયાનંદ વિષે નમે કાંઈ જાણું છો?

સંન્યાસી—હા. અમે વનમાં મિત્રો તરીકે સાચું રહ્યા હતા. એ કદા એક સંયોગે એક પંડિત ભગવત્પુરાણનો તોહ કરતો હતો ત્યાં

અમે જઈ ચકા હતા. ભગવત્પુરાણ મહેની વિગત સાંભળતાં સ્વામી દયાનાંદ એકદમ ગુસ્સે થઈ ગયા હતા, પરંતુ ‘સંન્યાસીએ ક્રોધનો પરિત્યાગ કરવો જોઈએ’ એમ જણાવીને મેં તેમના ક્રોધને શાંત કર્યો હતો.

ગુરુદત્ત—વેદોમાંથી સર્વ પ્રકારના જ્ઞાનના અંકુરો શું મળ્યા આવે છે કે ?

સંન્યાસી—હા.

ગુરુદત્ત—સૈન્યને નિયમિત રીતે ગોઠવવાની કળા અને કવાયતના નિયમો વગેરે પણ શું વેદોમાં છે કે ?

સંન્યાસી—હા. હું તે સપણું જાણું છું અને જો કોઈ જ માણસો મારી સાથે જંગલમાં આવવા તૈયાર થાય તો મહાભારત અને રામાયણના સમયની પદ્ધતિ પ્રમાણે હું તેમને યુદ્ધમાં કેળવી શકું.

ગુરુદત્ત—સ્વામીશ્રી! તમે ક્યે ક્યે સ્થળે ગએલા છો અને ક્યાં ક્યાં સ્થળો તમે જોયાં છે ?

સંન્યાસી—સગભગ આખી દુનિયા, આસાસકા, બહેરિંગ વગેરે. આસાસકા સંસ્કૃતમાં અસ્તાવર્ત દેશ કહેવાય છે.

ગુરુદત્ત—તે તે સ્થળોની પૃથક્ પૃથક્ બાબાઓ તમને આવડે છે ? જો આવડતી હોય તો તમે રશિયન બાબા કેમ બોલો છો તે મને જોવા દો.

સંન્યાસી—હા. પરંતુ જ્યારે તમે રશિયન બાબા સમજી શકતા નથી, ત્યારે હું તો બાબામાં વાતચીત કરું તે શા ઉપયોગનું ? તમને એટલું જ કહેવું બસ છે કે એ બાબામાંથી જ બંજનો આવે છે.

યોગ વિરામ પછી-તેમણે તે સંન્યાસીને પોતાને કોઈ એવી દવા સૂચવવા કહ્યું કે જેથી સ્મરણશક્તિ અને બુદ્ધિ તીવ્રતર બને. સંન્યાસીએ તેમને એક ઔષધવિધિ ઉતારી આપી, જે સ્વામીજીએ પોતાની 'સંસ્કાર વિધિ'માં આપેલી છે તે પ્રમાણે હતી અને જેમાં બીજા કેટલીક વસ્તુઓ ઉપરાંત આદુણી, ચતાવરી ઇત્યાદિ ઔષધિઓનાં નામ હતાં.

આ બનાવ સાથે તેમનું નિયામમાંનું જીવન સમાપ્ત થાય છે અને ત્યારપછી આપણે તેમને લાહોરની ઠાંવેજમાં દાખલ થએલા જોઈએ છીએ.

હકીસોનું જે ખંડન તે કરતા તે ઘણું સાદું અને મંપૂર્ણ હતું. તે હકીસો પ્રખ્યાત નીતિવેત્તા જોષનની પદ્ધતિ પ્રમાણે બહુધા હતી.

અમે ઉપર જે કાંઈ લખી ગયા છીએ તેની પ્રતીતિને અર્થે “આર્ય મેગેઝીન” ના સને ૧૮૮૨ ના ‘ઓગસ્ટ માસના અંકમાંના તેમના તે વિષેના લેખમાંથી થોડો ઉતારો કરવાનું વધારે યોગ્ય યર્ષ પડશે. “ઈશ્વરદત્ત બુદ્ધિ” (conscience) ના મધાજા નીચે પાંડિત ગુરુદત્ત વિદ્યાર્થીએ લખ્યું છે :—

આપણા દેશમાંની સમાજોમાં એક સમાજ “બ્રહ્મોસમાજ” છે. તે સમાજે દેશના સુશિક્ષિત વર્ગના મગજ ઉપર કોઈક વિશેષ અસર નીપજાવી છે. આ સંસ્થાની પ્રગતિની જોએ તપાસ કરતા રહ્યા છે તેઓ તેમ જ ખીજાઓ સારી પેઢે સમજે છે કે એક પ્રજામાંના વિશેષ બુદ્ધિમાન પુરુષોના વિચારોને, પ્રજાના મતોના પ્રમુખ વિભાગ તરીકે, અદ્યબુદ્ધિમાનો હમેશાં સ્વીકારે છે. આ જ મૂળતત્ત્વ અને વ્યવહાર જનાવોના સંબંધમાં ચોક્કસ રીતે અવલોકવામાં આવ્યું છે કે, જોકે બ્રહ્મોસમાજનો પંથ અને તેના મતો-તેના સ્થાપકે અથવા તેના પ્રસિદ્ધ શિક્ષકોમાંના કેટલાકાએ શીખવ્યા પ્રમાણે-ઈશ્વરદત્ત બુદ્ધિના સ્ત્રવને ઉચિત સ્થાન આપે છે, તોપણ આ સમાજના અગ્રણીઓમાં અને સહાનુભૂતિવાળાઓમાં, પોતાની સંસ્થાના નિયમો અને તત્ત્વોની ઉપરવટ યર્ષને, ઈશ્વરદત્ત બુદ્ધિને અનુચિત પ્રમળતા આપવાનું વચન વધતું જાય છે. અમે માનીએ છીએ કે આ કારણને લીધે જ કેટલાંક વ્યવહાર પરિણામોમાં મોટી ભૂલો થાય છે.

ઈશ્વરદત્ત બુદ્ધિના વિષયને અનુવક્ષીને ‘બ્રહ્મોસમાજ’ ની વરતુ-

આંતર તત્ત્વ નથી, એટલું જ નહિ પણ તે બુદ્ધિ ઘણા સાચા અને ખોટા અનુભવોથી અવરુદ્ધ બની જાય છે અને કેળવણીથી તથા બાહ્યત્મક અસરોથી તેને નત્ર બનાવી શકાય છે; તેથી, ઉચ્ચ પંક્તિની નીતિની સ્થાપનાને માટે હૃદય માની શકે તેવું એક ઉચિત કારણ તેને કહી શકાય નહિ.

જેરેમી બેન્થમ એક ખાત્રે અંગ્રેજ ગૃહસ્થ હતો કે જે પંક્તિ ગુરુત્તમી કૌલેજની છંદગીના લગભગ સઘળા પૂર્વ ભાગના નેતારૂપ એક તારો હતો. પંક્તિ ગુરુત્તમ મી. બેન્થમના 'ઉપયોગિતા'ના તત્ત્વના એક ખરા પ્રશંસક હતા. તે માનતા હતા કે મનુષ્યોનાં કૃત્યોની સત્ત્વશીલતા અથવા અસત્ત્વશીલતા વિચારવાની ખરી કસોટી તેની ઉપયોગિતા છે. તેમનો એવો અભિપ્રાય હતો કે સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી તે જ મતના એક શિક્ષક હતા અને તે 'ઉપયોગિતા' વિષયક શિક્ષણ જ વેદોમાં પણ સર્વત્ર આપેલાં છે. ઉપર આપેલા સ્તેખના અંત્ય ભાગમાં પંક્તિજીએ જણાવ્યું હતું કે:—

નીતિમાન કાર્યોથી વેગળા રહે તેવી એકે નીતિ નથી અને નીતિમાન કાર્યો સિવાય નીતિ રહે તે કરતાં વધારે સમય માણુસના વિના ટકી રહે તેવાં કોઈ નીતિમાન કાર્યો નથી (એટલે કે નીતિમાન કાર્યો વિના નીતિ નથી અને નીતિપૂર્વક વર્તતા માણુસ વિના નીતિમાન કાર્યો નથી); તો પછી શું નીતિનું કાંઈ પણ ધોરણ જ નથી ? શું સઘળા નીતિ અનુચિત અને નિરૂપ-યોગી છે ? અગે માનીએ છીએ કે કહેવાતી આંતર બુદ્ધિ કરતાં નીતિનો પાયો વધારે ઉંડા છે.

આં પાયો મનુષ્યજાતિની સામાજિક લાગણીઓમાં રહેલો છે.

આ દિલ્લોજી અથવા સદાનુભૂતિની લાગણી કહેવાય કે જે લાગણી, આપણે આપણા મનુષ્યબંધુઓને સુખી વા દુઃખી જોઈએ અને માનીએ છીએ તેના પ્રમાણમાં આપણને, સુખકારક અને દુઃખકારક થઈ પડે છે. અમે અહીં આ દિલ્લોજીની લાગણી ઉપર રચવાએલા આખા નીતિસૂત્ર વિશે વિવાદ કરવા માંગતા નથી, પરંતુ વાચકને એન્ધામથી જાહેર કરીએ કે મીલ સુધીના લેખકોના પુસ્તકો જોઈ જવાનું સૂચનીએ છીએ. એટલું કહેવું જ બસ થશે કે દિલ્લોજીની લાગણીજ ઉપયોગ તત્ત્વનો પાયો છે, તેજ નીતિસૂત્ર છે કે જે તત્ત્વ મનુષ્યોનાં કાર્યોને તેઓ મનુષ્ય જાતિનાં સામાન્ય સુખો તરફ વળેલાં હોય અથવા ન હોય તેને અનુસરીને નીતિમાન અથવા અનીતિમાન કરાવે છે. વિશેષમાં અમે વાચકોને વિનવીશું કે તેઓએ આંતર બુદ્ધિ અને તેને આધારે રહેલી નીતિને અનુપક્ષીને બ્રહ્મસમાજની સ્થિતિની સાથે આર્યસમાજના આર્યોની-તેઓના નીતિસૂત્ર ઉપર રહેલા પાયાને અનુપક્ષીને-ગુલના કરી; અને પછી જોવું કે તેમાંથી કઈ મંસ્થા જનમમાજનાં સુખો તરફ વધારે વલન ધરાવે છે. અમારું મત્ત્વ એવું છે કે ‘આર્યસમાજ’ કરતાં વધારે સ્વદેશાભિમાની, જનસમાજને વધારે ઉપકારક અને જનસમાજની પ્રગતિની વધારે ધ્યેયક બીજી કોઈ પણ સમાજ નથી.

ગુલનાને માટે સ્વામી દયાર્નવ સરસ્વતીના ‘ગોકર્ણાનિધિ’ નામક પ્રથમ અંકમાંથી આ નીચે કિનારો કર્યો છે:—

માંસભક્ષી—આ દલીલો સ્થૂળ સ્વભાવની વસ્તુઓને જ માત્ર લાયક પડે છે. પણ અમારો ધર્મ અમને માંસભક્ષણની દરજ્જા સુચન કરે છે.

વનસ્પતિ આહારક—અમે કહીએ છીએ કે જે ‘ધર્મ’ અને ‘અધર્મ’ એ જે શબ્દો મનુષ્યના વર્તનના સંબંધમાં ‘અર્થ’ અને ‘ખોટું’ એ શબ્દોની સાથે સરખાવતાં સમાનાર્થક ન હોય, તો મનુષ્યની સાલસલગતમાં ધર્મદષ્ટિથી જોતાં અમુક બાબત ખરી છે અને અમુક બાબત ખોટી છે, એમ તમે કદી સ્પષ્ટ રીતે સિદ્ધ કરી શકશો નહિ. જે કાર્યોથી જનસમાજને સુખ પ્રાપ્ત થાય, તે કાર્યો ‘ખરાં’ કહેવાય છે અને જે કાર્યોથી જનસમાજને સુખ પ્રાપ્ત ન થાય, તે કાર્યોને ‘ખોટાં’ ભેખવામાં આવે છે. જે ચોરી અને લૂંટ એ મુન્દા હોય, તો તે ખરેખર મુન્દા છે તેનું કારણ એ છે કે તેથી બીજાઓને દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે. જે આપણે આ દષ્ટિબિંદુને ઊંડી દષ્ટિએ, તો પછી હુઠારા અને હુઠાયલાઓ વચ્ચે કાર્યની પવિત્રતા રહેલી છે શું ?

આર્યસમાજનો હેતુ સામાન્ય સુખનો પ્રચાર કરવાનો અને જગતમાંથી દુષ્ટતા તથા દુઃખનો ઉચ્છેદ કરવાનો છે. જે કાર્યો પરિણામે જે કાંઈ સુખ ઉત્પન્ન કરતાં હોય તે કરતાં વધારે મોટાં દુઃખ અને અઘાંતિ તે જ કાર્યોથી થતાં હોય, તો જનસમાજ તે કાર્યોને અતીતિબરેલાં કહે છે. જેઓ જરા પણ સ્વાર્થ વિના લોકોનું કલ્યાણ કરવા પાછળ જ પોતાનું જીવન અર્પણ કરે છે તેઓને જનસમાજ યોગ્ય માન અને પૂજ્યતાની લાગણીથી જુએ છે, ઈત્યાદિ.

પાંડિત ગુરુદત્ત બેન્યામ પ્રતિ યોનાની કોલેજની જીંદગીના પૂર્વાર્ધ ભાગમાં જે ઉચ્ચ સન્માનની લાગણી ધરાવના હતા, તે લાગણીમાં સમયવદન સાથે કેટલેક દરજ્જાને નિકે ઘટાડો થયો હતો,

તોપણ અંગ્રેજ નીનિ ઉપદેશકોમાંના-ધર્મ કરીને-આ ઉત્તમ નર પ્રતિની
 માન અને આભારની લાગણી તેમણે ચાલુ જ રાખી હતી. પંડિત
 ગુરુદત્ત માનના હતા કે બે-ચામ દુનિયાનો એક મહાન નીનિ ઉપ-
 દેશક છે અને તેનાં લખાણોનો અભ્યાસ નીનિના દરેક વિદ્યાર્થીએ-
 પછી ભલે તે આર્ય હોય, મુસલમાન હોય, ખ્રિસ્તી હોય કે બુદ્ધ
 હોય-કરવો જોઈએ. પોતાના જીવનના છેવટના ભાગમાં પંડિત ગુરુ-
 દત્તે પ્રાચીન આર્ય સાહિત્યનો ઉડો અને વધારે કાળજીભર્યો અ-
 ભ્યાસ કર્યો હતો અને તેમાંથી જગત્પ્રમોદિત અનુપમેય નીનિશિક્ષ-
 ણનો ખજાનો તેમને હાથ લાગ્યો હતો. પ્રાચીન આર્ય નીતિશાસ્ત્રના
 ઉમદા પ્રિય આગમ બે-ચામની કહેવાતી નીનિવિષયક શોધનું તેજ
 શીકક પડી ગયું. જહોન રેટ્ઝર્ફે મીવને પંડિતજી બહુધા એક સાધુ
 પુરૂષ માનતા. મીત્રનાં લગભગ સઘળાં પુસ્તકો પંડિતજીએ વાંચ્યાં
 હતાં. તેનું સ્વલિખિત જીવનચરિત્ર તો તેમણે બહુ વાર વાંચેલું આ
 પુસ્તક તેમના દરેક મિત્રને વાંચવા માટે સૂચવી ચકાવ તેનું ઉત્તમ છે
 અને એમ કહેવું પણ ઉચિત છે કે તે પુસ્તકમાં એક સદ્વિચારશાળી
 વાચકના ભવિષ્યને ઉજ્જવલ કરે તેવાં અનેક મૂલ્યવાન રત્નો ભરેલાં
 છે. પંડિત ગુરુદત્તે પોતાની કોલેજની જીદગીનું બીજું વર્ષ પૂરું કર્યું
 તે પહેલાં દરેક મુરોપીયન તત્ત્વવેત્તા કે જેનાં પુસ્તકો અંગ્રેજી ભાષામાં
 મળી શકે તેમનાં સઘળાં પુસ્તકો તે વાંચી ગયા હતા, એ એક ખરે-
 ખરી વાત છે. આ ઉપરથી કોઈએ એમ ન માની બેસવું કે આ સમયે પંડિતજી
 આ એક જ પ્રકારનું જ્ઞાન મેળવવા પાછળ ગોધાઈ રહ્યા હતા; તેથી ઉનદું
 તેમનો અભ્યાસ વિધવિધ હતો. વિજ્ઞાનને લગતા પુસ્તકોને તો તે એક
 ભૂખ્યા સિંહના જેટલી આતુરતાથી ફાડી ખાતા, અને તે સિવાય
 અરબી વ્યાકરણનાં રૂપાખ્યાપનો યાદ કરતાં, ફારસી પુસ્તકો વાંચતાં અને

સંસ્કૃત ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરતાં મેં એમને ધણીએ વાર જોયા હશે. તેમના એક માનનીય મિત્ર કે જે એક વાર પંજબ કમિશનમાં એક હોયો જોડો ધરાવતા હતા, તે કહેતા કે “પંડિતજી ગણિતમાં તેમજ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રમાં અને તત્ત્વજ્ઞાનમાં તેમજ ભાષામાં એકસરખા અને પૂરતા પ્રવીણ હતા.” પોતાના કૌલેજને લગતા પાઠ કરવામાં તે ધણી અનિયમિત જણાયા હતા, છતાં કોઈ પણ પરીક્ષામાં તે નિષ્ફળ નીવડેલા જણવામાં આવ્યા નથી, જે ઉપરથી જણાય છે કે તેમના અભ્યાસના વિષયોપર પણ તેમણે સારો કાબૂ મેળવ્યો હતો. આ બાબત તેમના પ્રૌદ્ગેસરોના ધ્યાનમાં પૂરી રીતે હતી અને તેથી શેજના પાઠ ઉપર પંડિતજી ધ્યાન નહિ આપતા, છતાં પ્રૌદ્ગેસરોએ તેમને કદી કપકો આપ્યો નહોતો.

ભૂતરવિદ્યામાં પણ પંડિતજી સારો રસ ધરાવતા હોવાથી પ્રૌદ્ગેસર એમનને તે અત્યંત પ્રિય થઈ પડ્યા હતા. પ્રૌદ્ગેસર એમન પંડિતજી ઉપર એક પિતાના જેટલું હેત રાખતા. પરીક્ષા પસાર કરવા માટે પંડિતજીને તે વિષયનાં શિક્ષણને લગતાં પુસ્તકો માત્ર એક જ વાર વાંચી જવાની જરૂર પડતી. સને ૧૮૮૧ ના જાન્યુઆરી માસથી સને ૧૮૮૨ ના ડીસેમ્બર માસ સુધી એટલે પૂરેપૂરાં બે વર્ષ સુધી હું પંડિતજીનો સહાધ્યાયી હતો અને તેમની સાથે એક જ વર્ગમાં અભ્યાસ કરતો હતો; મારા અનુભવથી હું વાચકને ખાતરી આપી શકું છું કે મેં પંડિતજીને ઘર આગળ કોઈ દિવસ પણ કૌલેજના પાઠ કરતા કે અભ્યાસનું પુસ્તક ઉઘાડતા જોયા નથી; છતાં સને ૧૮૮૩ ના એપ્રિલ અથવા મે માસમાં પંજબ યુનિવર્સિટીની ઈન્ટર-મિડિઅટ આર્ટ્સની પરીક્ષા લેવાયથી તેમાં તે પસાર થયલા વિદ્યાર્થી

ર્થીઓમાં પહેલે નંબરે આવ્યા હતા; અને તેમની આ સફળતાથી, જેઓ માત્ર દેખાવપરથી ન્યાય કરવાની ઉતાવળી દેવવાળા હતા, તેઓ સધળા ચક્તિ થઈ ગયા હતા.

સને ૧૮૮૧ ની સાલના અંતમાં અથવાતો સને ૧૮૮૨ ની શરૂઆતમાં પંડિત શુરહતે 'ફ્રી ડિમેટિંગ કલબ' અથવા 'ફ્રટા વિચારો દર્શાવનારી મંડળી' એ નામની એક સભાની રચના કરી અને તેના સેક્રેટરી તરીકે પોતે જ નીભાયા. ઉપર જણાવી જવામાં આવ્યા છે તે નામવાળા મહાસભો ઉપરાંત ખીજા થોડા (પંડિત રામેશ્વર નાથ ઠેાલ, લાલા સદાનંદ, પંડિત હરી કીશન અને તેમના બે ભાઈઓ વગેરે) અંગજૂતોની આ મંડળી બનેલી હતી. તેના ઓઢાઓ પૃથક્ પૃથક્ ધર્મવાળા માણસોવડે પૂરવામાં આવ્યા હતા. તેમાં આર્યો, અહો, હિંદુઓ, નિરીશ્વરવાદીઓ વગેરે હતા અને ધાર્મિક, નીતિવિ-પયક, સામાજિક કે રાજદારી એવો એક પણ વિષય બાકી રહી જતો નહોતો કે જે વિષે તે મંડળીમાં ચર્ચા ચલાવી ન શકાય. જોકે તે મંડળી માત્ર એ કે ત્રણ વર્ષ જેટલું દૃઢ આયુષ્ય ભોગવી ચકી, તો-પણ તે મંડળી તેની હદમાં રહીને તેના અંગજૂતોને તથા તે અંગ-જૂતોદ્વારા સર્વ જનસમાજને ધણો લાભ કરી ચકી છે, તેની તો કાંઈ પણ માણસ ના પાડી શકશે નહિ. તે મંડળીથી જે એક ઉત્તમ લાભ પ્રાપ્ત થયો તે એ હતો કે તેનાથી તેના અંગજૂતોમાં ધર્મ સંબંધી છટ મેલવાની (અર્થાત્ પરધર્મી તરફ ઈર્ષ્યા નહિ ધારણ કરવાની) ભાવના જન્મ પામી હતી. આ મંડળીના લગભગ સધળા અંગજૂતો જીવવાનીયા હતા અને વળી વીસ વરસની અંદરની વયના હતા. તેઓ સધળામાં સ્વદેશનું કલ્યાણ કરવાના એક સાધન તરીકે

પોતાની બુદ્ધિની ખીલવણી કરવાની એક જ બળવતી જિજ્ઞાસા સ્ફુરી રહી હતી. તેઓ 'સત્ય' ને અંતઃકરણપૂર્વક સોધતા હતા અને પોતાની મંડળીની બેઠકોમાં જતા હતા ત્યારે હરકોઈ નવા વિચારોને માટે પોતાનાં મનને કેવળ પારદર્શક રાખના હતા. જીંદગીનો મધ્ય-કાળ વીતી ગયા પછી જ્યારે ન્યાયશક્તિ કંઈક ઠાલકી બની હોય છે, દુનિયાના અને તેની રીતમાતોના અનુભવથી મનોવિકારો થમી ગયા હોય છે તથા જીંદગીના છેલ્લા દિવસો ગણવાનો સમય નજીક આવતો જતો હોય છે, ત્યારે જો આ મંડળીના સભાસદો મંડળીની બેઠકોમાં જ હોય અને તત્ત્વજ્ઞાનયુક્ત પ્રશ્નો વિષે વિવાદ થતો હતો તે વિષે દીર્ઘ વિચાર કરશે, તો તેઓ આ મંડળીની બેઠકો પાછળ ગાળેલા સમયને માટે પસ્તાશે નહિ અને તેઓએ જીવવાનીમાં કરેલી સત્ય માટેની શોધખોળથી ચરમાશે નહિ.

સને ૧૮૮૧ માં પંડિત ગુરુદત્તે ઈશ્વર અને આત્માના અસ્તિત્વ સંબંધી વિવાદમાં નકાર પક્ષ લીધો, ત્યારે ૧૮૮૫ માં તેમણે તે સંબંધી પ્રતિપાદક પક્ષ લીધો અને એ રીતે તેમના આર્ય દૃષ્ટિ-બિંદુથી આ બંને મતો તેમણે સિદ્ધ કરી આપવા માંડ્યા. પોતાના સહાધ્યાયી મિત્રો અને પોતાની સાથે સમાગમમાં આવેલા ખીજ-જોની ઈશ્વર અને આત્માના અસ્તિત્વ સંબંધી માનીનતાને ડગમગાવનાર તે પહેલા જ હતા, નિરીશ્વરવાદના માર્ગપર તેઓને કેટલેક સુધી સેફ જનાર પણ તે જ હતા અને છેવટે ધાર્મિક શ્રદ્ધાની આ મુખ્ય શાખાઓ સંબંધી પ્રસરી રહેલી માનીનતાઓની ઝેરી અસર તેમના મગજમાંથી કાઢે કાઢે, આસ્તે આસ્તે અને બેમાલુમ રીતે ઠાઠી નાંખીને, પછી પ્રતીનિજનક રીતે તથા સફળ રીતે તેઓના ધર્મ

વિષયક વિચારોને ઘડનાર અને દુનિયાના મહાન રચનાર તથા મહાન નિયામકના અસ્તિત્વ વિશેની તેમની માનીનતાને દૃઢ કરનાર પણ તે પંડિત ગુરૂદત્ત જ હતા. ઈશ્વર અને આત્મા મંત્રાંધી આર્ય વિચારો સર્વોપરી છે અને વિશેષ પ્રમુખ છે એમ સ્થાપિત કરવાની પંડિત જીને આ પ્રમાણે ટેવ પડી હતી. પ્રિય વાચક! ખલ્લો, કિશ્કિયનો અને મહંમદાનુયાયીઓના ઈશ્વરને માનનારાની માનીનતામાં થએલી આ મંકાન્તિ ખાસ ધ્યાન આપવા જેવી છે. આ દુનિયાની રચના કોઈ પણ વસ્તુમાંથી થઈ નથી એવી માનીનતામાંથી આર્યસમાજના અનાધર્મ ત ઈશ્વર, અવિકારી આત્મા અને સાશ્વત પદાર્થની માનીનતા તરફ તે આપણને દોરી ગયા છે. આ પ્રમાણે તેમણે આર્યસમાજના ધર્મને (અર્થાત્ વૈદિક ધર્મને) જ માત્ર એક સત્ય, સાશ્વત અને વિદ્યાન તથા તર્કબુદ્ધિની કસોટીમાં ટકી શકે તેવા ધર્મ તરીકે આપણને માનના કયા છે.

ધર્માન્તર કરવાની આ આશ્ચર્યકારક પદ્ધતિનો લાભ જેઓને મળ્યો હતો તેઓમાંનો એક આ લેખક (લાલા લજપતરાય) પણ હતો અને ધણું કરીને પંડિત ગુરૂદત્તે ઉપદેશોદ્ધા આર્યસમાજના મતને પહેલામાં પહેલા ધારણ કરનારાઓમાંનો તે એક હતો. ખરેખર, જૂની માનીનતાઓ અસ્તિત્વ ધરાવતી હોય તેમનો નાશ કરવાની અથવા તેમને નબળા પાડવાની અને તેને રચણે નવા તથા સત્ય મતની સંસ્થાપના કરવાની જ તેમની તે રીતિ હતી. સને ૧૮૮૨ ના ડીસેમ્બર માસની ૨ જી તારીખે લાહોરની આર્યસમાજની વર્ષગાંઠ હતી અને તે જ દિવસે આ લેખકે તેના અંગજૂત યવા માટેનું વિનંતિપત્ર ભરી આપીને સત્ય અને સદર્શના એક પક્ષકાર તરીકે.

પોતાનું નામ નોંધાવ્યું હતું. પ્રજના આ નમ્ર સેવકની જીંદગીમાં તે દિવસ હંમેશને માટે સંસ્મરણીય થઈ પડશે અને જોઓએ આ સત્ય મતની રચના કરી છે તેઓ તરફના સન્માનપૂર્વક મારી સ્મૃતિમાં તે વજ્રસેપ થઈ રહેશે. હું માત્ર સમાજના મંદિરમાં જ ગયો હતો (તેના અંગમૂલ થવાના નિશ્ચયથી કાંઈ ગયો નહોતો) અને તે જ વખતે મારા હૃદયમાં અગ્નિ પ્રદીપ થયો; પછી શુદ્ધ બાવની મૂર્તિરૂપ પેલા જાદુગર-સ્વર્ગવાસી મહાનુભાવ લાલા સેનદાસના જાદૂઈ હસ્તસ્પર્શથી તે ધીમે અગ્નિ મોટી જ્વાળાઓ ધારણ કરવા લાગ્યો. સાર-પછીથી તે અગ્નિનું સામર્થ્ય વધતું ચાલ્યું છે અને તેને હું પંડિત ગુરુદત્ત તથા સેનદાસે મારામાં આણેલા સદ્ભરના જ પરિણામ તરીકે માનું છું—સમજી' છું. પંડિત ગુરુદત્તે આ માર્ગ જો સહેલો કરી ન રાખ્યો હોત તો લાલા સેનદાસના હસ્તસ્પર્શમાં અપરિમિત સામર્થ્ય હોવા છતાં તે અસરકારક નીવડત નહિ.

આટલી આત્મકથા કહી જવા માટે હું વાચકની ક્ષમા ચાચું છું. મૂળ હેતુ તરફ જોતાં તે કથાની અહીં આવશ્યકતા હતી. હિં-દુસ્તાનના ઉદ્ધારનું કાર્ય આર્યસમાજને હસ્તે ચલાવું છું તેને માટે એ સ્વર્ગવાસી નરને હાથે દિક્ષા લેનાર તરફનું તે મહાન નર પ્રતિનું તે એક પ્રકારનું સન્માન છે.

એક ખીજ કારણને માટે પણ આ દિવસ સંસ્મરણીય થઈ પડે છે. પંડિત ગુરુદત્તના આત્માની નમ્રતા તે જ દિવસે ખુદી થઈ હતી. એ દિવસે આ પ્રભાણે બન્યું હતું:—

“આર્યસમાજનો ઉદ્ભવ અને તેનું ભવિષ્ય” એ વિષય પર લાલા મદનસિંહે પોતાનું વિદ્વાતભર્યું વ્યાખ્યાન પૂર્ણ કર્યા પછી આ

મેષકને અને પંડિતજીને ભાષણ કરવાનું કહેવામાં આવ્યું. અમે હા કહી અને પહેલાં હું ભાષણ કરવાના ટેમલ પાસે ગયો. તે યાદગાર રાત્રિએ મેં શ્રોતાઓના મગજપર જે કહેરાખંધ ભાષણ આપેલું હતું અને વારંવાર ઉત્સાહભર્યા ખુશાલીના પોકારોથી-તાળીઓથી તે ભાષણને વધાવી લેવામાં આવ્યું હતું, તે સંધ્યું મને ખરાબર સાંભરે છે. લગભગ એકે એક વાક્યને અંતઃકરણપૂર્વક વધાવી લેવામાં આવ્યું હતું અને એ પ્રમાણે મને મળેલા સત્કારથી મારું મગજ તો ફરી જવા લાગ્યું! અનુભવી અને ઝોછા અભ્યાસવાળા ઉત્તરતા વર્ગના વિદ્યાર્થીઓનાં આ પ્રકારનાં કાર્યોમાં સમાએલી મૂંઝતા હવે મારા સમજવામાં ખરાબર રીતે આવી છે. આવા વિદ્યાર્થીઓ પ્રજાવર્ગના આવા સત્કારથી છેતરાઈને પોતાની નમ્રતા ગુમાવે છે, અભ્યાસની અવગણના કરે છે અને જે હીલચાલમાં તેઓ જોડાયેલા હોય છે તે હીલચાલને હીલુપન લગાડીને પોતાના સારા બ-વિધ્યને ખુદાર કરે છે. આ ઉપરથી એમ ન સમજવું કે હું જીવાન વિદ્યાર્થીઓને જાહેર હીલચાલોમાં ભાગ લેવામાં નાહિંમન કરવા માંગું છું; પરંતુ મારી માતૃભૂમિની બવિધ્યની આશાઓરૂપ એ જીવાન મનને ઉપર હું જે કાંઈ કસાવવા માંગું છું તે એ છે કે તેમણે પોતાની વયને યોગ્ય કરતાં વધારે મોટાં કાર્યોમાં ભાગ લેવો જોઈએ નહિ. યાનમાં, વયમાં અને અનુભવમાં તે ફૂટતી મૂછવાળા જીવાન ભાષણકર્તા કરતાં ચડતી પંક્તિના ગણાય એવા સંખ્યાબંધ વૃદ્ધ માણસોની એક મોટી સંખ્યાની સમક્ષ, યોગ્ય ઉંમરે પણ નહિ પહોંચેલો અને કૌશલની જીંદગીમાં માત્ર પ્રવેશ જ કર્યો હતો તેવો એક યુવક ભાષણ આપે તે કાર્ય ગેરવાજબી અને ઉતારી પાડવાને લાયક છે; તેમ કરવાનું ખીજું કાંઈ કારણ ન હોય તો સામાન્ય રીતે એ એક

કારણ છે કે આવી ઉદ્ધતાથી તેવા વિદ્યાર્થીઓમાંથી નમ્રતા અને હિંદુ ઠોમમાં એક મૂલ્યવાન તથા મુખ્ય લક્ષણરૂપ ગણાતું વૃદ્ધ અને મહાનુભાવો પ્રતિનું સન્માન એ બન્ને મુલ્યોનો નાશ કરે છે. અલગત, તેઓ પોતાની વ્યક્તિચક્તિને પોતાનાં મિત્રમંડળમાં અને તે કાર્ય-માટે સ્થાપવામાં આવેલી ખીજ સમાજોમાં સારી રીતે ફેળવી શકે; અથવાતો, જો જાહેર સભાઓમાં તેમને બોલવા વિના ચાલે તેવું ન હોય તો તેઓએ પોતાનાં મનુષ્યોનું પ્રતિપાદન ન કરતાં નમ્ર અને સામાન્ય રીતે પોતાના વિચારો દર્શાવવા જોઈએ. તેઓએ હમેશાં પોતાની જાણ કરવાની અને તેમાં યોગ્ય સુધારો કરવાની તત્પરતા બતાવવી જોઈએ. તેમનાં વાક્યો ખાતરી અને સંદેહ બન્નેનાં મધ્યવર્તી હોવાં જોઈએ અને તેઓએ કદી એવા શબ્દો ઉચ્ચારવા જોઈએ નહિ કે જેથી તેમને પશ્ચાત્તાપ કરવાનો સમય આવે. જીવાન માણસો જાહેર સભાઓમાં બોલવાના ઉત્સાહથી ભરેલા હોય છે અને પછી તેઓ સ્વદેશના કલ્યાણનું કાર્ય કરવાને યોગ્ય થયા પહેલાં તે કાર્ય કરવાનો પ્રારંભ કરે છે. આમ કરવાથી તેઓ પોતાની જાતને તેમ જ જે કાર્ય તેઓએ ઉપાડ્યું હોય છે તે કાર્યને પણ નુકસાન કરે છે. અર્ધા ફેળવાયલા, અનભ્યાસી, ઉદ્ધત અને મિથ્યાભિમાની જીવાનિયાઓ કે જેઓ તેમના પિતાઓએ અને પ્રજાના નેતાઓએ જાળી કરી રાખેલી આશાની ધમિરતોને જમીનદોસ્ત કરી નાંખે છે તેઓની સેવાની જરૂર આ દેશને લગતી જાહેર બાબતોના સંબંધમાં બિલકુલ નથી. એક કવિએ ખરું કહ્યું છે કે—

A little knowledge is a dangerous thing,
Drink deep or taste not the pierian spring.

એનો ભાવાર્થ એ છે કે અદ્ય જ્ઞાન અતિભયંકર યદ્ય પડે છે; માટે કંતિ સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવવું અને નહિ તો બિલકુલ તેમાં ચંચૂ-પાત જ કરવો નહિ. હિંદુસ્તાનને પંડિત ગુરુદત્ત જેવા ખરેખરી કેળવણી પામેલા, વિદ્યાળ વાચનવાળા અને વિદ્વાન્ વિદ્યાર્થીઓની જરૂર છે. અર્ધગંધ કેળવણી પામેલા માણસો કાંઈ પ્રજાનો ઉદય કરી શકતા નથી, જનસમાજનું બંધારણ બાંધી શકતા નથી કે આર્ય તેજને પુનઃ પ્રદીપ્ત કરી શકતા નથી. આધુનિક પંડિતો આ પ્રકારના આશ્ચર્યકારક ઉદાહરણરૂપ છે. ખરેખર, પંડિત ગુરુદત્તે મારા મૂર્ખતા-ભર્યા હાખલાનું અનુકરણ કરવાની તે સમયે ના કહી, કારણકે તે પ્રમંથે પોતે કાંઈ જોલવાને લાયક છે તેમ હજી તે માનતા નહોતા. એક ખરા માણસ અને દેખાવ કરનારા માણસ વચ્ચે રહેલો વિદ્યાળ તકાવત આ ઉપરથી જણાઈ આવે છે.

આ વાર્ષિકોત્સવ પછી દુરત જ “આર્ય ગ્રેસ”ના માલીક લાલા સાક્ષીગરામ જે આર્યસમાજને માટે કેટલાક વખત સુધી મામાન્ય ઉત્સાહ ધરાવતા હતા તેમણે અમારા જીવાનીયાપણાનો અને સાહ-સિકપણાનો લાભ લેવાનું ઉચિત માન્યું. તેમણે સ્વચ્છં કે તે પોતે તાની વૃદ્ધાંજના લાભને માટે પોતાને ખર્ચે એક અંગ્રેજી અને એક નહિ જ્ઞાનમાં, વધુ વર્તમાનપત્રો કાઢે અને તે જન્ને વર્તમાનપત્રો બાપજીકર્તા કરતાં ચડે. લેવું. થોડા વખતમાં આ દરખાસ્ત આર્યસમા-જસોની એક મોટી સમાજીય આપનારાઓ (લાલા હંસરાજ અને અને કાસેજી જીંદગીમાં માંને લાલા રીવનાથની સમક્ષ રજુ કર-વાપણુ આપે તે કાર્ય ગેરવાજબેઆહિમાહે વિચાર કર્યા બાદ તે દર-કરવાનું બીજું કાંઈ કામ અને તંત્રી તરીકેનું કામ ચાર જણાઓ

વચ્ચે વહેંચી નાખવામાં આવ્યું. વર્તમાનપત્રોનાં નામ મારી સચના પરથી "આર્યાવર્તનો ઉદ્ધાર કરનાર" (Regenerator of Arya Varta) અને "દેશોપકારક" એ પ્રમાણે રાખવામાં આવ્યાં. રાષ્ટ્ર-આતથી જ એવી ગોઠવણ કરવામાં આવી હતી કે મારાં લખાણો હું જ્યાં થોડા વખતમાં મુખ્યત્વાર તરીકે કામ કરવા જવાનો હતો તે સ્થળેથી આવે અને અંગ્રેજી પત્ર ચલાવવાનું સંબંધ કામ લાલા હંસરાજના હાથમાં રહે. વળી એમ પણ દર્શાવવાનું કે તે પત્રો ચલાવતાં જો કાંઈ નફો રહે તો તે આર્યસમાજને મળે અને અમારે તો કોઈ પણ પ્રકારનો બદલો લીધા વિના કામ કરવું. પહેલાં તો મિત્રોના એક નાના મંડળ વિના ખીજું કોઈ જાણતું જ નહોતું કે એ પત્રોના તંત્રીઓ કોણ છે; પરંતુ તે પછી ધીરે ધીરે જ લાલા હંસરાજ અને પંડિત ગુરુદત્તાનાં નામો જાણીતાં થયાં અને લાલા હંસરાજને ન્યાય આપવાની ખાતર મારે જણાવી દેવું જોઈએ કે તે એકલા જ એ પત્ર ચલાવના હતા. આ પત્રમાંનાં તેમનાં લખાણોથી જ તેમના સ્વતંત્ર વિચારો લોકોમાં જાહેર થવા હતા.

સને ૧૮૮૩ ના પ્રારંભમાં પંડિત ગુરુદત્તે આર્યસમાજની સાથે એક 'સાયન્સ સંદેશ' જોડવાની યોજના ધડી ધડી. આ બાબતમાં મી. ઓમનનો ખાસ હાથ હતો. એક વિનંતિપત્ર પ્રકટ કરવામાં આવ્યું હતું અને ધીરે ધીરે તે માટેનો ખર્ચો પણ ચાલુ કરવામાં આવ્યો હતો. એક સારી રકમ તે ઉપરથી જરાઈ હતી અને પંડિત ગુરુદત્તે તે સંબંધે કેટલાંક લખાણો પણ આપ્યાં હતાં.

પંડિત ગુરુદત્તા કેટલાક વિદ્યાર્થી મિત્રો અને ખીજા લોકો કહે છે કે આ સમયે પંડિતજી નિરીશ્વરવાદી મતના હતા અને આ

કથનને પંડિતજીની નોંધપોથીમાંના તા. ૧૨-૧-૧૮૮૭ ના દિવસના નીચેના ઉલ્લેખપરથી કેટલેક દરજ્જે ખુલ્લો ટેકો મળે છે. નોંધપોથીમાં લખ્યું છે કે:—“ લાલા * * * લખે છે કે આપણે નિરીશ્વરવાદી છીએ તે આપણે જાહેર કરી દેવું જોઈએ.” આ સમયે પંડિતજીના ધર્મમંથથી શું વિચારો હતા તે સંબંધી જે કાંઈ મારા સ્મરણમાં છે તે હું આપી ચૂક્યો છું અને હજી પણ હું કહું છું કે પંડિતજી કોઈ વાર પણ નિરીશ્વરવાદી નહોતા. ખરેખર, કેટલાક કલાક અથવા કેટલાક દિવસ આ સમયના અરસામાં એવા જોવામાં આવ્યા હતા કે જે વખતે પંડિતજી ઈશ્વરના અસ્તિત્વ વિશે શંકાશીલતા ધરાવતા હતા; કોઈ ક્ષણે એવી પણ ગાંઠ હશે ખરી કે જે વખતે પંડિતજીના મગજનું સમતોલનપણું નિરીશ્વરવાદ તરફ વધારે પ્રમાણમાં નમી ગયું હોય; પણ મને એમ લાગે છે કે તે વખતે પંડિતજી આ વિશાળ વિશ્વને ઈશ્વર વિનાનું માનનારા નિરીશ્વરવાદી બની જવાના દુઃખી વિચારને ટુરત જ અચકાવી રાખતા-સમેટી લેતા.

“આર્યાવર્તનો ઉદ્ધાર કરનાર” નામના પત્ર સાથેનો અમારો સંબંધ તે પત્રના માલેકે તેમાંથી મળતો નહોતો. આર્યસમાજને આપી દેવાની ના પાડવાથી તૂટી ગયો; જે કે તે પત્ર પોતે ચલાવતા હતા છતાં તેની પોતા માટેની નકલો પણ તે પત્રના સંયુક્ત તંત્રીઓએ મુદત લેવા ના કહી હતી, તે ઉપરથી તેમના આત્મભોગની કલ્પના કરી ચકાશે. તેઓએ પોતા માટેની નકલોનું લવાજમ પણ આપવાનો આમહ પકડી રાખ્યો હતો. છેવટે લાલા સાવીમરામે એવી ઇચ્છા દર્શાવી કે તે સંયુક્ત તંત્રીઓને માસિક પગાર આપવામાં આવે અને તેઓ પહેલાંની જમ તે પત્ર સાથેનો સંબંધ ચાલુ રાખે, પરંતુ તે

માંગણી સ્પષ્ટ રીતે નક્કરવામાં આવી હતી અને જણાવવામાં આવ્યું હતું કે તે કાર્ય તેઓએ કાંઈ પૈસા પેદા કરવાના હેતુથી માથે લીધું નહોતું પરંતુ આર્યસમાજના લાભાર્થે જ માત્ર તેમ કરવામાં આવ્યું હતું.

સને ૧૮૮૩ ની શરૂઆતમાં પંડિત શુશ્રુતે પંજાબ યુનિવર્સિટીની ઇન્ટરમિડિયટ આર્ટ્સની પરીક્ષા સધળા વિદ્યાર્થીઓમાં પહેલે નંબરે પસાર કરી. આ સફળતા એક ચમત્કારસ્પ હતી, કારણકે પંડિતજી પોતાના કૌલેજના અભ્યાસમાં કદિ નિવશિત જણાયા નહોતા. ખીજા સામાન્ય ધોરણોની લગભગ સધળા પરીક્ષાઓમાં પંડિતજીને માત્ર પસાર થવા જોગા જ માર્ક મળ્યા હતા, અને વર્ગનો ગોખખ-ણીયો ભાગ હોયી પડવી ધરાવતો હતો. જ્યારે ખરી કસોટીનો સમય આવ્યો, ત્યારે પોતાની દૃઢ સ્મૃત્યુશક્તિથી અને નિર્ભય બુદ્ધિ-શક્તિથી તે પોતાની મેજે ઉભે ચડ્યા. તે ગોખખણપટ્ટીને હમેશાં ધિક્કારતા અને માનસિક બ્યાયામને પસંદ કરતા, પછી બહે ગણિત, તત્ત્વ-જ્ઞાન, વિજ્ઞાન, બાપા કે શિક્ષણને લગતો ખીજો ગમે તે વિષય હોય. કૌલેજના પાઠ તૈયાર કરવામાં પંડિતજીની ખેદરકારી અને અનિયમિત ટેવોને માટે તેમના ગ્રેડેસરો બહુ ચિંતાતુર રહેતા. તેપણુ તેઓને પંડિતજીના અભ્યાસના સંગીનપણુ માટે પૂરતો વિશ્વાસ રહેતો.

દયાનંદ એંગ્લો-વૈદિક કૌલેજ સંબંધી હીઠચાલ સાથેનો પંડિ-તજીનો સંબંધ તે સંસ્થા સંબંધી વિચારના ઉદ્ભવથી જ ચર થયો હતો. સને ૧૮૮૩ ના ઓક્ટોબર માસમાં જ્યારે સ્વામી દયાનંદ સ-સ્વતીની પ્રાણુષાતક માંદગીના સમાચાર આખા દેશમાં દાવાનળની

પેડે ફેલાઈ ગયા, ત્યારે લાહોર આર્યસમાજની કાર્યભારી મંડળીએ પંડિતજીને અને તે સમાજના ઉપપ્રમુખ લાલા જીવનદાસજીને સ્વામીજીની માંદગીમાં તેમની સેવામાં રહેવા માટે મોકલ્યા હતા. આ વખતે પંડિત ગુરુદત્ત લાહોરની સરકારી હોલેજમાં ત્રીજી વર્ષનો અભ્યાસ કરતા હતા અને તે બાંહે જ વીસ વર્ષની વયના હશે. પંડિતજીએ પોતાને સોંપવામાં આવેલું એ કાર્ય કેવી રીતે બજાવ્યું તે વાતને બાજુએ મેલતાં, માત્ર આવું અગત્યનું પણ નામૂક કાર્ય તેમને સોંપવામાં આવ્યું, તે ખીના જ બતાવી આપે છે કે લાહોર આર્યસમાજના સુદ પ્રમુખ પંડિતજીમાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ ધરાવના હોવા જોઈએ. તે સંસ્થાના કાળજીવાળા અને શાણા અંગમૂતોને સલાહ આપવામાં પંડિતજીનો ફટલો મજબૂત અવાજ હતો તેનો જાંખો ખ્યાલ આ ખીના ઉપરથી આવી શકે છે. આર્યસમાજની સ્થિતિમાં એક સામાન્ય માનીનતા એવી છે કે લાહોરના આર્યો કોઈને માન આપવામાં અને કોઈનાં વખાણ કરવામાં હમેશાં બહુ મોળા-ધીમા રહે છે (અને હું પોતે સમજી શકતો નથી કે તેઓએ શામાટે તેવા ન રહેવું જોઈએ) પરંતુ પંડિત ગુરુદત્ત વિદ્યાર્થીના સંબંધમાં તો તેઓએ શરૂઆતથી જ પંડિતજીના આતુર્ય માટે ઉચ્ચ મન ધરાવ્યો હતો અને તેમની બુદ્ધિને માટે હૃદયમાં ઉંચું માન ધરાવીને પોતાના સ્વભાવની ઉદારતા બતાવી હતી. તે મહાન સુધારક (સ્વામી દયાનન્દ) ના આ પૃથ્વી મહિના હુંકા પ્રવાસના અંતીમ સમયમાં જે બક્ષિતથી પંડિતજીએ તેમની સેવા કરી હતી અને એક પુત્રને જાજતા જે પ્રેમ તથા કાળજીથી તેમની મરણ પચારી વખતે ખીલમન કરી હતી, તેથી તેમને તે પ્રમંગે નજરે જોનાર તથા તેને લગતો અહેવાલ સાંભળનાર દરેક જણ તેમને વખાણ તથા સન્માનને પાત્ર જણાવના હતા.

સહિના આદિ અને અંતના કારણમાં (પરમાત્મામાં) દૃઢ શ્રદ્ધા રાખીને ગાયત્રી મંત્રનો જપ કરતાં કરતાં મરણ પામનાર આ મહાન્ પુરુષના મરણના દૃશ્યે જ જીવાન પંડિત ગુરુદત્તના લાગણીવાળા નાજીક હૃદયને ખરેખર મોટી અસર કરી હતી. અહીં જ તેમણે ભક્તિની મહત્તા અને પ્રોત્સાહના ભ્રમ; અહીં જ તેમણે માનસિક શાંતિનું દર્શન કર્યું કે જે શાંતિથી એક ભક્ત-સર્વશક્તિમાન ઈશ્વર અને તેના વિશ્વનો નમ્ર સેવક-સત્ય અને ધર્મ-કર્તવ્યનું યુદ્ધ પોતાનું અને મહાન્ જગત્કર્તાનું કીર્તિગાન કરતાં કરતાં લડીને, વિધ્નો, તોફાનો, બીતિઓ કે સંકળોથી જરા પણ ડયાં વિના, સ્વર્ગના ઉચ્ચ પ્રદેશોમાં વસી રહેલા મહાન્ આત્માઓની પાસે ઉડી જવાને માટે, હાડમાંસના ખતેલા આ હુદ્દ શરીરનો ત્યાગ કરે છે. ત્યારપછી કોઇ દિવસ પણ પંડિત ગુરુદત્ત ઈશ્વર અને તેના વેદોના સંબંધી પોતાની માનીનતામાં અલિન થયા જાણ્યા નથી; શંકાના જૂની ભયંકર ગયખી મુલાકાતને વશ થયા નથી; અને ત્યારપછી કદી તે શંકાશીલતાનો એક શબ્દ પણ બોલ્યા નથી. પંડિતજીની જીંદગીમાં આ એક એવો મોટો ખતાવ ખન્યો હતો કે જેણે સમગ્ર બાજુ ફેરવી નાંખી અને ત્યારપછીનાં પંડિતજીનાં સવળાં બાપણો, લેખો અને કાર્યો ઉપર દૃઢ છાપ પાડી. સ્વામીજીના મરણના ખજર તે એક ઇશારો હતો અને તે ઇશારાએ સચચું હતું કે પંડિતજીની આર્ચસમાજોએ વખતસર માથે લીધેલું સુધારાનું કામ આગળ ચાલુ રાખવાને માટે હવે પૂરેપૂરી ખંત અને ચાલુ મહેનતની જરૂર હતી. તે મહાન્ સુધારક (સ્વામી દયાનંદ) ના પવિત્ર સ્મરણને અચળ કરવા ઉપરાંત વેદોના સંસ્કૃત સાહિત્યના સંપૂર્ણ અભ્યાસને ગતિ આપવાના કાર્યને માટે એક સંસ્થા સ્થાપવાને લગતો વિચારને લગભગ સધળા આર્ચસમાજોએ.

અંતઃકરણપૂર્વક ટેકો આપ્યો. આ વિચારને લગતા હસાવે ભેડે થઈ ગયા હતા અને મદદને માટે નાણાંની રકમો કાઢી આપવાની માંગણીઓ પણ થઈ ચૂકી હતી, તોપણ જ્યાંસુધી પંડિત ગુરુદત્ત અને લાલા જીવનદાસજી અજમેરથી પાછા ફર્યા નહિ ત્યાંસુધી તે વિચાર કાંઈ ચોક્કસ સ્વરૂપ ધારણ કરી શક્યો નહોતો. સને ૧૮૮૩ ના નવેમ્બર માસની ૮ મી તારીખે લાહોર આર્યસમાજના મકાનમાં લાહોરના નાગરિકોની એક બહેર સમાજોદ્ધાવવામાં આવી હતી. તેમાં તે બાબત સંબંધી દરખાસ્ત બહેર પ્રજા સમક્ષ પહેલવહેલી જ રીતસર રજુ કરવામાં આવી હતી અને સભાએ તેને અનુમતિ આપી હતી. તે સભામાં બાપજી કરનારાઓમાં એક પંડિત ગુરુદત્ત પણ હતા અને સ્વામીજીએ પોતાની જાહેરીના છેલ્લા દિવસો કેવી બહા-દૂરીથી વીતાડ્યા હતા તથા એક માસ કરનાં વધારે લાંબી માંદગી પોતે એક ધૈર્યશાલી પુરુષને બાજતી રીતે કેવા સહી રહ્યા હતા તેને લગતું બધાન તેમણે તે સભામાં કહ્યું હતું. તે સભાને અહેવાલ “આર્યાવર્ણને ઉદ્ધાર કરનાર” એ પત્રમાં આપવામાં આવ્યો હતો, જેમાંથી આ નીચે થોડો ઉતારો કરવામાં આવ્યો છે:—

“પરંતુ ત્યારપછીની બહેર સભા જે તા. ૯ મી નવેમ્બરે (૧૮૮૩) બરવામાં આવી હતી તેમાં થએલો દેખાવ કેવળ બૂઠી જ જાનનો હતો. આ પ્રસંગે શોકને બદલે કૃતચિન્તાનો જીસ્સો બાપી રહેલો હતો અને દરેકે દરેક હૃદયમાં ઉત્સાહની ગર્જના થઈ રહેલી હતી. આ સભાને એકસંધીવાળો હેતુ એ હતો કે સ્વર્ગવાસી સ્વામીજીના કીર્તિવંત જીવનને આ પૃથ્વીમાં અમર બનાવવું; અને તેમના માનવતા સ્મરણમાં એક એંગ્લો-

વૈદિક કૌસેજની સ્થાપના કરવાની દરખાસ્ત સર્વાનુમતે સંપૂર્ણ ઉત્સાહ સાથે પસાર કરવામાં આવી હતી. ત્યારપછીનો દેખાવ ખાસ પ્રેક્ષણીય હતો. જોકે સભામાં મુખ્યત્વે ઠરીને મધ્યમ વર્ગનાં માણસો આવ્યાં હતાં, તોપણ લગભગ ૭૦૦૦ થી ૮૦૦૦ રૂપિયા તેજ સ્થળે કૌસેજ માટેના ફંડમાં ભરાઈ ગયા હતા. સ્ત્રીઓ, બાળકો અને ગરીબ નોકર ચાકરો પણ ઉત્સાહપૂર્વક પોતા તરફનો હિસ્સો આપવાને આગળ આવ્યા હતા.”

“દયાનંદ એન્ડો-વૈદિક કૌસેજ” ની મદદ માટેના ફંડમાં જોડાએ સૌથી પહેલી રકમો ભરી આપી તેઓમાંના એક પંડિત શુરહત હતા. તેમણે પોતાના નામપર ૨૫ રૂપિયા (એક મહીનાની સ્કોલરશીપ) નોંધાવ્યા હતા. આ બનાવ પછી આવી મોટી ભોલક સભા સમક્ષ કોઇ પણ અગત્યની બાબત પર બાબત આપનાં પંડિત શુરહત પોતાની દરજ બખબવામાં પાછા હઠ્યા નહોતા. કેટલીક વખત અમે તેમને ડી. એ. વી. કૌસેજની મદદમાટેનું વિનંતિપત્ર ધકવામાં તે સમયના લાહોર આર્યસમાજના ઉત્સાહી સેક્રેટરીની સાથે કોઇ સ્થળે ભરાઇ બેઠેલા જેતા તે બીજે વખતે અમે તેમને તે કાર્યને માટે મદદની બીજા માંગનારી મંડળીની સાથે જોડાએલા જેતા.

આર્યસમાજેના વાર્ષિકોત્સવના પ્રસંગોપર જવાનું તેમને બહુ ગમતું અને ત્યાં તે પોતાના તહેવારના દિવસો પોતાને તેમ જ સામાનિક બંધુઓને સૌથી વધારે લાભપ્રદ યજ્ઞ પડે તે રીતે ગાળતા. લાહોર આર્યસમાજના સાતમા વાર્ષિકોત્સવ પ્રસંગે તેમણે અંગ્રેજીમાં બાબત આપ્યું હતું અને સને ૧૮૮૮ ના જાન્યુઆરી માસના “આર્ય મેગેઝીન” પત્રે તે વાર્ષિકોત્સવનો અહેવાલ પ્રસિદ્ધ કરતાં

એવી દીકા કરી હતી કે “પંડિતજીનું બાપણુ જોકે કાંઈક અધરા શબ્દોથી અને અલંકારોથી ભરપૂર હતું, તોપણ તે મોટી ઉપયોગિ-તાવાળું હતું અને ધન્યવાદના ઉદ્દગારોથી તેને વધાવી લેવામાં આંખું હતું.” આ વર્ષો, ખરેખર, હીલચાલ ચલાવવાનાં અને પછીથી નવાં બંધારણો બાંધવાનાં જ હતાં. અમાધારણ સદસહવિવેકબુદ્ધિ અને કષ્ટપનાથક્રિતિવાળા અથાગ અભ્યાસે તેમને એક ખરેખરા પુરુષ બનાવ્યા અને તે વર્ષના અંતમાં તો આપણે તેમની નોંધપોથીમાં નીચે પ્રમાણે એક ટૂંકી નોંધ ચએલી જોઈએ છીએ: “ભક્તિ એ શું છે? તે આપણા દેશને કેટલા દરબજાસુધી સુધારી શકશે? જે હિંદુસ્તાન ભ્રમીનો દેશ થાય તો એક ભક્તમાં આખી દુનિયાને મારે શું શુભો હોવા જોઈએ?” સત્ય છે. ખરી ભક્તિ-નિરુપાર્થી ભક્તિ એ જ ત્યારપછી પંડિત શુદ્ધતની રચુગર્જના થઈ પડી હતી.

ત્યારપછીના વર્ષના પ્રારંભમાં પંડિતજીએ પંજાબ યુનિવર્સિટીની બી. એ. ની પરીક્ષા પસાર કરી અને તે વર્ષે પસાર ચએલા સધળા ઉમેદવારોમાં પહેલે નંબરે તેમણે તે અતીષ્ટ પદવીની પ્રાપ્તિ કરી.

સને ૧૮૮૪ નું આખું વર્ષ તેમનું આરોગ્ય ખલુ ખરાબ રહ્યું હતું એમ આપણને તેમની નોંધપોથીમાંની નોંધોપરથી માલૂમ પડી આવે છે. તેમ છતાં પણ જે અગત્યના અને મુંચવણીભર્યા સવાલો કે જોઈ એક વખત સમાજના જે પક્ષે પડી જવાની બીતિ ઉત્પન્ન થઈ હતી તે સવાલોનું નિરાકરણ લાવવામાં તેમણે ધણો આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો. તેમનો એક સવાલ ડી. એ. વી. કૉલેજની મંડળી તથા તેની વ્યવસ્થાપક મંડળીનું બંધારણ બાંધવાને લગતો હતો અને બીજો સવાલ આર્ય પ્રતિનિધિ સભા અથવા આર્યસમા-

જના પ્રતિનિધિઓની મંડળીનું બંધારણ વાચના કરવાને લગતો હતો. લાહોર આર્યસમાજની કાર્યભારી મંડળીની બેઠકોમાં વારંવાર લાંબા લાંબા વાદવિવાદ ચલા હતા અને કેટલાક મહિના સુધી લાહોરની સમાજ ઉપર આ અગત્યના સવાલોનો નિર્ણય લાવવા સંબંધી મોટો બોલો આવી પડ્યો હતો. તે સવાલો ઉપર જ આર્ય-સમાજના અને ડી. એ. વી. કોલેજની હીલચાલના બિંધનો સંબંધો આધાર હતો, કારણકે દરેકોઈ સમાજ કે સંસ્થાની સફળતાનો આધાર તેના સંચાલકો તેનું જે બંધારણ બાંધે છે તેના સંગીનપણા ઉપર જ રહે છે. જે ખાતાના નિર્વાહ માટે તેને લગતી સમાજ અને પ્રતિનિધિ-સમાજ ચલાવવામાં આવી હોય છે તે ખાતાની મજબૂતી, પ્રતિનિધિઓને માટે મત આપવાનો હક ધરાવનારાઓની લાયકી ઉપરથી જ સૂચિત થાય છે.

ડી. એ. વી. કોલેજ સોસાયટી અને તેની વ્યવસ્થાપક મંડળીના બંધારણના સંબંધમાં જે મુખ્ય સવાલ વિષે મતભેદ અસ્તિત્વ ધરાવતો હતો તે તેના અંગમૂતોની ચોખ્ખાને લગતો હતો. સોસાયટીનો અંગમૂત કોણ શું શકે ? જે સંબંધો આર્યસમાજીઓનો તેવો હક હોય અને તેમને સોસાયટીના અંગમૂતો ચલા દેવામાં આવે, તે શું કરેતોએ, કયા નિયમો પ્રમાણે તથા આર્યસમાજીઓના કયા પ્રમાણ-પુરઃસર તેમ કરવામાં આવે ? ચુંટણીની કઈ પદ્ધતિ ગ્રહણ કરવી અને આર્યસમાજીઓ ન હોય તેવાઓને તેમાં જગ્યા આપવી કે નહિ અને જે આપવી તો કયા ધોરણસર ? જે સવાલો સંબંધે તે હીલચાલના અગ્રણીઓમાં મોટો મતભેદ પેડો હતો તે સવાલો આ અને બીજા તેવા જ હતા. લાહોર આર્યસમાજની કાર્યભારી મંડળી કે જેમાં

આ હીલચાલના કેટલાક અગ્રણીઓ અંગમૂલો તરીકે હતા તે બે ભાગમાં વહેંચાઈ ગઈ હતી. સમાજના માનવતા પ્રમુખ સરકારની હિમાયન કરવાના પક્ષમાં હતા અને તે સંસ્થા સંબંધી સર્વ અધિકાર કેવળ આર્ય સમાજના હાથમાં જ રાખવો જોઈએ તેવી સત્તન અને ઉચિત વિકલ્પ જાહેર પ્રજાવર્ગે લાક્ષણિક એમ. એ. ની આગેવાની હેઠળ ઊભી કરી હતી. મંડળીની બેઠકો ધણી લાંબી થતી અને મોડે સુધી ચાલતી, તથા રોજ રોજ તે સવાલો વિશે તકરાર ચલાવવામાં આવતી હતી. આ વાદવિવાદનું દૃશ્ય જોકે કેટલીક વાર બચકર ચિંતા ઉપજાવતાં થઈ પડતું તોપણ તે મનોરમ અને અનિ ઉત્તેજક લાગતું હતું, કારણ કે દરેકની લડત કેવળ સત્યને માટે જ હતી અને તે મંસ્થાપરના એક ખીજના પ્રેમની સૌ કોઈને ખાતરી હતી. તે ખાતાનું સાર્ બનિધ્ય આ તોફાની મસમતના પરિણામપર જ અવલંબી રહ્યું હતું તે ખીના લાહોર આર્યસમાજના ઇતિહાસમાં કદી જૂની જાહેર ચકાશે નહિ. આ હીલચાલની સફળતાના એક વિચાર માટે જ કોઈએ અંગત સમપણ કે મિત્રતાની દરકાર કરી નહોતી. આપણા કથાનકનો નાયક પંથુ આમાં કોઈ ભાગ લીધા વિના રહ્યો નહોતો. છેવટે લાહોર સમાજના શાણા પ્રમુખની વિચક્ષણ જુદી, પંડિત ગુરૂત્તની વક્તૃતા અને સામા પક્ષની ઉચ્ચ ઉદારતા તથા ડહાપણને પરિણામે સુસેદ થઈ. આ સુસેદ બન્ને પક્ષોને માનપ્રદ હતી અને તે સુસેદ ઉપર જ ડી. એ. વી. ડૉ. લેજ સોસાયટી અને તેની બ્યવસ્થાપક મંડળીનું બંધારણ ત્યારપછી બાંધવામાં આવ્યું છે. આ પ્રમાણે ડી. એ. વી. કૉલેજની બ્યવસ્થાપક સંસ્થાનું હાલનું મગરૂરી લેવાળેગ બંધારણ ઉંડા અને મજબૂત પાયાપર રચવામાં આવ્યું હતું. જે આર્યસમાજે આ ખાતાના ફંડમાં રૂ. ૧૦૦૦ બર્થો હોય તેઓને તેની બ્યવસ્થાપક મંડળીમાં પ્રતિ-

નિધિઓ ચૂંટી મોકલવાનો અધિકાર આપવામાં આવ્યો હતો અને આવા ચુંટાયેલા અંગમૂતોની જે ઈચ્છા હોય તો તેઓને ધારાસભીઓ, એન્જનીયરો, ડેવલપ્મી ખાનાવાળાઓ, અમીર હમરાવો, વેપારીઓ અને વિદ્વાનોમાંથી આર્યસમાજ ન હોય તેવાઓને અંગમૂતો તરીકે મોકલવાનો અધિકાર આપવામાં આવ્યો હતો, પરંતુ તે એ ધારણુસર કે બ્યવસ્થાપક મંડળીના સમાસદોની સંખ્યા આખી ઠમિ-દીના સમાસદોની સંખ્યાના $\frac{1}{2}$ કરતાં વધતી જોઈએ નહિ.

આર્યસમાજોની પ્રતિનિધિસભાઓના બંધારણને લગતો ખીન્ને સવાલ તો પહેલા સવાલ કરતાં વધારે શું ચલણીવાળો યદ્ય પડ્યો હતો, અને તે વિષે મોટો મતભેદ અસ્તિત્વ ધરાવતો હતો. પંજાબની આર્યસમાજો જૂઠાં જૂઠાં મતોમાં વહેંચાઈ ગઈ હતી, એટલું જ નહિ પણ આ સવાલને લગતો મતભેદ ખીન્ન પ્રતિમાં પણ એક સરખી રીતે પેડો હતો.

આ તકસર વધારે મોટી અને ગરમાગરમ થવા લાગી હતી, પરંતુ છેવટે ત્રિમયંદ રાયચંદ રુડકન્ટ અને આર્યસમાજોની કાયદાની ખાબતોને લગતા વિદ્વાન મુત્સદ્દી રાય મુત્તરાજ એમ. એ. એ જે હોદ્દા અને નિયમો ધડી કાઢ્યા તે અમૃતસરખાતે એકલા થએલા જૂઠી જૂઠી આર્યસમાજોના પ્રતિનિધિઓએ બહુ અંશે મંજૂર રાખ્યા. જે ચોડા ફેરફારો અને સુધારા વધારા તેમાં કરવામાં આવ્યા છે તે અનુભવ પ્રમાણે અયોગ્ય અને અબ્યવહાર સિદ્ધ થયા છે અને જે કે તે ધારા ધારણો જેવાં જોઈએ તેવાં નથી, તોપણ એકંદરે પંજાબની આર્યસમાજોના પ્રતિનિધિઓની સમાજ બંધારણ દીક છે અને કંઈ નહિ તો સહીમુત્તામન પાયા ઉપર તો તે રચાયેલું છે.

ગુરૂદત્ત વિદ્યાર્થીએ આ ધારા ધોરણુ વિશેની તકરારોમાં ધણો અગત્યનો ભાગ લીધો હતો અને તેમની નોંધપોથીમાં તે વિશે નીચેની ટીકા થએલી જોવામાં આવે છે: “અમૃતસરની આર્યસમાજનો વાર્ષિકોત્સવ નિકટ આવતો જાય છે. તે વખતે સમાજના પ્રતિનિધિત્વનો સવાલ ચર્ચવાનું તેઓએ માથે લીધું છે. પ્રતિનિધિત્વમાં મુખ્ય પદ બુદ્ધિને આપવું, ધનને આપવું કે સંખ્યાને આપવું? * * * ની ચોકડી (ચાર જણાઓની જોડી) મારા અભિપ્રાયેને રદ કરી નાંખે છે. મને પ્રતિનિધિ તરીકે અમૃતસર મોકલવામાં આવે છે. ત્યાં તે યોજના રજૂ કરવાની છે. અમારે વાજબી કામ જ ઉપાડવું જોઈએ. લાહોરમાં કે ખીજે કોઈ સ્વજન સેનદાસ સિવાય ખીજું કોઈ અમારા મનને પુષ્ટિ આપનાર નથી.”

આ પછી તરત જ મીરાન ખાને વાચન્ય પ્રાંતોની આર્ય પ્રતિનિધિસભાની ખેઠક વખતે તેમણે હાજરી આપી હતી. ત્યાં પ્રમુખ મુનશી લાજમન સરખની મહેરબાનીથી પંડિત ગુરૂદત્ત અને બીજા પંજાબી ગૃહસ્થોને ચર્ચામાં ભાગ લેવામાં આવ્યો હતો. આ ચર્ચાનું તે ધારા ધોરણુ ઉપર કોઈક પરિણામ નીપજ્યું હતું અને પંજાબનાં ધારા ધોરણુ કરનાં ધણી અગત્યની જાગૃતોમાં તે ચર્ચા જૂદી પડતી હતી.

આ વર્ષે લાહોર આર્યસમાજની કાર્યભારી મંડળાએ “આર્ય-પત્રિકા” શરૂ કરવાનો ઠરાવ કર્યો હતો. સને ૧૮૮૫ ના જુન માસમાં તે પત્ર પહેલવહેલું બહાર પડ્યું એ સર્વને વિદિત છે. પંડિત ગુરૂદત્ત તેમાં લખાણો કરતા હતા.

દયાનંદ એંગ્લો વેદિક કોલેજની હીલચાલને એક એવા વિદ્વાન

અને છટાદાર બાપલુકર્તાની સેવાની જરૂર હતી કે જે પાશ્ચાત્ય વિદ્યાઓમાં સંપૂર્ણ રીતે પ્રવીણ હોય અને વળી સંસ્કૃત ભાષાના વિશાળ ક્ષેત્રમાં એકસરખી રીતે પારંગત હોય. આ હીલચાલને માટે એક એવા વક્તાની જ જરૂર હતી કે જેની વિદ્વતા અને સહવર્તનથી લોકોમાં વિશ્વાસ બેસે અને જેનું વક્તવ્ય શ્રોતાઓના હૃદય ઉપર અસર કરીને તેમને આત્મભોગ આપવાને માટે તૈયાર કરે. આવા આત્મભોગ વિના સફળતા અસંભવિત જ થઈ પડે. આર્યસમાજને અથવા કહો કે હિંદુ કોમને એક એવા નેતાની જરૂર હતી કે જે તેઓની કલ્પનાઓને પ્રબલિત કરીને તેઓનાં અંતઃકરણોને જીતી લઈ શકે. પતંજલિ, ગૌતમ અને આ ક્ષણિક જગતના ખીજ ઉજ્જવલ દીપકોના દેશબંધુઓને આ સમયે એક એવા માણસની અગત્ય હતી કે જેનામાં પૂરેપૂરો ઉત્સાહ જાગૃત હોય અને જે આપણા પિતૃઓએ સંપાદિત કરેલી કીર્તિ સુધી જનસમાજને ઉચ્ચ પદધીન કરે અને ત્યાંથી તેમને બતાવી આપે કે તેઓ અધિકાર, અત્યંત અને વહેમની કેવી ઉડી ખાઈમાં ગમડી પડ્યા હતા. આવા બાપલુકર્તા, આવા વક્તા અને આવા નેતા તરીકે તેમને એક નિશાળીયો-સ્થાનિક સરકારી કોલેજનો માત્ર એક વિદ્યાર્થી-જ જડી આવ્યો કે જેણે પોતાના પરિચયો કરતાં વધારે પ્રબળ બુદ્ધિ-શક્તિ સંપાદિત કરી હતી અને જે કોલેજના તથા પોતાના શાંતિ-વર્ગના અભિમાનરૂપ હતો આટલી નાની વયે તેમનાં બાપણો, તેમના શબ્દો વરફ લોકો આતુરતા ધરાવતા હતા અને તેમનાં બાપણુ સાંભળનારાઓની સંખ્યા વધવા લાગી હતી.

દરેક આર્યસમાજને પોતાના વાર્ષિકોત્સવ પ્રસંગે પંડિતજીને બાપણુ કરવા માટે બોલાવવાની અગત્ય જણાઈ. ડી. એ. વી. કોલે-

જની હીલચાલ ચલાવનાર દરેક જણ તે હીલચાલની સફળતાનો સંબંધ પંડિતજીનાં બાપણોની સફળતા સાથે રહેતો માનવા લાગ્યો. ઉચ્ચ અને નીચ, ગરીબ અને તવંગર-સર્વ કોઈ કોલેજની મદદ માટેના ફંડને લગતી પંડિતજીની જુસ્સાદાર ‘અપીલ’ નો અનુકૂળ ઉત્તર વાગવાની પોતાની ફરજ વિચારવા લાગ્યા.

સને ૧૮૮૫ માં પંડિત ગુરુદત્ત વિદ્યાર્થીએ ડી. એ. વી. ઈ. સેજને લગતાં બાપણો આપવા માટે ધણાં સ્થળોની મુલાકાત લીધી હતી અને દરેક સ્થળે તેમને ચોક્કસ સફળતા મળી હતી. તેમણે અમૃતસર આર્યસમાજના વાર્ષિકોત્સવની સભામાં ભાગ લીધો હતો અને એક બાપણ આપ્યું હતું કે જેના વિષે તા. ૩૧-૧૦-૧૮૮૫ ના ‘આર્યપત્રિકા’ ના અંકમાં નીચે પ્રમાણે લખવામાં આવ્યું હતું:-

લાલા ગુરુદત્ત વિદ્યાર્થી ખી. એ. લાહોર સમાજના એક ખુદિમાન અંગજીત સારપણી બોલ્યા હતા. તેમણે એક અતિ અસરકારક અને વિદ્વાતપૂર્ણ બાપણ આપ્યું હતું અને ઋગ્વેદનો એક મંત્ર ટાંકી બતાવીને તથા સમજાવીને સિદ્ધ કરી આપ્યું હતું કે મહર્ષિ સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીએ કહ્યું હતું કે વેદોમાં સર્વ પ્રકારના ગાનનાં ખીજ બરેલાં છે એ સર્વાશે સત્ય છે. તેમણે બતાવી આપ્યું હતું કે એ એકજ મંત્રમાં હવાના સર્વ ગુણોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું હતું. તેમણે એમ પણ કહ્યું હતું કે અનેક દષ્ટિબિંદુઓથી જોતાં વેદોનો અભ્યાસ અતિ આવશ્યક દરે છે.

તેમણે કહ્યું હતું કે જેઓ વેદોને માત્ર વિનાનાં પુસ્તકો માને છે તેઓને પણ -વેદોનું ગાન ફેલાવવામાં ધણો ઉત્સાહ ઉત્પન્ન થવો જોઈએ; કારણકે જે વેદોમાં બાલીશ વાતો જ બરેલી હોય

તોપણ તેમના પ્રતિ-લોકોને અગ્રદા ઉત્પન્ન કરવા માટે પણ તેમનો અભ્યાસ કરવા સિવાય બીજો કોઈ માર્ગ નથી. ઉપર તેમણે કહ્યું હતું કે દેશના દરેક હિતચિંતકની પહેલી ફરજ એ છે તેમણે એંગ્લો-વૈદિક કોલેજના ફંડમાં મદદ કરવી. (આગળ જતાં તે જ લેખમાં એવું લખેલું છે કે) અનુમાને રૂ. ૧૦૦૦૦ તે ને તે જ સ્થળે નવા બરાચા હતા.

તે જ વર્ષના અંતીમ ભાગમાં રાવજીર્ણી આર્યસમાજના વાર્ષિક કારસવ પ્રસંગે પંડિતજીએ ઉત્તર પંજાબના નિવાસીઓનાં ભોળાં પણ ખહાડુર હૃદયોમાં પોતાના ઉચ્ચ ભાવયુક્ત વિચારોનું સિંચન કર્યું હતું અને ત્યાં તે ને તે જ સ્થળે ૧૬૦૦ રૂપિયા બરાચા હતા.

અહીં આપણે તેમની કોલેજમાંની જાંઠગી લગભગ પૂરી કરી શકીશું. બીજા વર્ષનું આગમન થતાં તો પંડિત ગુરદાસ પંજાબ યુનિ-વર્સિટીની વિદ્યાવિષયક પદવીમાં એક પગલું આગળ વધ્યા અને “પીએચડી” માં એમ. એ. ની ઉપાધિ પ્રાપ્ત કરી-તે વર્ષે પસાર થ-એલા સઘળા વિદ્યાર્થીઓમાં પહેલે નંબરે રહીને પ્રાપ્ત કરી.

પ્રકરણ ૪ થું.

ડી. એ. વી. દાંલેજ અને પંડિત ગુરુદત્ત વિદ્યાર્થી.

૪ વર્ષના એપ્રિલ માસમાં “પંડિત ગુરુદત્ત વિદ્યાર્થી એમ. એ.” એ પેશાવર આર્યસમાજના વાર્ષિકોત્સવમાં દાંલેજી આપી હતી અને ત્યાં તેમણે ૨૬૦૦ રૂપિયા દાંલેજના ફંડમાં ભરાવ્યા હતા.

પુનઃ તા. ૩૧ મી મેએ પંડિત ગુરુદત્તે લાહોર આર્યસમાજના મંદિરમાં ડી. એ. વી. સંકલના હેતુએ અને ઉંશે સમગ્રવવા માટે મળેલી જાહેર સભામાં એક અતિસુભાષિત ભાષણ આપ્યું હતું. તેને બીજે દિવસે ડી. એ. વી. સંકલ ખુલ્લી મેલવામાં આવી હતી. ભગવાનપુરા, ફીરોઝપુર અને બીજાં કેટલાંક સ્થળોએ બીજાં ભાષણો પણ તેમણે આપ્યાં હતાં અને તે સધાગતે પણ અપવાદ વિના સારી રીતે મળી હતી તથા ડી. એ. વી. દાંલેજને માટે નાણાંની મોટી રકમો ભરાઈ હતી.

મોટી અમત્ય ધરાવતું જે બીજું ભાષણ તેમણે આપ્યું હતું તે તા. ૭-૧૮-૧૮૮૬ ને દિવસે અમૃતસર આર્યસમાજના ૯ મા વાર્ષિકોત્સવના પ્રમુખને લખતું હતું. આ ભાષણનો અહેવાલ “આર્ય-પત્રિકા”માં આવ્યો હતો જેમાંથી નીચેનો ઉતારો કરવામાં આવે છે:-

“ત્યારપછી પંડિત ગુરુદત્ત વિદ્યાર્થી એમ. એ. નું ડી. એ. વી. દાંલેજની હાલચાલને લગતું ઘણું અસરકારક ભાષણ થયું હતું.

તેમનાં ભાષણોએ શ્રોતાઓનાં અંતઃકરણમાં લાગણી ઉત્પન્ન કરીને આશ્ચર્યજનક અસર નીપજવી હતી. તેમણે એવો સિદ્ધાંત સિદ્ધ કરી બતાવ્યો હતો કે આર્યસમાજના સ્મરણમાં સ્થાપવામાં આવતી સંસ્કૃત, પાશ્ચાત્ય વિદ્યાઓ અને પારિભાષિક શિક્ષણને લગતી આ મોટી પાઠ-શાળાની સ્થાપનામાં મદદ કરવી તે સધળા આર્યસમાજીઓની મુખ્યમાં મુખ્ય દરજ્જા છે. તેમણે ફંડને માટે કરેલી અરજની ધણી સારી અસર થઈ હતી અને તેમનું ભાષણ પુરું થતાં રૂ. ૯૦૮-૪-૦ રોકડા એકઠા થયા હતા. ૬ ચાંદીના આનન્ત, ૨ સોનાની વીંટીઓ અને ૧ ચાંદીનો ચાંદ પશુ કૉલેજના ફંડમાં મદદ તરીકે આપવામાં આવ્યાં હતાં અને તે ઉપરાંત રૂ. ૨૫૦ આપવાનાં વચન મળ્યાં હતાં.”

જે ભાષણોથી તેમને ‘પંડિત’ ગણાવાનું માન મળ્યું હતું તે ભાષણોમાંનું એક આ ભાષણ પણ હતું; અને ત્યારપછી તેમને એક નિયમ તરીકે ‘પંડિતજી’ કહીને બોલાવવામાં આવતા. આ પ્રમાણે તેમની નિશદ્ધિન વૃદ્ધિગત થતી જતી કીર્તિ લાહેર આર્યસમાજના ૯ મા વાર્ષિકોત્સવ પ્રસંગે છેલ્લી ટોચે પહોંચી. તે વખતે ‘પંડિતજી’એ ધણી જ વિદ્વતાભરેલાં, મનોમુગ્ધકર અને સુભાષિત ભાષણો આપ્યાં હતાં, જેમાંનું એક ઉર્દૂમાં “ડી. એ. વી. કૉલેજ” વિષે હતું અને ખીલું “આર્યસમાજ” વિષે અંગ્રેજીમાં હતું. તે ભાષણથી તેને તે જ સ્થળે લગભગ ૬૦૦૦ રૂપિયા રોકડા અને ૪૦૦ રૂપિયાનું ધરણું કૉલેજ માટેના ફંડમાં મળ્યું હતું અને રૂ. ૧૦૦૦ નાં વચનો મળ્યાં હતાં.

ફરી તા. ૨૭ મી ડીસેમ્બરે તેમણે બાલધરના કેળવણીના વર્ગની એક મોટી સભા સમક્ષ તે જ વિષય ઉપર ભાષણ આપ્યું હતું. શ્રોતાઓને

સંતોષ હતુપન્ન થાય તેવી રીતે તેમણે તે વખતે સિદ્ધ કરી આપ્યું હતું કે નીનિવિષયક, શારીરિક અને શુદ્ધિવિષયક શિક્ષણ ઉપરાંત વેદોનો અભ્યાસ કરાવનારી એક વૈદિક કોલેજની આ દેશને અનિવાર્ય અગત્ય હતી. જાતકંધરના ઉદાર જનસમાજને કરવામાં આવેલી આ અરજને પરિણામે ૧૯૦૦ રૂપિયા તે વખતે બરાબા હતા.

ત્યારથી પંડિત ગુરુદત્ત અમૂર્તિપૂજક આર્યસમાજીઓમાં એક ખરા નમૂનારૂપ ચર્ચ પડ્યા હતા. આર્યસમાજીઓ પંડિત ગુરુદત્તની વિદ્વતાને જે માન આપતા તે માન ઈંગ્લાંડના એક મહાન્ ગદ્યલેખકે કહેલી “વીરપૂજ” ને અનુરૂપ જ હતું. આ સમજવામાં આપણે ભૂલ કરવી જોઈએ નહિ. આર્યસમાજના ધાર્મિક મન સાથે “વીરપૂજ” કોઈ પણ રીતે અસંગત નથી. રામચંદ્ર કે કૃષ્ણની જે પૂજા સામાન્ય હિંદુઓ કરે ■ તે કરતાં આ “વીરપૂજ” કેવળ જૂરી જ છે અને તે તદ્દાવનનો મુખ્ય મુદ્દો રામચંદ્ર તથા કૃષ્ણના અવતાર મનાય ■ તેમાં જ રહેલો છે. જે સમાજમાં વીર પુરોહો હોતા નથી અને જે સમાજ પોતાના ધર્મયોધાઓના વીરત્વનું પૂજન કરતી નથી, તે સમાજ સમાજ ગણાવાને યોગ્ય જ નથી એટલું જ નહિ પણ તે સમાજ જેમ અને તેમ વધારે વહેલી અસ્તિત્વમાંથી અગગી થાય તેમાં જ તેનું પોતાનું તેમ જ સામાન્ય મનુષ્યજાતિનું કલ્યાણ સમાજેલું છે. આ વર્ષમાં પંડિત ગુરુદત્તે એમ. એ. ની પરીક્ષા પસાર કર્યા પછી તેમને લાહોરની સરકારી કોલેજમાં ‘સાયન્સ’ ના મદદનીશ પ્રોફેસર નીમવામાં આવ્યા હતા. આ ઓદ્યાની બારે ફરજો તેમણે મોટા માન સાથે જાળવી હતી.

આ વર્ષમાં તેમણે આયુર્વેદ શાસ્ત્ર વાંચ્યું અને ઔષધોપચારની

પ્રાચીન આર્યપદ્ધતિનું સાધારણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું. આ પદ્ધતિના તે એક મોટા વખાણનાર થઈ પડ્યા હતા, કારણકે એક સ્થળે તેમણે એવી નોંધ કરી જણાવ્યું છે કે “યુરોપીય ઔપધો હિંદુસ્તાનને માટે આશી શકશે નહિ.”

આ વર્ષના જુન માસમાં પેશાવરની આર્યસમાજે ડી. એ. વી. કોલેજ સોસાયટીની વ્યવસ્થાપક મંડળીમાં પોતા તરફના એક પ્રતિ-નાધ તરીકે પંડિતજીને મોકલ્યા; અને તે જ મહિનામાં સફલ સમ-ક્રમિત્રીમાં પણ એક અંગભૂત તરીકે તેમને નીમવામાં આવ્યા હતા.

આ આખું વર્ષ તેમની તખીયત ખરાબ રહી હતી. તા. ૨૮ મી જાન્યુઆરીએ તેમણે અસંખ્ય દસ્ત થતા હોવાની ફરિયાદ કરી હતી અને પોતાની નોંધપોથીમાં તેમણે આ રોગની ખખર અવાર-નવાર લખ્યાં કરી હતી. આ રોગ તેમના મરણમાં, શી ખખર, કેટલો એ કારણીભૂત થયો હશે?! સારપછી બીજા મહિનામાં તેમને કાળ-જામાં વારંવાર દર્દ થઈ આવવા લાગ્યું. ઓગસ્ટ મહિનામાં તેમને કાળો હાથ બાગી મયો અને ત્યારપછી તેમને એવાં દર્દો સહન કરવાં પડ્યાં હતાં કે જે વિષે તેમણે ખુબા ફિલથી કાંઈ નોંધ કરી નથી.

આ વર્ષમાં તેમના વક્તવ્યમાં એક ખાસ પ્રગતિ ધએલી જોવા-માં આવી હતી. કેટલાક આર્યસમાજીઓના અવ્યવહાર વર્તન વિષે તે બહુ વિચારમગ્ન રહેતા હતા. તા. ૧૯ મી જાન્યુઆરીએ એક વાર ફરવા જતાં તેમને એવો વિચાર સૂઝ આવ્યો કે “જે કાંઈ હું કરું છું તે હું અંતરૂથી માનું છું ખરો કે નહિ?” આ વિષે પંડિતજીએ નોંધ કરી છે કે “માનીતનાનું પરિણામ માત્ર એક જ હોય છે: શું? કાર્ય. જે સમાજીઓ માત્ર વાતો જ કર્યા કરે છે અને કાંઈ કાર્ય કે-

રના નથી-અથવા પોનાની વાતો પ્રમાણે પોતે વર્તતા નથી તેઓ ખરી રીતે કાંઈ માનતા જ નથી. સ્વામીજીએ પણ તેમ જ કહ્યું છે કે મને જય મળ્યો તેનું કારણ એ છે કે હું જે કાંઈ કહેતો તે જ પ્રમાણે અંતરથી પણ માનતો. જેમ તમે કાંઈ માનતા નથી, તેમ જ તમે કાંઈ કાર્ય કરતાં નથી; પણ તમે જે કાંઈ કહો છો, તે માનના હોવાનો માત્ર દેખાવ-દોંગ જ કરો છો.”

અમારે પંડિતજીની કીર્તિ ચોમેર પ્રસરતી જતી હતી અને એક વક્તા તથા વિદ્વાન તરીકે તેમનું માન ત્વરા સાથે આગળ વધતું જતું હતું, ત્યારે દિવસે દિવસે પોનાની શારીરિક નિર્બળતાનું વધારે ને વધારે માન તેમને થતું જતું હતું. જે વખતે ફુનિયા તેમને એક ઇશ્વરપ્રેરિત સુધારક તરીકે વધાવી લેતી હતી, તે વખતે તે પોનાની જાતને સુધારવાના વિચારમાં નિમગ્ન બની ગયા હતા. તેમની નોંધ-પોથીમાં ધણીએ નોંધોમાં આ ચિંતા દર્શાવવામાં આવેલી જણાય છે. તેમાંની માત્ર એક નોંધ આ નીચે આપી છે:-

“તા. ૨ જી જુલાઈ-મારી જાતને સુધારવાનું કાર્ય શું મારે માટે સંભવિન છે ? અને જે તે સંભવિત હોય તો કઈ ચરતોએ હું “પ્રવેશ કરવાની મનાઈ”નો હુકમ બહાર પાડું ?”

આ વાક્ય જ પંડિત ગુરુદત્તના મનની માઠાઈનો આપણને કિંચિત્ ખ્યાલ આપે છે. તે જાણતા હતા કે પોતાના શરીરને સુધારવાનું કાર્ય વખતની નિયમિતતા રાખવાથી અને પોતાની પાસે આવના માણસોને આવવા નાંહ દેવાથી જની શકે તેમ હતું. કેટલાક તેમની ઝાળખાણ કરવાને, કેટલાક ધર્મને લગના અધરા સવાલો સમજવાને, કેટલાક તેમની સક્રિયતાની પરીક્ષા કરવાને તથા કેટલાક કાંઈ શીખવાને,

૪ યુ.] ડી. એ. વી. કૉલેજ અને પંડિત ગુરદત્ત વિદ્યાર્થી. ૬૧

વાંચવાને કે ખીજો કાંઈ લાલ મેળવવાને, એ પ્રમાણે તેમની પાસે ટોળાખંધ માણસો આવ્યે જતા અને તેમાંના કોઈનો સત્કાર કરવામાં તે આનાકાતી કરતા નહિ. જે માંદગી તેમના મરણના કારણરૂપ થઈ પડી તે વિશે લખતાં આ બાબત ઉપર અમે ફરી વિવેચન કરીશું.

આ વર્ષના નાનાલના દિવસોમાં પંડિતશ્રીએ લાલા સેનદાસ, લાલા મદનસિંઘ ખી. એ., અમૃતસરવાળા પંડિત શિવદત્તરામ અને આ લેખક (લાલા લજ્જપતરાય) ની સાથે દિલ્હીની મુલાકાત લીધી હતી. અમે કાંઈ આનંદને માટે સહેલગાહે નીકળ્યા નહોતા, પણ ડી. એ. વી. કૉલેજને માટે જ નીકળ્યા હતા. લાલા ગીરધારીલાલ જે એક વકીલ હતા અને વળી દિલ્હીની સહેર સુધરાઈના એક સભાસદ હતા તેમના મકાને પંડિતશ્રીએ બે બાપણો આપ્યાં હતાં, અને તે સાથે અમારા પણ ચોડા પ્રવત્નથી એકંદરે ઠીક સફળતા મળી. એક દિવસે અમે સુપ્રસિદ્ધ કુટુંબમિનારના દેખાવો જોવાને ગયા હતા અને પૃથુરાજના કિશાનાં ખંડેરા જોતાં મોટી સંભાળ-પૂર્વક તેની ખાંધણી તપાસીને પંડિતશ્રીએ એક ઉંડા નિઃશ્વાસ મૂક્યો હતો. તેમની નિરીક્ષણશક્તિના એક દાખલા તરીકે હું અહીં નોંધ કરવાની જરૂર જોઈ હું કે હુમાયુનના રામમાં જતાં પંડિતશ્રી રસ્તાપરથી કેટલાક કાંકરા ઉપાડી લીધા હતા અને કહ્યું હતું કે તે કાંકરા એક ચોક્કસ જાતના ગુણવાળા હતા તથા તે રાસાયનિક પ્રયોગોમાં ઉપયોગી થાય તેવા હતા.

*

*

*

*

*

૧૮૮૬ નું આખું વર્ષ તેમની તબીબત ખંજુ ખરાબ રહી હતી અને મન તથા સરીરપરના ચાલુ બોળપરથી માંદગી વિના ખીજું

દરું સંભવિત નહોતું. તેમની નોંધપોધામાં બૂઝાં બૂઝાં દર્દોની સંખ્યાગંધ ફરિયાદો લખેલી જેમાંની એક ગજાના ઠાકડા વારવાર સૂઝ આ- વધાને લગતી છે. એક વાર તો લાહેર આર્યસમાજના વાર્ષિકોત્સવની સભામાં બાપજી આપ્યાને ખીજે દિવસે જ ઠાકડા સૂઝ આવ્યા હતા; પરંતુ તેમનો ઉત્સાહી સ્વભાવ, બ્યાંસુધી તેમના શરીરને કાયમી પ્રાણ- ધાતક અસર થઈ નહિ લાંસુધી, પોતાની માન્યભૂમિને માટે સારાં કાર્યો કરવામાં આ ફરિયાદોને ગણકારતો નહિ.

ખીજે વર્ષે તેમની નૈનિક અને આધ્યાત્મિક સુધારણામાં વધારે વિકાસ થયેલો જણાયો અને તેમનું ખીજેલું મગજ તથા ઉચ્ચ અ-ધ્યાત્મવિદ્યા તરફનું વધન સ્પષ્ટ થવા લાગ્યાં પાંડિતજીનો સ્વભાવ આગ્રહી અને દૃઢ હતો, અને તે સ્વભાવ વધતી જતી વય સાથે, વૈદિક ધર્મના ઉડા અભ્યાસવડે, સત્ય ઈશ્વરવાદના જ્ઞાનવડે અને સત્ય બ્રહ્મરૂપ આત્માને ઓગળવાની આંતર દૃષ્ટિ (જે કે તે હજી ધણી ઝાંખી હતી) વડે, અદ્ભુત સત્ય નીતિના રૂપમાં સુધરતો જતો હતો તેમના નીતિવિષયક વિચારો એટલા ઉચ્ચ અને સ્પષ્ટ હતા કે (તેમના દૃષ્ટિબિંદુથી) અનીતિના એક નજીવા કાર્યથી પણ તે એકદમ ગુરસે થઈ જતા અચવાતો તેમને તેથી શોક હતપન્ન થતો. પ્રસંગ પ્રમાણે વર્તવું, દાવપેચ રમવા કે પોતાની ગુપ્ત રીતિથી કામ લેવું એવું કાંઈ તેમના નીતિના નિયમોમાં હતું જ નહિ. એક વાર માર્કે ચોક્કસ કાર્ય નીતિયુક્ત હતું કે અનીતિયુક્ત હતું તે વિશે તકરાર લડી હતી. પાંડિતજીએ તે કાર્યને સખમાં સખ શબ્દોમાં વખોડી કાઢ્યું હતું. મારા પોતાના કાર્યનો જવાબ કરતાં મેં કેટલાક મિત્રોની સાક્ષી આપી જેમાંનો એક એક વાર એક સમાજનો મંત્રી થયો હતો, અને

૪ થું.] ડી. એ. વી. કોલેજ અને પંડિત ગુરદત્ત વિદ્યાર્થી. ૧૩

તે સાથે પંડિતજીએ પોતે તે કાર્ય માટે આગળથી મંજૂરી આપેલી તે એક દલીલ પણ રજૂ કરી; (મારા આ કાર્યની વિગત હું અહીં આપી શકતો નથી, કારણકે તે પ્રસિદ્ધ કરવાથી કોઈને કાંઈ જ લાભ થાય તેમ નથી તેમ જ વળી મારે કેટલા ગૃહસ્થોને માટે અંગન લખવું પડે તેમ છે, જેમ કરવા હું ખુશ નથી); પરંતુ મારી દલીલોના જવાબમાં પંડિતજીએ આઠ નોટપેપરો ખીચોખીચ ભરીને એક લાંબો હાગળ તા. ૧૩ મી એપ્રિલ સને ૧૮૮૭ એ મને લખ્યો.

પંડિતજી તે કાર્યથી મારા પર કેટલા નાખુશ થયા હશે, તે એટલા ઉપરથી જ જાણી શકાશે કે તે પત્રમાં તેમનો નિલ્લનો પ્રેમ દર્શાવનાર કાંઈ સંબોધન નહિ કરતાં તેમણે હંડા મીઠાજથી “લાલા લજપતરાય” એવું માત્ર નામનું જ સંબોધન કર્યું હતું. તે આખા પત્રની નકલ હું અહીં ઉતારી લેવા માંગતો નથી પરન્તુ તેમાંના છૂટક છૂટક ફકરા હું અહીં આપીશ જેપરથી પંડિત ગુરદત્તની ઉત્તમ નીતિનું દર્શન આપવાનો મારો હેતુ છે તે પરિપૂર્ણ થશે.

ઉપર સૂચવવામાં આવેલા કેટલાક મિત્રોમાંના એકને વિષે તેમણે લખ્યું હતું કે—

મેં તેના સમાગમમાં મારો ધણો સુખી સમય ગાળ્યો છે અને તેથી હું તેને બહુ ચાહું છું અને એક મિત્ર તરીકે પસંદ કરું છું; પરન્તુ તેને જરા પણ અપમાન પહોંચાડવા વિના હું કહીશ કે ધર્મ અને નીતિનું તે ઉપસ્યોટિયું જ્ઞાન જ ધરાવે છે તથા એ વિષયોમાં તે હંડા ઉતર્યો નથી; છતાં હું એટલું તો કહીશ કે તે સાદો અને મનનો ભોળો છે. તેથી તેણે આપેલા ફેસલાને હું ધર્મ અને નીતિની દૃષ્ટિથી કાંઈ બહુ મૂલ્યવાન

ગણતો નથી. પરન્તુ * * * તમારા કાર્યને મંજુર રાખે છે તે જનશ્રીને અને માત્ર દુઃખ થયું છે. મેં કદી ધાર્યું નહોતું કે વેદ-ધર્મનો એક સુરત માનનાર, પુનર્જન્મના સત્યનો ઉપદેશક અને જૂના મનનો ઉત્સાહી અને નિષ્કપટી આર્ય, કે જે આમજનોની માનીનનામાં જ વયોવૃદ્ધ થયો છે, જે ઈશ્વરને વિશ્વના એક નીનિ-સુધારક તરીકે અંતઃકરણપૂર્વક માને છે અને જે એક ઢોંગી નિરીશ્વરવાદી નથી પણ ઈશ્વરની ખાતર તેમ જ પોતાના આત્માની ખાતર ઈશ્વરને સત્ય માને છે, તે આવો અભિપ્રાય આપશે. ખરેખર, તે તમારા કાર્યને પસંદ કરશે એમ મેં ખિસકુલ ધાર્યું નહોતું. હાલની મનુષ્યજાતિની પ્રકૃતિ કેટલી સાંકડી, સંસારી ભાવનાયુક્ત અને અનાધ્યાત્મિક-સ્થૂળ છે તેનું મને આ ખીનાથી દુઃખપૂર્ણ યાન થયું છે.

હાલની વસ્તુસ્થિતિને અને બ્રહ્મ જનસમાજને સુધારવાને, સુંદર કરવાને, સંપૂર્ણ બનાવવાને અને તેને ફરી નિર્માણ કરવાને સર્વ શક્તિમાન ઈશ્વરની આ મનોહર સૃષ્ટિ, અતિ અનુકૂળ સંયોગોમાં પણ, રોગો અને સંકલ્પોના દુઃખાઓનો ભોગ ધર્મ પડવી જોઈએ એમ મને તે ઉપરથી જણાયું છે.

હે સર્વશક્તિમાન ઈશ્વર ! તારું આધ્યાત્મિક સુધારણાનું કાર્ય હવે શરૂ થયું છે અને તારી સૃષ્ટિના કલ્યાણરૂપે તે સમાપ્ત થશે ! (આગળ જતાં પંડિતજીએ પોતે કહ જાણનામાં મંજુરી આપી હતી તે જાણના સમજાવી હતી અને તે સંબંધે તેમણે લખ્યું હતું કે:-) મને જરાબર સાંભરે છે કે મેં અણમાનતે મને જવાબ આપ્યો હતો, છતાં મારો તે જવાબ એટલો આનામાંની-

વાળો નહોતો કે જ્યાં મારી નાખીથી ખુદી જણાઈ આવે. મેં જો જવાબ આપ્યો હતો તે મને ખરાબર સાંભરે છે. મેં કહ્યું હતું કે તમારા તે એક જ કાર્યથી તમારા માટેનો મારો ચાહ ઓછો થશે નહિ તેમ જ હું તમારે માટે હલકો મત ખાંધીશ નહિ. ખરેખર, તે એક જ કાર્યને માટે મેં કહ્યું હતું. હવે હું મારા વિચારો સમજાવું છું. હું એમ માનું છું કે અનીતિત્વ એક કાર્ય તેવા જ બીજા કાર્યને માટે પગથિયારૂપ છે. જે માણસ અસારે અનીતિત્વ એક કાર્ય કરે છે તે કોઈ બીજા પ્રસંગે અનીતિત્વ બીજું કાર્ય કરવાને સહેલાઈથી દોરવાઈ જાય છે. આ બાબત મારા ધ્યાનમાં હતી અને મેં ધાર્યું હતું કે એક વાર આ કાર્ય કર્યા પછી તમે ભવિષ્યમાં ફરીથી એવું કામ કરવાને દોરવારો નહિ એવા મજબૂત મનવાળા તમે હશો. જે અધ્યુધારી અમત્ય જોઈને તમે તે કાર્ય કરવાને દોરવાઈ ગયા હતા તે અમત્ય જોઈ નહિ શક્યા જેટલો હું નિર્ભય હતો અને તેટલા માટે તમારા તરફનો મારો ગ્રેમ લટકવાની મને કાંઈ જ જરૂર નહોતી. મેં ધાર્યું હતું કે તે અનીતિત્વ કાર્ય-તે દુષ્ટ કૃત્ય કરવાથી તમને એટલો વધુ લાભ થશે કે ભવિષ્યમાં તમે વધારે અજકતી, પ્રામાણિક અને હિપ્પોગ્રી જાહેર જાહેરી શકશો. પરંતુ મારી તે બંધી ધારણા ખોટી નીવડી છે. તે કાર્ય કર્યા પછી પણ તમે પ્રામાણિક રીતે વર્ત્યા નથી. તે પિશાચે તમને અનેક વાર લલચાવ્યા છે અને તેમાં તમારા પર તે પિશાચે જમ મેળવ્યો છે. તે પિશાચે કુટલીક વાર મગરનીની ધારણાઓના રૂપમાં તમને સંમોહ પમાડ્યો છે અને તમે તે સધ-જાની દરકાર કરવા જેવા નબળા મનના નીવડ્યા છો. જ્યારે

એક વાર તમને અનીતિના કાર્યથી લાભ થયો અને તે સાથે જગતમાં તમને માન મળ્યું, ત્યારે તમે તમારી જાતે નીતિમાં, ધર્મમાં કે છુદ્ધિમાં સુધરવાની જરા પણ દરકાર કરી નહિ. ત્યાર-પછી પણ તેવાં જ દલકાં કાર્યોથી તમે દોરાયલા રહ્યા. તમે રૂઢી અને સોકપ્રિયનારૂપ પિશાચની પૂજા કરવામાં આગળ વધ્યા. વાયવ્ય પ્રાંતોના સોડોની સિદ્ધતામાંની નિર્માલ્ય વિનયશીલતા, નીનિ તરફનું ઠંડું વલન, કપડાં પહેરવામાં દેખાવ કરવો અને સાદી, આમ્ય, સ્વાભાવિક, ભક્તિમય તથા માનુષીય રીતભાતોને બદલે દમામવાળી ઢબલબ દેખાડીને પોતાની મહત્તાનો દેખાવ કરવો, એ સમજી પૂર્વ દિશાના વાનીઓની રીતભાતો તમે શીખ્યા છે. ઈશ્વરે તમારામાં પવિત્ર વિશ્વાસ રાખીને તમને મોકલ્યા, પરંતુ તમે ઈશ્વરના હદાપચ્છની બ્યવસ્થાને અનુરૂપ સિદ્ધ થઈ શક્યા નથી ઈશ્વરે * * * જેવા એક સારી આશા આપનાર યુવકને તમારી પાસે તેના આત્મિક સુધારા અને સંપૂર્ણ સુરચના માટે મોકલ્યો પરંતુ તમે તેને સર્વ પ્રકારની સંસારની ક્ષમાઓ, હલકાઈઓ અને દુષ્ટ કાર્યોમાં ગ્રસ્ત રીતે આનંદ લેતાં અટકાવ્યો નહિ. (જે ખજાર ઉપરથી પાંડિતજીએ આ સખ્દો લખ્યા હતા તે ખજાર તદ્દન ખોટી હતી.) મેં તમને જે કંઈ લખ્યું છે તે, હું તમને જણાવું છું કે, મારા પોતાના અનુભવપૂર્વક લખ્યું નથી, કારણકે એક પાપીના અનુભવોનું વર્ણન શું હોય શકે? પરંતુ મેં તે સમજું અંતઃપ્રેરણાથી જ લખ્યું છે. (અહીં તે થોડીએક વિગતો લખીને પુનઃ ઉપદેશ આપવાનું શરૂ કરે છે.) પણ મારું કામ કેંઈ તમને ઠપકો આપવાનું, તમને ધમકાવવાનું, તમને ગાળો દેવાનું, તમારી નિંદા કરવાનું કે તમને મારું લગા-

ડવાનું નથી; કિન્તુ ઉચ્ચતર પ્રેરણાઓને વશ રહી વર્તવાનું, પારલૌકિક કાયદાને તમારી પાસે ખુલ્લો કરી જતાવીને તે તમારા હૃદયમાં લખાવવાનું અને પછી જો તમે તે કાયદાને હમેશાં વશ-વર્તી ન રહો તો છેવટે તમારે મ્હોંએથી તે કાયદો બરાબર છે એવું કબૂલ કરાવવાનું માફક મમ છે. જો તમે છૂટા વિચારના અને સદ્ગુણી હો, તો હું તમને શુદ્ધ અને ખુલ્લા હૃદયવાળા થવાની સૂચના કરું છું. હું એક મહાપાપી છું પણ હુમ્મો નથી અને હું તમને શીખામણ આપતાં સરમાઈ છું. પરંતુ હું જે અત્યારે કરું છું તેમ કરવાને મને દૈવી પ્રેરણા ઉત્કેરે છે. હે શુદ્ધ બાવનાના દૂતો! મને તમારી પાંખો ઉપર ધારણ કરો!

હું * * * (એક મોટો દેવ લેખક) ની કાંઈ દરકાર કરતો નથી. તેનાં પુસ્તકો તમારી ધમ્મજા હોય તો મોકલજો અને ન મોકલો તો પણ તમારી મરજી; તે બાબત સાથે તમારે સંબંધ છે; હું તેને કાંઈ જ અમત્ય આપતો નથી. હું તમને ખાત્રીપૂર્વક જણાવું છું કે મારી જીંદગીને માટે તો ખરા આંતરુ જ્ઞાનનો કુવારો જ યોગ્ય છે તેની સાથે સરખામણીમાં મેલતાં બીજી હજારો બાબતો નિર્જીવ છે. હું શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો છું અને હું ખરું જ કહું છું કે મારી સમક્ષ, મારી અંદર કે મારી સાથે અત્યારે એક તણખદા જેટલી પણ સંસારને યોગ્ય પ્રપંચ નિહા નથી. ધૈર્ય તેમાંથી માફક મંરક્ષણ કરે!

સંસારી બાવનાઓવાળા યુવક! જો * * * (તે જ દેવ લેખકનું નામ) તમારી દેવમૂર્તિ હોય, તો જલે તમે તેને જ ભેટજો, તમારા મગજમાં તેને જ મજબૂત રીતે પકડી રાખજો અને

કહિ પણ તેનાથી છટા પડશે નહિ. પરન્તુ સ્મરણમાં રાખજો કે મનુષ્યમાં એક ઉચ્ચતર સ્વભાવ રહેલો છે. તે સ્વભાવ તમે કદાપિ પણ વિચાર્યું હોય તે કરતાં વધારે ઉચ્ચ, વધારે ઉમદા, સર્વોત્કૃષ્ટ અને પરમ મુખમય છે. ખરેખર, મનુષ્યમાં દિવ્યના-ઈશ્વરનો અંશ રહેલો છે. તમારામાં તે મેળવવાની જોટલી યોગ્યતા હોય-નતપરના હોય તેના પ્રમાણમાં તે દેવી અંશનો ભાગ મેળવવાને તમે તત્પર રહો. હું તમને ખાતરીથી કહું છું કે મનુષ્યમાં જે આંતર યક્તિઓ રહેલી છે અને ઉત્કૃષ્ટ યોગ્યતાઓ ભરેલી છે તેનું જો તેને એક વાર જ્ઞાન થાય, તો આ દુનિયામાં એવા કંઈ કારાગૃહો, પાપો કે દુઃખો ભરેલાં નથી કે જે મનુષ્યને પ્રભુતામય સીનિધી વર્તતાં અટકાવી શકે.

આ પત્રના છેલ્લા પૂર્ણ વિરામના ચિહ્નને તમે-જો તમારી ઇચ્છા હોય તો-એક સો વાર વાંચી જાઓ (અર્થાત્ આખા પત્રને સો વાર વાંચી જાઓ) અને જ્યાંસુધી તમારા અંતરના ઉડામાં ઉડા ભાગને અસર થાય, ત્યાંસુધી તેના અર્થનું મનન કરી કરજો. તમારા મનનું તે જ સમાધાન છે અને મારા મનનું તે જ આશ્વાસન છે. ઈશ્વર તમારું મંરણજી કરશે અને ઉચ્ચતર તથા ઉત્કૃષ્ટ માર્ગો તરફ તમને દોરશે, એજ ઇચ્છા.

પરમેશ્વરની પરમ કૃપાથી,

તમારું અંતઃકરણપૂર્વક શુભ ઈચ્છનાર અને પ્રાર્થનાપૂર્વક આતુર-
તાથી સલાહ આપનાર છતાં પોતે તો મહાપાપી એવો,

“ ગુરુદત્ત વિદ્યાર્થી. ”

ખરેખર, જોકે સો વાર તો નહિ, તોપણ ઘણી વાર તે પત્ર હું

ફરી ફરીને વાંચી ગયો છું અને અત્યારે જ્યારે તેના લેખકને કાળની પાંખો ઉપાડી ગઈ છે ત્યારે પણ તે વાંચતાં “ મારા અંતરના ઉંડા-ગાં ઉંડા ભાગમાંથી ” માત્ર એટલી જ પ્રાર્થના કરું છું કે “ હે પરમાત્મન! જોશે મારા આત્માને શાંતિનો ઉપદેશ કર્યો છે તેને તું અખંડ શાંતિ અર્પજો ! ” અહો પરસોડના પ્રવાસી ! જ્યાં તું તારા પવિત્રાત્માની આંતરૂ પ્રેરણાઓને સંસ્કૃત કરતો હોય ત્યાં તું મને લઈ આવ !

હું જાણું છું કે આ પત્ર પ્રસિદ્ધ કરવાથી મારા વર્તન ઉપર ભયંકર પ્રકાશ પડશે, પરંતુ હું તેની કાંઈ દરકાર કરતો નથી. જે કાર્યથી મને આ શિક્ષા થઈ હતી તે કાર્ય ખરેખર એક પાપ હતું અને સખ્તમાં સખ્ત નિંદાને પાત્ર હતું, કારણકે નીતિના નિયમો સમયને અનુસરીને ફેરવી શકાય છે એવી માનીનતાએ અસત્ય વિધાન તેમાં રહેલું હતું. ખરેખર, તે તે કરનાં પણ એક વધારે મોટું પાપ હતું, કારણકે તે કાર્યમાં સમાએલી નીતિનો આધુનિક પ્રચલિત નીતિનિયમોના ધોરણવડે ખ્યાવ કરવામાં આવ્યો હતો અથવા ખ્યાવ કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હતો; અને ખીજા કાંઈ કારણસર નહિ તો છેવટ મારા વર્તન ઉપર તેમાં જે કાંઈ ટીકા કરેલી છે તથા પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે તે કારણસર તો મારે તે પત્રને પ્રસિદ્ધ કરવો જ જોઈએ, કારણકે જો તેમ કરવામાં આવે તો જ મને મારા કાર્યની યોગ્ય શિક્ષા થવાનો હેતુ પાર પડે. તે સાથે મારે વાચકને એ પણ જણાવવું જોઈએ કે આ લાંબી શિક્ષા મને કરવામાં આવી તેનું કારણ મુખ્યત્વે કરીને પ્રજાપ્રતિના ધર્મો તરફની મારી થોડી બેદરકારી અને આપેલાં વચનોનો અંગ કરવાની રીતિ એ જ

હવું, જે બાળન પંડિતજીના પત્ર ઉપરથી જ સ્પષ્ટ થાય છે. મા
દાએ બીજાં પણ એવાં કેટલાંક કાર્યો થએલાં કે જે તરફ આંખ
આડા કાન કરવામાં આવ્યા હતા. પરન્તુ પ્રજાવર્ગપ્રતિના ધર્મો બચાવવામાં
થએલી ગદ્ગદતના સંબંધમાં તે પત્ર પંડિતજીના નીતિચર્ચા
વિચારોનું એટલું સ્પષ્ટ અને ખરૂં વર્ણન આપે છે કે જે તે પ્રસિદ્ધ
કરવામાં ન આવે તો તે એક મહાપાપ લેખાય. જેઓને પંડિતજીના
ધાર્મિક અને આત્મા મંથંથી શિક્ષણોની સત્યના વિષે શંકા ઉત્પન્ન થતાં
હોય તેઓને પણ તે પત્રના ઉપલક્ષીયા વાચનથી ખાત્રી થશે કે તે
સંબંધી તેઓની શંકા ખોટી હતી. પંડિતજી કાંઈ કુવળ નિષ્પાપી જીવ
નહોતા, તેમજ તેવા ગણાવાનો તેમણે કદિ દાવો પણ કર્યો નથી અને
જેઓ તેમની પાસે જાય તેઓને પોતાનાં બાપણોથી પોતે એકદમ
નરમ બનાવી દઈ શકશે એમ નહિ માનવા જેવી સામાન્ય ભ્રુદ્ધિ
તેમનામાં નહોતી એમ કોઈ કહેવુંજે નહિ, પણ અરેખર તેમના-
માં-તેમના નીનિમ્મત્રમાં એક ફરદાર-એક ધણો ઉચ્ચ પ્રકારનો ફર-
દાર એવો થવા પામ્યો હતો કે જેથી તે જણાવે છે તે પ્રમાણે આં-
તરૂં પ્રેરણાને વશવર્તી રહ્યા સિવાય તેમને શાકવું નહોતું. મારે કહેવું
જોઈએ કે તે પત્રથી એકદમ મને ખાત્રી થઈ હતી કે મારાં કૃત્યો
અનીતિથી યુક્ત હતાં અને તેથી મેં તેમની મારી માંગી હતી તથા
તેમણે ઉદારતાપૂર્વક મને મારી આપવાની મહેરબાની કરી હતી.

આ વિષયની સંકલના પૂરી કરવાને હું આ નીચે એક પોસ્ટ
કાર્ડની નકલ ઉનાઈ છું. તે કાર્ડ મને ઉપર ઉનારેલા લાંબા પત્રની
એક કે બે દિવસ અગાઉ મળ્યો હતો. તે કાર્ડમાં નીચે પ્રમાણે લ-
ખેલું હતું:—

લાલા લક્ષ્મણરાય ! મેં તમારો કાર્ડ વાંચ્યો. * * *
જે મગજ પોતે સદ્ગુણ અને સત્તાથી અલગ થયેલું છે તે
ખીજઓની નૈતિક અને આત્મિક એકવાક્યતાને ખતેસ પહોંચા-
ડવાને યત્ન કરે છે, તે જોઈને મને ખરેખર તેની દયા આવે
છે. તમે મને પાપ તરફ અને વસ્તુતઃ કોઈ બૂઝ તરફ દોરો તેવું
મચ્છવા કરતાં તો હું એવું જ મચ્છું કે તમે મારા તરફ ધાતકી,
માહું લગાડનારા અને કૃતઘ્ની યાઓ તો વધારે સાફ. મારું મન
અત્યારે પ્રેમથી પરિપૂર્ણ છે; પરન્તુ અભારે હું એક કાર્ડ જ માત્ર
લખું છું (તેથી વિશેષ કંઈ લખી શકતો નથી). આ પત્રથી
જે એક ખોવાયેલું મેંદું ટાળામાં પાછું આવશે, તો તે ઈશ્વરનો
એક મહત્ત્વ આપીવાદ લેખાશે.

તમને માહું લગાડનારો
ગુરુદત્ત વિદ્યાર્થી.

મને જરાજર સાંભરે છે કે આ પત્ર પછી મને પંડિતજી તર-
ફથી ખીજ કેટલાક પત્રો મળ્યા હતા અને તેમાં તેમને મારા જે
કાર્યથી માહું લાગ્યું હતું તે કાર્ય કરવા માટે મને તેમજો ક્ષમા આપી
હતી. ૧૮૮૮ માં મને મળેલા પત્રોના ઉત્તરાર હું હવે પછી આપવાનો
હું તે સપ્તમા મારા આ કથનને પ્રુટિ આપે છે.

પ્રકરણ ૫ મું.

પંડિતજીનાં લાપણો.

ને ૧૮૮૭ માં પંડિતજી નોકરીમાં એક ડગલું આમળ વધ્યા. “શીઝીક્લ સાયન્સ” (પ્રાકૃતિક-ભૌતિક શાસ્ત્ર) ના ઓફિસર મદદનીશ પ્રોફેસરને રજા પર ગએલા મી. ઓમનની જગ્યાએ “સાયન્સ” ના પ્રોફેસર તરીકે હવે ઉપર ચકાવવામાં આવ્યા. આ

ઉચ્ચ પદવીને લગતી ફરજો તેમણે એટલી સરલતા અને સફળતા સાથે બજાવી કે જેઓને તેમનું કામ નિરીક્ષવાની તક મળી હતી તેઓ સખળા તેમનાં વખાણ કરતા હતા. ૧૮૮૭-૮૮ ની પરીક્ષામાં જે વિદ્યાર્થીઓ સાયન્સની પરીક્ષામાં બેઠા હતા તેઓ સખળા-એક અપવાદને બાદ કરતાં-ને વિષયમાં પસાર થયા હતા અને નિષ્ફળ જનાર એક વિદ્યાર્થીને માટે પંડિતજીએ એમ જણાવ્યું હતું કે તે વિદ્યાર્થી પસાર થવાને લાયક જ નહોતો.

મામાનિક પદવીમાં એક પગલું ઉપર ચડવાની સાથે આપણે પંડિતજીને આધ્યાત્મિક અને સ્વદેશાભિમાની જીવનના સ્વરૂપમાં અસાધારણ ઉત્સાહ બતાવતા જોઈએ છીએ. તેમની નોંધપોથી (જેમાંના ફક્ત અન્ય રચણે આપવામાં આવ્યા છે) જેતાં જ જણાઈ આવશે કે તેમના આધ્યાત્મિક જીવનમાં શું નવું તત્ત્વ દાખલ થયું હતું તથા સ્વદેશાભિમાની જીવનના સંબંધમાં તેમના ડી. એ. વી. દાલેજ માટેના પ્રયત્નો વિષેનો નીચેનો ઉત્તરો બસ છે.

તા. ૩૧ મી જાન્યુઆરીએ તેમણે યુજ્જ્વાનવાલા ખાતે એક ભાષણ આપ્યું હતું, જે વિષે તા. ૧-૩-૧૮૮૭ ના “આર્યપત્રિકા”ના અંકમાં નીચે પ્રમાણે લખ્યું હતું:—

“પંડિત શુરેષ્ઠ વિદ્યાર્થી એમ. એ. હોહોરની સરકારી કૉલેજના સાયન્સના મહત્તીય પ્રોફેસર ડી. એ. વી. કૉલેજની હીલચાલ વિષે સુભાષિત ભાષણ આપ્યું હતું. તેમણે યજ્ઞવેદના એક મંત્રોચ્ચાર સાથે પોતાના ભાષણની શરૂઆત કરી હતી. તેમણે સચોટ રીતે કહી સંભળાવ્યું હતું કે જેઓ શાસ્ત્રવ્યવહાર પરિપાલન કરતા નથી, તથા જેઓ જ્ઞાનચર્યના નિયમોને અનુસરીને વર્તતા નથી, તેઓ જ આત્માના વિધાનકો છે. તેમણે કહ્યું હતું કે જાળવણ કરીને જ્ઞાનચર્યનો ભંગ કરવાથી જ હાલના અનેક અનર્થો જન્મ પામ્યાં છે. અજ્ઞાન, નિર્ભયતા અને ક્રૂરતા તેમાંથી જ જન્મેલાં છે. તેમણે પોતાના કથનની પ્રુટિમાં શાસ્ત્રીય ખુલાસા કરી બતાવ્યા હતા અને આપણા માનવતા મહર્ષિ સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીની અતુલ બુદ્ધિ-શક્તિનું વર્ણન કરીને તથા પોતાની જુવાન આંખોની શક્તિને મહર્ષિઓની અસાધારણ નેત્રશક્તિની સાથે સરખાવીને પોતાની નેત્રશક્તિની નિર્ભયતા વ્યક્ત કરતાં તેમણે આપણી જીંદગી પૂરી થતાં સુધી આપણી સપ્તગી શક્તિઓ ઉપર જ્ઞાનચર્યની જે આરોગ્યપ્રદ અસરો થાય છે તેનું વર્ણન કરી બતાવ્યું હતું. ઘણા બોધદાયક દર્શાવડે તેમણે પૂરી રીતે લોકોના મગજમાં ડસાવ્યું હતું કે આપણે શાસ્ત્રોનાં વ્યવહારો દરકાર નહિ કરવાથી આપણા આત્માઓનો ધાન કરનારાઓ ચર્ચ પડીએ છીએ. મનુષ્યોને જગતમાં પોતાના જીવનનો ઉમદા હેતુ પરિપૂર્ણ કરવામાં ઉપયોગી અને લાભદાયક ચર્ચ પડે તેવા નિયમો શીખવનારી ડી.

એ. વી. કૉલેજ જેવી સંસ્થા સમસ્ત દેશને જે લાભો કરી આપશે તે ખનાવી આપીને પંડિતજીએ શ્રોતાઓની ઉત્સાહી વૃત્તિને જાગૃત કરનાં પોતાનું ભાષણ સમાપ્ત કર્યું હતું. તેમની વિનનિના ઉદાર જવાબમાં લગભગ ૧૦૦૦ રૂપિયા રોકડા એકઠા થયા હતા તથા તેથી બમણી રકમ આપવાનાં વચનો મળ્યાં હતાં. ”

આ લાંબા લાંબા ઉતારા હું એમ સિદ્ધ કરવા માટે આપું છું કે દરેક વખતે જ્યારે પંડિતજી પોતાના આ માનીના વિષય ઉપર ભાષણ આપના ત્યારે તેઓ જૂદા જૂદા દૃષ્ટિબિંદુઓથી તેનું દિગ્દર્શન કરતા-વિવેચન કરતા. એક ભાષણમાં જે દલીલો અને વિચારો દર્શાવવામાં આવ્યા હોય, તે દલીલો અને તે વિચારો તે ભાગ્યે જ બીજા ભાષણમાં દર્શાવતા. આ ખીના તેમની સર્વવિષયક નિપુણતાનું સૂચન કરે છે.

ફરી માર્ચ માસની ૨૭ મી તારીખે તેમણે ઝેલમખાતે તે જ વિષય ઉપર ભાષણ આપ્યું હતું. અહીં પણ તેમણે એક નવા જ દૃષ્ટિબિંદુથી તે વિષયની વિવેચના કરી હતી અને વૈદિક અભ્યાસના પુનરુદ્ધારની આવશ્યકતા દર્શાવી હતી. તે વખતે રૂ. ૨૦૦૦ ની રકમો ફંડમાં ભરાઈ હતી અને તેમાંથી રૂ. ૧૦૦૦ તો તે જ સ્થળે રોકડા એકઠા થયા હતા. આ ભાષણનું અવલોકન કરતાં “આર્યપત્રિકા” એ પંડિતજીને “ડી. એ. વી. કૉલેજની હીલચાલ વિશે વાર્ષિકોત્સવ પ્રમુખે ભાષણ આપનાર આપણા જાણીતા વક્તા” નું ઉપનામ આપ્યું હતું.

તે વર્ષની અધવંચમાં પંડિતજીને વાણવ્ય પ્રતિષ્ઠા અને અયોધ્યામાં ડી. એ. વી. કૉલેજની મદદ માટેનું ફંડ ભરાવવા માટે

જનાર મંડળના એક અંગભૂત તરીકે ચુંટી કાઢવામાં આવ્યા હતા. દેશના જૂદા જૂદા ભાગોમાં આવાં મંડળો ફેંડ ભરાવવા માટે મોકલવાનું કાર્ય હતું, પરંતુ તેવું એક જ મંડળ માત્ર જની શક્ય હતું અને તે વાયવ્ય પ્રાંતો તથા અયોધ્યા તરફ ગયું હતું. આ પ્રતિનિધિમંડળ પણ ધાર્યું હતું તેટલું મજબૂત થઈ શક્યું નહોતું; તોપણ પંડિત ગુરુદત્ત તે મંડળમાં એક અંગભૂત હતા અને લગભગ સધળું જોખમ તેમને માથે હતું.

સને ૧૮૮૬ ના ઉનાળામાં આવાં મંડળોને જૂદા જૂદા ભાગોમાં મોકલવાનો વિચાર ઉદ્ભવ્યો હતો અને ત્યારપછી તે વિચારમાં દરેક રીતે બળ આવતું જતું હતું. ૧૮૮૬ માં પંડિતજી તે મંડળની સાથે જવાને હા પાડી શક્યા નહિ, કારણકે તે વખતે તેમના પિતા માંદા રહેતા હતા અને તેથી પંડિતજીને તેમની પાસે હાજર રહેવાની આવશ્યકતા હતી. મંડળની સાથે જવાની અશક્તિને લીધે આ વખતે પંડિતજીને જે લાગણી થઈ હતી, તે તેમના તા. ૧૦-૭-૧૮૮૬ ના પત્રમાંથી ઉનારી લીધેલાં નીચેનાં વાક્યોપરથી જણાશે. તે પત્ર પંડિતજીએ મારા કેટલા સવાસોના જવાબરૂપે મને લખ્યો હતો.

“મારા પિતાજી મુઝફ્ફરગઢ ખાતે અશક્ત અને નાદુરસ્ત છે. તેમની ધરખા એવી છે કે મારે તેમની સાથે રહેવું. અત્યારે હું લાહોરમાં નોકરીપર છું. મારા પિતાજી જે અહીં આવે તો નકામું કેટલુંક ખર્ચ થાય તેમ છે. વળી જે તે અહીં હોય તો હું લાહોરમાંથી આવેા પાછો ખસી શકું નહિ. સમાજનાં કે ખીજાં કાંઈ સત્કાર્યોને માટે જવાનાં મારાં વચનો તેથી નિષ્ફળ જાય. પિતા નરકનો ધર્મ અને દેશ તરફનો ધર્મ એ બન્ને ધર્મોનું અત્યારે સંધર્ષણ થાય છે.

મન તો મોકુફ રાખવા તરફ દોરાય છે. દર તહેવારને દિવસે હું મુસતાન જઈ છું અને પાછો આવું છું.”

ત્યારપછી ૧૨ દિવસે લખેલો એક પત્ર કે જેમાં તારીખ નથી અને જેના પર લાહોરની તા. ૨૨-૭-૧૮૮૬ ની છાપ છે તેમાં પંડિત-જીએ લખ્યું છે કે: “શુરદત્ત વિધાર્થી દિલ્લગીર છે કે તે મુઝફ્ફરગઢ છોડી ચક્રે તેમ નથી. કાલેજની રજાઓનો સંબંધ વખત કદાચ તેને મુઝફ્ફરગઢમાં જ ગાળવો પડશે. ઉપદેશ આપવાને સ્થળે સ્થળે ફરવાને તે અશક્ત છે. પિનાજી બહુ જ માંદા છે અને તે ઉતાવળે મને પોતાની પાસે બધા વખત રહેવા માટે કહે છે. પિનાજીને ખુશ કરવાને મારે શું શું ભોગ આપવા જોઈએ તે હું જાણું છું. હવે તમે શી સલાહ આપો છો તે કહો.” એ લાંબો પત્ર અત્રે ઉતારવા કરતાં તે પત્રનો છેવટનો ભાગ આપ્યા વિના મારાથી રહી ચક્રાવું નથી, કારણકે તેમાં સુધારાના કામ વિષેના ઘણા મનોરમ વિચારો બરેલા છે અને છેવટે આ નમ્ર સેવકને પણ તેમણે ખરેખરો બોધ આપ્યો છે.

“લજપતરાય ! તમારા દેશનો ઉદય કરવાને માટે કોઈ વધારે કામમની યોજના તમે વિચારી ચક્રો નહિ? તમે હ્રીસાર અથવા રોહતકમાં રહીને શું કરો છો? જે રીતે તમે જીંદગી ગાળતા દેખાઓ છો તે રીતે જીંદગી ગાળવી વાજબી નથી. ત્યાં તમારે કોઈ અંતરના મિત્રો છે? (જો હોય તો તમે હમેશાં સુખી રહેજો!) તમારા દેશનું બહુ કરવાને ત્યાં તમે કાંઈ કરી ચક્રો તેમ છે? તમારા પ્રાકૃતિક આવેશને માર્ગ આપવાનો અને તમારી કુદરતી શક્તિ જેવી કે તમારી મનમોહક વક્તૃતા કે જે અત્યારે ગમડી પડી છે અને તેને બદલે નિર્માલ્ય સ્વર તમારામાં આવ્યો છે, તેનું ખેડાણ કરવાનો

મારે ત્યાં કાંઈ યોગ છે કે? હું ધારું છું કે અત્યારે તમારી આસ-
નાસના સંયોગો સારા છે, અને જો તેમ હોય તો તમારા દેશનું
મહું કરવાને કાંઈક કરો.” એ જ રીતે તે આગળ લખે છે કે “કીર્તિ
મે એક આશ્ચર્યકારક ટેકો છે. પરંતુ, મારા બહાલા મિત્ર! કીર્તિને
ચોટ બહુ મહેનત ન કરો. તમે જોટલી કીર્તિને ચોખ્ખો હો તે કરતાં
વધારે કીર્તિ મેળવ્યા વિના તમારા દેશનું કાંઈ તાર્ત્વિક કલ્યાણ કરો.
ગુપ્ત્યુપ કામ કર્યે જાઓ, અને પછી વંશપરંપરાની કીર્તિના રૂપમાં
તમને તેનો બહુ ભગશે. હાલની પ્રજા એવી નથી કે જની પાસેથી
કીર્તિમંદિરમાં દાખલ થવા માટેની પ્રસાદી મેળવવા માટે તમારે
પતન કરવો ઉચિત હોય. કીર્તિનો અભિલાષી જે પુરુષ અસદ્ વસ્તુ
સરખા બોટો ભેંધને કીર્તિદેવીની પાછળ નકામો મચી રહે છે તેને ધિક્કાર
છે!” આ ઉમદા શબ્દો સોનેરી અક્ષરે કોતરી રાખવાયોગ્ય છે.
ડી. એ. વી. કૉલેજને માટે ઉપદેશપ્રચાર કરવાને પહેલાં વ્યવસ્થાપક
મંડળીએ ઠરાવ કર્યો હતો અને પછી તે કાર્ય માટેનાં મંડળોની ચો-
વના કરી હતી. પરંતુ દુર્ભાગ્યે જે કારણને લીધે પંડિતજી ૧૮૮૬
માં આ મંડળની સાથે રહી શક્યા નહિ, તે જ કારણ પુનઃ ૧૮૮૭માં
પશુ આહું આવીને જીમું. પંડિતજીના પિતા તે વખતે ગંભીર અને
અનિવાર્ય માંડગીનો ભોગ થઈ પડ્યા હતા અને દરેક પળે પંડિતજીને
તે પુણ્યાત્મા પિતાને ખોઈ બેસવાની ચિંતા ચતી હતી. પરંતુ આ
સમયે “દેશ પ્રતિના ધર્મ”ની યંથી વધારે દૃઢ સિદ્ધ થઈ અને તે
ઉચ્ચાશયી પિતાએ પોતાના બહાલા, આગાંક્ષિ તથા એકના એક પુત્રને
તે ધર્મ બજાવવા માટે ખુશીથી રજા આપી. આવા પિતાના પુત્ર
થવાના લાભને માટે તે પુત્ર ખરેખર ભાગ્યશાળી હતો અને તે કરતાં
વધારે ભાગ્યશાળી તે પિતા હતો કે જેને આવો સ્વદેશાભિમાની અને

નામાંકિન પુત્ર હતો. જીવાઈ અને ઑગસ્ટ મહિનામાં તે હમેશાં પોતાના પિતા પાસે મુલતાન જતા અને સાંચી પાછા ફરતા. પિતાનાં મુખ-સમવડને માટે પંડિતજીએ શક્ય હતી તેટલી સધળી ગોઠવણ કરી અને પછી તા. ૨ જ સપ્ટેમ્બરે તે પ્રતિનિધિમંડળની સાથે મુમાફરીએ નીકળ્યા. પહેલાં તો તે નાના મંડળમાં લાલા લાલચંદ એમ. એ., લાલા મન્નસિંહ બી. એ., લાલા જવાહરસલામ અને પંડિતજી એટલા જણ જ માત્ર હતા.

દિલ્હી જતાં લાલા દ્વારકાદાસ તેમની સાથે જોડાયા અને દિલ્હી ખાતે હું જોડાયો. મને સાંભરે છે કે જ્યારે અમે દિલ્હી ખાતે હતા ત્યારે પંડિતજીને દરેક ક્ષણે પોતાના પિતાના મરણની બીતિ લાગતી હતી અને તત્ખંભી ચિન્તા એટલી મોટી થઈ પડી હતી કે લગભગ હમેશાં તે તેમની તખીયતના ખમર મેળવવાને માટે તાર ફરતા. બહોં મંડળનું કામ, ખાનગી ગૃહસ્થાને ઘેર જઈને તેમની સમક્ષ રહી, ડી. એ. વી કૉલેજના ફંડમાં મદદ માંગવાથી જ, કરી શકાઈ હતું. અલબત્ત, આપણે તો લગભગ સધળે સ્થળે આપવામાં આવ્યાં હતાં, પરંતુ ફંડ મેળવવાને માટે જાહેર સભાઓમાં ઠાંં જ અરજ કરવામાં આવી નહોતી. ઝાળખીતો હોય કે ન હોય તેવા દરેકે દરેક માણસ પાસેથી ફંડને માટે બીજા માંગવાનું મુસ્કેલ, દલકું લગાડનારું, થકવી નાંખે તેવું અને નાણુક કામ કેવું ઠંડાળાભરેલું હોય છે તે એવા કામના અનુભવીઓ વિનાના બીજાઓ કદપી પણ શકે નહિ. ફક્ત એકલા દિલ્હીનો જ ને થોડો અનુભવ મને મળ્યો હતો, તે પરથી હું કહું છું કે જો તે એક પ્રબળીય લાભનું કામ ન હોય તો ખરેખર તે એક અત્યંત ઠંડાળાભરેલું કામ હતું.

સધળી જાતની ગાળો, ઠપકા, હૃદય યજ્ઞો જય તેવા અને નીચું જોવાયે તેવાં વિશેષણો એ સધળો આ પ્રજાકીય લાભને માટે ભીષ્મ માંગનારાઓને બદલો મળતો હતો ! જગતમાં કિચ્ચ પદવી મેળવવાનાં સાધનો પ્રાપ્ત કરવાના ચત્રોમાં તેઓએ પોતાની અંગત સામાજિક પદવીને હુખાવી દીધી હતી-છોડી દીધી હતી. આવાં અપમાનોને લીધે માહું ક્ષાગવાથી મને તે મંડળ દુર્ભાગ્યે છોડી જવું પડ્યું હતું અને તેથી આ મંડળે કેટલા ઉચ્ચ આત્મબળવડે આ કામ કર્યું હશે તેનો કાંઈ ખ્યાલ હું આપી શકતો નથી; પરંતુ " આર્યપત્રિકા " માં લાલ મહનસિંહ બી. એ. એ તેનો જે અહેવાલ લખ્યો હતો, તે પરથી કહી શકું છું કે તે મંડળને પંજાબની આર્યસમાજો તરફથી જે માન આપવામાં આવ્યું હતું તે તેણે ખરૂં કરી બતાવ્યું હતું તથા પંડિત ગુરદાસ વિદ્યાર્થી એમ. એ. અને લાલા દ્વારકાદાસ એમ. એ. નાં બાપણો સાંભળવાને જેઓ ભાગ્યશાળી થયા હતા તેઓ સધળાએ તેમનાં ઉચ્ચિત્ત વખાણ કર્યા હતાં.

અલીગઢ, ખરેલી, મુસદાબાદ, લખનૌ, બનારસ, અલાહાબાદ, કાનપુર અને ફરકાબાદની મુલાકાત આ મંડળે લગભગ દોઢ માસમાં લીધી અને તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે ફંડમાં ૫૦૦૦ ઉપરાંત થોડા રૂપિયાનો વધારો થયો. ફરકાબાદ ખાતેથી મંડળે કાંઈ પણ રકમનો સ્વીકાર કર્યો નહિ, કારણકે જે રકમ આપવામાં આવતી હતી તે તે આપનારના માન-મર્નજાના પ્રમાણમાં બહુ જ થોડી હતી તેમ જ વળી ત્યાં આ મંડળ ખાસ ફંડ ઉધરાવવા માટે જ ગયું નહોતું પરંતુ ફરકાબાદના આર્યસમાજોમાં જે બે વિભાગો પડી ગયા હતા તેમને એકઠા કરવાના હેતુથી તે ત્યાં ગયું હતું. ખરેખર, વાયવ્ય

પ્રાંતના ધણા બહેર દોલોમાં પંજાબીઓના સ્પષ્ટ, દૃઢતાભર્યા અને મર્મયુક્ત બાપણોના બલુકારા વાગી રહ્યા છે. વગી એ પણ એક નોંધી રાખવા જોઈ જીના કે જવસ્થાપક મંડળે આ મંડળના અંગમૂળોને સુસાદરી વગેરેને લગતું ખર્ચ આપવા માંડ્યું હતું, પરંતુ તેમાંના કાંઈએ તે લીધું નહોતું. એટલે આ કાર્ય તેમણે પોતાને જ ખર્ચ કર્યું હતું. તા.૨૯મી ઓક્ટોબરે એટલે આ સુસાદરીઓથી પાછા ફર્યા પછી થોડે દિવસે અશાન્ત જુસ્સાવાળા પંડિતજી રાવગર્ખાડી ખાતે ત્યાંની સમાજના વાર્ષિકોત્સવની સમામાં હાજરી આપવા ગયા હતા અને ત્યાં તેમણે “સુદ્ધ શરીર” અને “ઋગ્વેદના પહેલા બે મન્ત્રો” વિશે બે વિદ્વાતપૂર્ણ બાપણો આધ્યાં હતાં. બીજા બાપણમાં તેમણે શ્રોતાઓને પોતાના આત્માની ઉત્થાનને માટે ખાસ કાળજી રાખવાની મજબૂત અરજ કરી હતી. તે સમાના કામકાજમાં ભાગ લેનાર રાવગર્ખાડીની આર્થમમાજના મદદનીશ સેક્રેટરીએ જણાવ્યા પ્રમાણે અમે કહીએ છીએ કે પંડિતજીએ પોતાનું તે બાપણ નીચેનું વાક્ય બોલીને સમાજ કર્યું હતું: “જો તમારી ખાત્રી થઈ હોય કે તમારા દેહમાં આત્મા રહેલો છે, જો તમારી ખાત્રી થઈ હોય કે માત્ર બાહ્ય શરીરનો અંત આવનાંની સાથે તમારા આત્મજીવનનો પણ અંત આવશે નહિ પરંતુ તમારી અંદર એવું કાંઈક રહેલું છે કે જે તમારા શરીરનો અંત આવ્યા પછી પણ અસ્તિત્વ ધરાવશે, અને જો તમે એવું ઇચ્છતા હો કે તમારો આ આત્મા યત્ન: યત્ન: ઉત્તર થવો જોઈએ તથા તે આત્મોત્થાનનો હેતુ પાર પાડવા માટે વેદાભ્યાસ અથવા કેળવણીની જરૂર છે, તો તમારે ડી. એ. વી. દોલેજ સ્થાપવામાં મદદ કરવા નૈયાર થવું જોઈએ. આત્મોત્થાનનું કાર્ય કરવામાં આખી મનુષ્યજાતિનું હિત સમાજેલું છે અને તેથી હિંદુઓ, મુસલમાનો અને ખ્રિસ્તીઓ

સર્વેએ આ ઉમદા કાર્યમાં જોડાવું જોઈએ.” તેજ સ્થળે શ. ૧૨૫૩-૪-૬ એકઠા થઈ ગયા હતા. તે દુરત જ હાહોર ખાતે પાછા ફર્યા હતા અને એક રાત પણ પૂરો વિરામ લેઈ શક્યા નહોતા, એવામાં તેમને પોતાના પિતાના મરણના અશુભ સમાચાર આપનારો તાર મળ્યો. તેમણે દુરત જ શુદ્ધતાન ખાતે પોતાના નોકરને અને સગાંવહાલાંને તાર કપોડે કે “તમે પિતાજીના મૃતદેહને જળવી રાખજો.” સવાર થતાં જ તે વહેલા શુદ્ધતાન જવાને નીકળ્યા. આ ઉપરથી જણાય છે કે પંડિતજીની ઇચ્છા પિતાજીની અંતક્રિયા વૈદિક નિયમો પ્રમાણે કરવાની હોયી જોઈએ અને ખરેખર તે પ્રમાણે જ સઘળી ક્રિયા કરવામાં આવી હતી. આમ કરવામાં પોતાની માતાના જોમો અને વિરહતાને લીધે પોતાને અડચણ નડશે એમ પંડિતજીએ ધાર્યું હતું; પરંતુ માતા પણ પુત્રને યોગ્ય જ હતાં અને તે પંડિતજીના મતને અનુકૂળ થઈ ગયાં એટલે પછી પંડિતજીએ પોતાનાં સગાં સંબંધીઓની વિરહતાની એક નસભાર પણ દરકાર કરી નહિ. આ પ્રસંગે પંડિતજીએ બતાવેલા એક વીર પુરૂષને છાજે તેવા જુરસા અને નીતિબળના સંબંધમાં કંઈ પણ ટીકા કરવાને બદલે તા. ૧૫-૧૧-૧૮૮૭ ના “આર્ય-પત્રિકા” ના અંકની અધિપતિની નોંધમાંથી જ હું ઉનારો કરવાનું વાળખી માતું છું. પંડિતજીને જે મોટી ખોટ ખમવી પડી હતી તેને માટે પંડિતજી તરફ દિલસોજી બતાવ્યા પછી તેનો તંત્રી લખે છે કે:-

આપણા બંધુએ તે પ્રસંગે ઉમદા વર્તન ચલાવ્યું હતું. તેમણે પોતાના પિતાના મૃતક સંસ્કાર બરાબર વૈદિક નિયમોમાં કલા પ્રમાણે જ કર્યા હતા. તેમનાં સગાં-સંબંધીઓ કે જેમાં શુદ્ધતાનના કેટલાક ધણી સારી લાગવગવાળા નાગરિકો સમાવેલા છે, તે-

મળે પંડિતજીને હંમેશને માટે નાનજાનમાંથી દૂર કરવાની બીતિ દર્શાવી હતી, પરંતુ પંડિતજીએ તેમના નિર્માત્ર્ય પોદાર તરફ જરા પણ લક્ષ આપ્યું નહોતું. પંડિતજીએ તેઓને કહ્યું હતું કે "જાઓ, તમારાથી બની શકે એટલું મારું અગ્રિય કરજો; પરંતુ મારા પિનાની અંતક્રિયા વૈદિક નિયમો પ્રમાણે કરવાના મારા નિશ્ચયમાં મને કોઈ પણ કગારી શકશો નહિ." તેમની જાતવાળાઓએ તોફાન મચાવ્યું અને ઉપરાસાપરી બીક બનાવવા માંડી પરંતુ તેની કાંઈ જ અસર નીવડી નહિ. પંડિતજી પોતાના નિશ્ચયમાં જરા પણ કમ્પા નહિ અને તેમને બધા બનાવીને ખેંચીવડાવવા ઇચ્છના ન્યાતીલાઓની બધંકર સેના તરફ વિરુદ્ધતા અને તિરસ્કાર બતાવતાં તેમણે એક આર્થ તરીકે પોતાથી બનતું સઘળું કર્યું હતું. મૃતક સંસ્કારના નિયમો પ્રમાણે મૃતદેહ બાળવાનો હતો અને તેથી સ્ત્રીઓ તથા પુરુષોને મન તે દેખાવ નવો અને કુતૂહલજનક હોવાથી હજારો સ્ત્રી-પુરુષો તે સઘળું કેમ થાય છે તે જોવાને સ્મશાનભૂમિસુધી સરખસની સાથે સાથે ગયાં હતાં ટોળાનો મોટો ભાગ ન્યાતીલાનાં સર્ગા સંબંધીઓનો હતો અને જોકે તેઓને સરખસની સાથે સ્મશાન-ભૂમિમાં જતા તથા નનામી તરફ નજર પણ કરતાં અટકાવવાને કાંઈ પણ ચત્ત કરવાનું બાકી રાખ્યું નહોતું-સ્ત્રીઓને તો તેમના વડીલોએ મારી મારીને પણ અટકાવવા માંડી હતી-છતાં તેઓ તેમના વડીલોના પ્રતિબંધનની અવગણના કરીને સૌ નનામીની પાછળ પાછળ સ્મશાનભૂમિસુધી ગયાં અને જ્યારે મૃતક સંસ્કારની ક્રિયા પૂરી થઈ ત્યારે જ તેઓ ત્યાંથી પાછા ફર્યા. આપણા બંધુએ જે ધૈર્ય બતાવ્યું હતું અને એક આર્થને છાજે તેવી

વર્તણુક ચલાવી હતી તેની નૈતિક અસર અતિ અનુકૂળ નીવડી હતી-સમાજીઓ અને ખીખીઓ ઉપર પણ તેની સારી અસર નીવડી હતી. તે પ્રસંગે પંડિતજીએ જે માનુષીય વર્તન ચલાવ્યું હતું અને સામા પક્ષની શરતો કબૂલ રાખી નહોતી તે બનાવે એક નામધારી આર્યને બતાવી આપ્યું હતું કે ‘આર્ય’ નામમાં કાંઈક અર્થસૂચકતા રહેલી છે, તે નામ ધારણ કરવાથી એક માણસને માથે ચોક્કસ ફરજો આવી પડે છે, અને જાહેર તેમજ ખાનગી બાબતોમાં તેને માટે ચોક્કસ પ્રકારનું વર્તન જ નક્કી પાડે છે કે જેને તેણે ગમે તેટલી મુશ્કેલી છતાં અનુસરવું જ જોઈએ. અને આર્ય સિવાયનાઓને તે બનાવે એમ સિદ્ધ કરી આપ્યું હતું કે એક આર્યમાં સદ્વર્તનનું બળ રહેલું છે અને જ્યારે સત્યનો જય કરવાનો હોય છે ત્યારે તે સત્યને કેવી રીતે ટકાવી રાખવું તે એ સારી પેઠે સમજે છે.

આર્ય શાસ્ત્રોના નિયમો પ્રમાણે પોતાના પિતાની અંતીમ ક્રિયા કરવામાં આપણા બંધુને લગભગ ૨૦૦ રૂપિયાનું ખર્ચ થયું હતું. હાલની ચાલુ પદ્ધતિ પ્રમાણે જે મૃત દેહને બાળી નાંખવામાં આવ્યો હોત તો રૂ. ૨૦ કે ૩૦ થી વધારે ખર્ચ ન જ થાત.

પિતાના મૃતક અંસ્કાર પૂરા કર્યા પછી તુરત જ પંડિતજી લાહોર પાછા ફર્યા, જ્યાં તે જ માસની તા. ૨૬ મી અને ૨૭ મીએ લાહોર આર્યસમાજની ૧૦ મી વર્ષગાંઠ ઉજવવાની તૈયારીઓ ઉનાવળે ચાલી રહી હતી. આ પ્રસંગે પણ પંડિતજીએ જે બાપણાં આપ્યાં હતાં જેમાંનું એક ડી. એ. વી. કોલેજ વિને ઉર્દૂમાં આપ્યું હતું અને ખીજું અંગ્રેજીમાં “Solid Trinity” અથવા “શાશ્વત ત્રિપુટી”-

ત્રણ સાધન વસ્તુઓ-એ વિષય ઉપર આધ્યું હતું. આ બાપણોમાં
હું હાજર નહોતો અને તેથી “આર્યપત્રિકા” માં તે બાપણોના
છપાએલા અહેવાલમાંથી નીચેનો ઉતારો કરીને મારે વાચકોને સં-
તોષ આપવો જોઈએ:—

તે પ્રમંથે પંડિતજી જે આતુરતા સાથે અને હૃદયની હડી
લાગણીઓ સાથે બોલ્યા હતા, તેનો ઝંખો ખ્યાલ આપવાનો
યત્ન કરવો તે પણ અમોને એક અસંભવિત યત્ન કરવા જેવું
લાગે છે. જ્યારે તે બોલતા હતા ત્યારે આખા હોલમાં કેવળ
નીરવતા ફેલાઈ રહી હતી અને લગભગ ૩૦૦૦ માણસોનું આધુ-
મંડળ મૌન્યની સાક્ષાત્ પ્રતિરૂપે જ બેસી રહ્યું હતું. જે જે
બાબતો તેમણે કહી હતી તે દરેકમાં સત્યનિષ્ઠા અને આતુરતા
પ્રતિધ્વનિત થતાં હતાં. તેમનું કથન એક લાગણીવાળા હૃદયનું
જ કથન હતું અને તેમનો ધ્વનિ તથા તેમની ભાષા એવી
પ્રતીતિ આપતાં હતાં કે જે તે બોલતા હતા તે જ તેમને ખરે-
ખરે લાગી આવતું હતું. તેના કરતાં વધારે વિનંતીક અસર કરે
તેવું બાપજી અમે કોઈ કોઈ વાર જ સાંભળ્યું હશે. ખરા આવ
વિનાનાં અને અંતરૂની આતુરતા વિનાનાં વાક્યાતુર્વવાળાં બાપણો
કરનાં સાદી પણ ખરા અંતઃકરણમાંથી બોલાતી ભાષા ધણી જ
ચડીયાતી છે. પંડિતજીએ સ્વામી દયાનંદના જીવનના જીવન
જીવન પ્રમંથોવડે પોતાના બાપણને દર્શાવવાનું જનાવ્યું હતું.
અમે સત્યનિષ્ઠાપૂર્વક એ વાતની નોંધ લેઈએ છીએ કે તે વ-
ખતે ધણા શ્રોતાઓનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુની ધારાઓ તેમના વદ-
નપર ચાલી રહી હતી.

પંડિતજીના બાપણની સઘળી રૂપરેષાઓ આપવા માટે અ-
મારી પાસે જગ્યા નથી. ખરેખર તે એક ચમત્કારિક બાપણ હતું.
બાપણનો મુખ્ય મુદ્દો ડી. એ. વી. કૉલેજનો હતો કે જે કૉલેજ
સ્વામી દયાનંદે ઉપદેશોમાં અબાધિત સત્યોના જ-ખીજ કોઈ પણ
બાબતના નહિ-સ્મરણમાં સ્થાપવાની ધારણા રાખવામાં આવી
હતી. જે ધર્મ અને નીતિનાં વર્ત્તો તથા જે અડગ સત્યો સ્વામી
દયાનંદના જીવનના-તે સુવિખ્યાત સુધારકની જાતના એકલાના જ
મુખ્ય સૂત્રરૂપ અને એકના એક હેતુરૂપ હતાં, તેના સ્મારકરૂપે
તે કૉલેજ સ્થાપવામાં આવનાર હતી. જેઓને મન આ અખંડ
સત્યો અને અડગ તથા અમર ધર્મસૂત્રો અતિમૂલ્યવાન હતાં,
તેઓ ડી. એ. વી. કૉલેજના દંડમાં કાંઈક પણ બરવાને બંધાયલા
હતા; પરંતુ જેઓ બાપણકર્તાના વિચારોને સર્વાંશે મળતા ચતા
ન હોય તેઓની પાસેથી એક પાછ પણ બરાવવાનો એક બાપણકર્તા
તરીકે પંડિતજીનો જરા પણ ઇશદો નહોતો; કારણકે પંડિતજી કોઈ
પણ તરેહના દંભ તરફ અંતઃકરણપૂર્વક તિરસ્કાર ધરાવતા હતા. કાન
શ્રાદી નાંખે તેવા હર્વના અવાજો વચ્ચે-તાળીઓ વચ્ચે બાપણ-
કર્તાએ પોતાની બેઠક લીધી હતી. લગભગ ૫૦૦૦ રૂપિયા તે પ્ર-
શ્નગે બરાયા હતા જેમાંના ૪૧૨૮ રૂપિયા તો તે જ સ્થળે વસુલ
થયા હતા અને બાકીના ૮૦૦-૯૦૦ રૂપિયા પાછળથી આપવાનાં
વચનો મળ્યાં હતાં. સહવારે યએલી સભાની ચરખાત બપોરનો
એક વાગનાં પરિપૂર્ણ ચર્ચ હતી.

અંગ્રેજ બાપણના સંબંધમાં “આરંપત્રિકા” માત્ર એટલું જ
કહે છે કે “તે એક સંપૂર્ણ સફળતાવાળું બાપણ હતું અને બાપ-

પ્રકરણ ૬ ફું.

પંડિતજીનાં ભાષણો (ચાલુ).

What hidden wealth to be unveiled. What treasures of literature, of history, of science and philosophy to be made known to the world—*M. L. Jacolliot.*

અર્થ—કયું શુભ ધન ખુલ્લું કરવું: ભાષા, ઇતિહાસ, વિજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાનના કયા ખજાનાઓ જગતને જાહેર કરવા ?

એમ. એલ. જેકોલીઅટ.

ને ૧૮૮૮ તું વર્ષે પણ પંડિતજીએ અત્યાંત રીતે કાર્ય કરવામાં જ ગાળ્યું હતું. તા. ૧૮ મી જાન્યુઆરીએ તેમણે “ શ્રી કૃષ્ણનો ઉપદેશ ” એ વિષયપર લાંબો આર્યમાનના મંદિરમાં ભાષણ આપ્યું હતું. ભાષણ અનેક દલિબિંદુઓથી જોતાં મોટી અગત્યનું હતું. તે ભાષણમાં તેમણે એમ નિદિષ્ટ કર્યું હતું કે કૃષ્ણ એ કોઈ ખરેખરો માણસ નહોતો, પરંતુ માત્ર એક દર્શનરૂપી શબ્દ હતો. તા. ૩૧ મી જાન્યુઆરી ૧૮૮૮ ના “ આર્યપત્રિકા ” ના અંકમાંથી અમે આ ભાષણનો સાર તારવી લખ્યો છીએ:—

તે ભાષણનું તત્ત્વ કંઈક નૂતન જ હતું. હિંદુઓ માને છે કે તેણે તત્ત્વજ્ઞાનની એક રીતિનું સ્થાપન કર્યું છે; તે સર્વ માનીનતાઓને પંડિતજીએ એક પછી એક પાયા વિનાની સિદ્ધ કરી બતાવી હતી. બીજી એક સામાન્ય માનીનતા એવી કે કૃષ્ણ

અર્જુન (મહાભારતના જગદિષ્યાન નાયક)ને મહાભારતનું યુદ્ધ કરવાને પ્રેર્યો હતો અને તેથી તે કૃષ્ણ આર્યોની મહત્તાના પતનના તથા હિંદુસ્તાનની હાલની અધમાવસ્થાના મુખ્ય કારણરૂપ થઈ પડ્યો હતો. બાપણકર્તાએ જણાવ્યું હતું કે આવી માનીનતા શ્રી કૃષ્ણના ઉપદેશોનું ખરું રહસ્ય ખોટી રીતે સમજવામાંથી જ જન્મ પામી છે.

‘દ્વિજનન’ અથવા મનુષ્યાત્માનું પુનર્જન્મ તે જ દેવતા સાક્ષાત્કારરૂપ છે. માણસને, જગત્ અને તેની સત્યતા વિષે એકાગ્ર વિચાર કરતાં, એકસ પરિસ્થિતિઓમાં થઈને પસાર થવું પડે છે. આ દરેક પરિસ્થિતિ તે તેના જીવિ અનુસારી અને આધ્યાત્મિક વિચારોનું પરસ્પર એક ‘ખરેખર’ યુદ્ધ જ છે અને જીવિના પક્ષ ઉપર જય મેળવતાં તેને કોઈ જોછી મુશ્કેલી વેઠવી પડતી નથી; અને પછી ઈશ્વરગ્રંથી મનુષ્યની જીવિની માનીનતા ઈશ્વરના આધ્યાત્મિક સાક્ષાત્કારનું રૂપ પામે છે.

બાપણકર્તાએ કહ્યું હતું કે શ્રી કૃષ્ણના ઉપદેશોમાંનો મુખ્ય ને ગીતા છે તે આપણને આ જ શીખવે છે; અને તેથી ઉપર જણાવેલી ચારે માનીનતાઓ પાયા વિનાની છે. વળી તેમણે એમ પણ કહ્યું હતું કે ગીતાના અધ્યાયોમાં આનુક્રમિક પરિસ્થિતિઓનું નિદર્શન કરવામાં આવ્યું છે કે જે પરિસ્થિતિઓમાં થઈને દ્વિજ અથવા આત્મિક પુનર્જન્મની ઉચ્ચ પટ્ટી પ્રાપ્ત કર્યા અગાઉ મનુષ્યને પસાર થવાનું હોય છે.

વળી બાપણકર્તાએ કૃષ્ણ અને તેની આસપાસની વસ્તુસ્થિતિમાં તથા કાર્કશ અને તેની આસપાસની વસ્તુસ્થિતિમાં સમાનતા સિદ્ધ

કરવાનો. પણ ચલ ક્યો હતો, અને કહ્યું હતું કે “મૂળ એક ટોળામાંથી લાંબા વખત સુધી જૂઠા રહેવાને લીધે યુરોપીય દેશોમાં જન્મ વસેલા પ્રજાજનો ‘ઈશ્વર’ના તે કહેવાના શબ્દ (ક્રીષ્ટ)માં કૃષ્ણના ઉપદેશોની ઝાંખી નિશાનીઓ જ માત્ર મૂકી શક્યા.” ધણાઓ પંડિતજીના આ સિદ્ધાન્તોની સાથે મળતા થયા નહોતા અને તેઓમાંના એક ‘આર્ય-પત્રિકા’ના તંત્રી પણ હતા. પ્રાચીન સમયથી કૃષ્ણ, અર્જુન અને મહાભારતની મહાકથાનાં ખીજાં પાત્રોને ખરેખરી વ્યક્તિઓ તરીકે માનવાની ટેવવાળા હિંદુ જનસમાજને આ સિદ્ધાન્તો ગમે તેટલા વિચિત્ર લાગે, તોપણ એમ તો કહી શકાશે કે આપણા બંધુતું આ કથન વિચારણીય તો છે જ અને મહાભારતનાં સત્યોની શોધખોળ કરનારાઓને બવિધ્યમાં એક સારી મદદરૂપ તથા માર્ગદર્શક થઈ પડે તેવા તે સિદ્ધાંતો છે. તે જ માસની ૨૯ મી તારીખે અમૃતસર આર્યસમાજની ૧૦ મી વર્ષગાંઠ ઉજવવાને એકદા ચએક્ષા મેળાવડામાં તેમણે એક બાપણ આપ્યું હતું. “વેદશિક્ષણની ઉત્તમતા” એ તે દિવસનો વિષય હતો. શરૂઆતમાં પોતાના નિત્યના નિયમ પ્રમાણે તેમણે સમાજના મંદિરની દિવાલોપર જડા પુંદા ઉપર લખીને ઠાં-ગેલા એકાદ બે મન્ત્રોનું વિવેચન કરી સમજાવ્યું હતું અને “આર્ય-પત્રિકા” કહે છે કે તે મન્ત્રોનું વિવરણ એટલું તો કૌશલ્યજરેહું, વિદ્વતાપૂર્ણ અને ઉત્કંઠાવાળું હતું કે તેમણે કહેલો એકે એક શબ્દ દરેકના અંતઃકરણમાં કોતરાઈ રહ્યો હતો.

તા. ૭ મી ફેબ્રુઆરી ૧૮૮૮ ના ‘આર્યપત્રિકા’ના અંકમાં આ બાપણનો જે અહેવાલ આપ્યો છે તેમાંથી આ નીચે થોડો ઉતારો કરવામાં આવે છે અને જેઓ આગ્રહપૂર્વક જણાવે છે કે જનસમાજને

સુધાર્યા પહેલાં સુધારકોએ પોતે જ સુધરવું જોઈએ, તેઓને તેટલો ઉતારો રસદાયક થઈ પડશે. પંડિતજીએ જણાવ્યું હતું કે:—

“જો માણસ વેદોને અંતઃકરણપૂર્વક ખરા માનતો હોય તેણે ‘વેદ’ શબ્દના ખરા અર્થને સાર્થક કરનારા ચલું જ જોઈએ. એક તૃધાતુર માણસ પોતાની તૃધાને તૃષ્ઠ કરવાને જ્યાં પાણી મળી શકતું હોય તે જગ્યા તરફ દોડી જતો હોય, તે વખતે તમે તેને પાણી પીવાના કામમાંથી યુગાવવા માટે ગમે તેમ કહો અને ગમે તેવી ફલીસો આપીને પુરવાર કરો કે પાણી પીવાથી તારી તૃધા તૃષ્ઠ થશે નહિ, તોપણ તે તમારી ફલીસો સાંભળશે નહિ અને પાણીવાળા જગ્યાએ દોડી જશે તથા પાણી પીશે. * * * તેવી જ રીતે લોકો ખરેખર જાણતા હોય કે વેદોમાં અચ્ચા ઇનિ સુધી સત્ય સિવાય બીજું કંઈ નથી અને જો તે વાત તેઓ પૂરી રીતે અંતરમાં ઉતારતા હોય, તો તેઓ સસના માર્ગથી કદી વેગળા જાય નહિ અને વેદોની આગાઓની વિશ્વ કદી વર્તે નહિ. આર્યસમાજે હજી જોટલી કરવી જોઈએ તેટલી પ્રગતિ કરી નથી, તેનું કારણ સામાન્ય રીતે એ જ છે કે તેના અનુયાયીઓનો મોટો ભાગ વેદોને માનતો હોવાનું ખુશ્કું જાહેર કરે છે છતાં પોતાની માનીનતાનો અર્થ શું અને તેમાં શું સામર્થ્ય રહેલું છે તે તેઓ જાણતા નથી; જો એ વાત તેઓ ખરાખર સમજ્યા હોય, તો તેઓ પહેલાં કરતાં ઘણા સારા માણસો થયા વિના રહે નહિ. વેદોના ખરેખરા માનનાર તરીકે તમારે સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીને ધ્યેયસ્થ લેખવા જોઈએ.”

પોતાના બાણણને અંતે પંડિતજીએ ડી. એ. વી. કૉલેજના ૬૩ને માટે મજબૂત અને અસરકારક વિનંતિ કરી હતી અને તેના

પરિણામમાં રૂ. ૨૫૦૦ તે જ સ્થળે એકદા ચંપગયા હતા. તેમાં ખાસ ધ્યાન આપવાળેગ બાબત એ હતી કે ખ્રિસ્તી મીસન સ્કૂલમાં અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓએ એ ફંડમાં લગભગ રૂ. ૧૨ બર્ષા હતા અને તેથી અર્ધા રકમ ઇસલામી સ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓએ ભરી હતી.

આ વર્ષે ડી. એ. વી. સ્કૂલે પંજાબ યુનિવર્સિટીની પરીક્ષાઓમાં સૌથી પહેલી પદવી લીધી હોવાથી તેની સાથે પહેલા વર્ષનો ફોલોજનો વર્ગ ઉધાડવાની ઈચ્છા દર્શાવવામાં આવી હતી. આ આગળ વધવાનું પગલું ભરવાને લગતો મત ધરાવનારાઓમાં પંડિત શુરદત્ત વિદ્યાર્થી પણ હતા અને તેમને લાલા સેનદાસના અતિ પ્રબળ મતનો ટેકો હતો. લાલા લાલચંદના પ્રમુખપણા નીચે વ્યવસ્થાપક મંડળીનો એક અગત્યનો ભાગ આ કાર્યને કાચા પાયાવાળું લેખવા લાગ્યો અને તેથી તેણે તે કાર્ય યુક્તલી રાખવાનું ધાર્યું. વ્યવસ્થાપક મંડળીની તે બેઠક કે જ્યાં આ સવાલ આગળ કરવામાં આવ્યો હતો અને તે વિશે ચર્ચા ચલાવવામાં આવી હતી, તેનો દેખાવ ખરેખર જોવા જેવો હતો. તેનો દરેકે દરેક અંગમૂત ડી. એ. વી. ફોલોજ તરફની યાદનાને લીધે તે તરફ વધણુ દર્શાવતો હતો છતાં પણ તેમાં બે પક્ષો તો રહેતા જ હતા. આ લેખક ફોલોજનો પહેલા વર્ષનો વર્ગ તુરતમાં ઉધાડવાની તરફેણમાં મત ધરાવતો હતો, પરંતુ સામા પક્ષમાં તે હીલચાલના કેટલાક અગ્રમણ્ય નેનાઓ હતા. છેવટે એક વધુ મતે લાલા સેનદાસ અને તેમના પક્ષનો વિજય થયો. બાબતોએ મજબૂત આ એક ઈશ્વરપ્રેરિત વિજય જ હતો, કારણકે જ્યારે મતો લેવામાં આવ્યા હતા ત્યારે સામા પક્ષમાંનો એક મતદાર સખામાંથી આવ્યો ગયો હતો અને એક જ વધુ મતે આ

પક્ષનો વિનય થયો હતો. આમાં પ્રમુખનો 'કાર્ટીંગ વોટ' આપવામાં આવ્યો હોત તો જન્ને પક્ષોમાં સરખા મત થાત—દરેકમાં ૧૩-૧૩ મત થાત અને તેથી એ કામ પડતું મેલવાની જરૂર પડત, પરંતુ એ જ એક બાજબનો યોગ હતો કે પ્રમુખ જ તે સભામાં ગેરહાજર હતા:

દુરત જ એક સંઘકમિટીની રચના કરવામાં આવી અને પંડિત શુરદત્ત તે કમિટીમાં એક અંગજૂન નીમાયા. લાલા લાલચંદને મોટું માન થતે છે કે તે ઉક્ત વર્ગ નહિ ઉઘાડવાના પક્ષમાં ૯૬ મત ધરાવતા હતા, છતાં બહુમતે યએલા નિર્ણય આગળ તે નમી ગયા હતા, અને તે પસાર થએલા હસવનો અમલ કરવા માટે નીમાએલી સંઘકમિટીમાં અંગજૂન તરીકે રહેવાની તેમણે હા કહી હતી. દોસેજના કલાસની મદદને માટે માસિક મદદ આપનારાઓનો એક ખરડો દુરત જ ઉઘાડવામાં આવ્યો અને લાલા જનાલાસદાયની માસિક રૂ. ૫૫ જેવી નાદર રકમ સાથે તેની સરખાત કરવામાં આવી. પંડિત શુરદત્ત પણ એક વર્ષ સુધી માસિક રૂ. ૧૦ આપવાના વચન સાથે આગળ આવ્યા.

છેવટે દોસેજનો વર્ગ ઉઘાડવામાં આવ્યો અને પંડિત શુરદત્ત વિદ્યાર્થીએ સાયન્સ અને ગણિત વિષય શિખવવાનું માથે લીધું. ગણિતના પ્રોફેસરની જગ્યાને માટે કોઈ સારો માણસ મળી આવે ત્યાં સુધી જ માત્ર ગણિત વિષય શિખવવાનું પંડિતજીએ પોતાને માથે રાખ્યું હતું. સાયન્સનો વિષય તો તેમણે કેટલાક મહિના સુધી શિખવવાનું ચાલુ રાખ્યું અને વિદ્યાર્થીઓ પોતાના પ્રોફેસર (પંજાબમાં સાયન્સના સૌથી પહેલા નંબરના વિદ્યાર્થી) ને માટે મગરૂર થવામાં વાનખી હતા, કે જે પ્રોફેસર એક વાર સરકારી દોસેજમાં પણ સાય-

સના પ્રોફેસરનો ઓદો ભોગવના હતા. આ વર્ષના ઉનાળામાં તેમણે લાહોર આર્યસમાજ મંદિરમાં “મોનીયર વિલિયમ અને હિંદુસ્તાનનું જ્ઞાન” એ વિષય ઉપર કેટલાંક ભાષણ આપ્યા હતાં. લાહોરના કેળવણીના માણસોની એક મોટી મંખ્યા આ ભાષણો સાંભળવાને એકઠી થતી. તે ભાષણોનો હેતુ યુરોપનાં ઠહેવાના પૌર્વાત્મ વિદ્વાનેને તેમના ખરેખરા રંગમાં દર્શાવી આપવાનો જ હતો. લાહોરથી ૨૦૦ માઇલ નેટલે છેટે હોવાથી હું આ ભાષણોનો લાભ લેવાને ભાગ્યશાળી થયો નહોતો; પરંતુ કેટલાક કેળવણીના મોટા માણસો પાસેથી આ ભાષણોના સંબંધમાં મેં જે કંઈ સાંભળ્યું છે તે ઉપરથી હું કહી શકું છું કે તે ભાષણો પંડિતજીની વિદ્વત્તાના નમૂના રૂપ હતા. તા. ૨૪-૭-૧૮૮૮ નો “આર્યપત્રિકા” નો અંક તે ભાષણ વિશે નીચે પ્રમાણે લખે છે:—

આપણા વિદ્વાન પંડિત ગુરુદત્ત વિદ્યાર્થી એમ. એ. “મોનીયર વિલિયમ અને હિંદુસ્તાનનું જ્ઞાન” એ વિષયપરનાં પોતાનાં ભાષણોવડે ખાસ કરીને લાહોરની પ્રજા ઉપર અને સામાન્ય રીતે આખી દુનિયાના વિદ્વાનો ઉપર એક ખરેખરા ઉપકાર કરે છે. તેમણે તે વિષયપરની પોતાની ભાષણમાળાનાં ત્રણ ભાષણો પૂરાં કર્યા છે અને તે વિષય ખીજાં વીસ-ત્રીસ કે તેથી પણ વધારે ભાષણો સુધી ચાલે તેમ છે. આ ત્રણ ભાષણોમાં તો હજી તેમણે પ્રસ્તાવના પણ પૂરી કરી નથી. ભાષણના વિષય ઉપર જે સ્પષ્ટ અને ઉજ્જવલ પ્રકાર પાડવામાં આવે છે—વિવેચન કરવામાં આવે છે, તે માટે તેમનાં ભાષણો ખરેખર અનુપમ જણાય છે. બાપા કેવળ સીદી છે અને સાધારણ

પ્રુદ્ધિવાળા આતાઓને પણ બંધ બેસી જાય તેવી છે. બાપણો
 સોડાને મનગમતાં થઈ પડે છે અને તે સાંભળવા તેઓ વધારે
 આતુર રહે છે તેનું કારણ બાપણુ આપવાની પદ્ધતિ જ છે.
 ‘હિંદુસ્તાનનું જ્ઞાન’ માંથી ઉતારેલો દરેક ફકરો ધીમે ધીમે અને
 બે વાર વાંચવામાં આવે છે અને પછી તેમાં આવેલી વિગતોનું
 પૃથક્કરણ કરી સમજાવવામાં આવે છે. તેમાંની દરેક બાબતનું
 સંગીન દલીલોવડે ખંડન કરવામાં આવે છે અને વેદો, ઉપનિ-
 પદો, તથા ખીજાં આર્યશાસ્ત્રોના આધારે તેમાંના શબ્દો ઠાંકીને
 તે દલીલોનું પુષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે. જેઓ આ બાપણો
 સાંભળે તેઓ આપણા વિદ્વાન પૌર્વાત્ય પંડિતના આ પુસ્તકોમાં
 આર્યસાહિત્ય, વિજ્ઞાન અને કળાઓ વિષે જે આડે માર્ગે દોર-
 નારા અભિપ્રાયો બરેલા છે તે જોઈને આશ્ચર્યચકિત થયા વિના
 રહે નહિ. આવાં આખરે આખ્યાં જોટારાં-પછી તે ઇચ્છાપૂ-
 ર્વક કરેલાં હોય કે અનિચ્છાપૂર્વક ચએલાં હોય-આ પશ્ચિમના
 દેશોના પ્રકાશને માટે કેવળ અયોગ્ય છે. અમે ધારીએ છીએ
 કે આ બાપણો પુસ્તકરૂપે પ્રસિદ્ધ થશે અને તેની પ્રસિદ્ધિથી
 હિંદુસ્તાનની પ્રજાને પુષ્કળ લાભ થશે. તે બાપણો જગતને બ-
 તાવી આપશે કે આપણા પૌર્વાત્ય વિદ્વાનો જેઓ હિંદુસ્તાનને
 ભગતા વિષયોનું આદ્ય જ્ઞાન ધરાવવાનો ડોળ કરે છે તેઓ વ-
 સ્તુતઃ કેટલું ચોક્કસ જ્ઞાન ધરાવે છે.

લગભગ એકાદ કઝન બાપણો આ વિષય ઉપર આપવામાં
 આવ્યાં હતાં અને તે સઘળાં પુસ્તક રૂપે પ્રસિદ્ધ કરવાનો પંડિતજીનો
 ધરાવો હતો. ત્યારપછી “Pandit Gurudatt's Works”

(પંડિત ગુરુત્તરના અંથે) એ નામના અત્રિજી પુસ્તકમાં આ ભાષણે એકત્ર કરીને પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યાં છે.

આ વર્ષમાં તેમણે “સામવેદ સંહિતા”નો અભ્યાસ કર્યો અને તેમાં રહેલું મંગીતચાત્ર વાંચ્યું. તા. ૧૨ મી ઓક્ટોબરે પેશાવરખાતે ત્યાંની આર્યસમાજના સાનમા વાર્ષિકોત્સવ પ્રસંગે એકઠા થએલા શ્રોતાઓને તે પવિત્ર વેદના યોગ્ય મંત્રો અનિમધુરનાથી ગાઇ મૂ-
ભગાવીને તેમણે આનંદ ઉપજાવ્યો હતો. જે શ્રોતાઓ એમ સમ-
જતા હતા કે વૈદિક મંત્રોનું ખુલ્લી રીતે અનિયમિત દેખાવું પણ વાદના મધુર સરોવરને બંધબેસતું થઇ શકે જ નહિ, તેઓ વૈદિક મંત્ર ગાવાની આ નવીન (માત્ર અગ્નિપ્રજ્વલેને જ નવીન નજીતી) રીતિથી આશ્ચર્યચકિત થયા હતા. શ્રોતાઓને વધારે આનંદ આપવાને વાસ્તે વળી પંડિતજીએ એ ગાવામાં આવેલા મંત્રોના અર્થ પણ સમજાવ્યા હતા. માસ્તર દુર્ગાપ્રભાદ લખે છે (જુઓ “આર્યપત્રિકા”નો તા. ૧૩ મી નવેમ્બર ૧૮૮૮ નો અંક) કે: “ત્યાં એકઠા થએલા લોકોના આત્માને તેથી જે આનંદ થયો હતો તે અપરિમિત હતો. જેવી રીતે એક ખાણ ખોદનાર માત્ર માટી ખોદી કાઢવાના જ કામમાં લાગ્યો હોય અને એવામાં ખાણના ઉંડા અંધારાવાળા ભાગમાં તે અચાનક ધણી વર્ષના પરિશ્રમ પછી સોનાનો દોરો-રેષા જુએ તેથી તેને તે સમયે જેવો આનંદ થાય, તેવો જ આનંદ તે સમયે શ્રોતાઓને થયો હતો.” બીજો દિવસે પંડિતજીએ ઉર્દૂમાં એક ભાષણ આપ્યું હતું. યશસ્વાતમાં નીચેનો મંત્ર ઉચ્ચારવામાં આવ્યો હતો:—

અર્યકામેષુ વક્તાનાં ધર્મજ્ઞાનં વિધીયતે ॥

ધર્મજિજ્ઞાસમાનાનાં પ્રમાણં પરમં શ્રુતિઃ ॥ મનુઃ ॥

માસ્તર દુર્ગાપ્રસાદે કરેલી નીચેની નોંધ પણ “આર્યપત્રિકા”ના ૪ અંકમાંથી ઉતારી લેવામાં આવી છે:—

“જનસમાજને વમળવાળા એક દરિયાની સાથે સરખાવવામાં આવ્યો હતો, અને જુદા જુદા પ્રકારના આનંદોને—ખાસ કરીને કાંચન અને કામિનીપરના રાગને મનુષ્ય પ્રાણીઓને તેમની જાંઘીના અંતથી દૂર રાખનારી અનેક શક્તિઓ લેખવામાં આવી હતી. તુજ્જા અને કામવાસના મનુષ્યોને સદ્ગુણના આનંદનો અનુભોગ કરવાને નાલાયક બનાવે છે, તથા જ્યાંસુધી મનુષ્યો સંસારવાસનાનો ત્યાગ ન કરે, ત્યાંસુધી ‘ધર્મ’ પ્રદણ કરવાને લાયક થવાનું તેમને માટે નિરાશા-ભરેલું જ છે, એમ તેમણે પ્રતિપાદન કર્યું હતું. પછી તેમણે ‘ધર્મ’ વિષે વિવેચન કર્યું હતું અને જીવનના ગુપ્ત તત્ત્વથી યુક્ત એવા વેદો તરફ ઓળાઓનું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. જીવનના ગુપ્ત તત્ત્વની શોધમાં શાસ્ત્રીય સિદ્ધાંતોની વાટિકામાં પરિક્રમણ કરવાનું તેમણે ઓત્તવર્ગને કહ્યું, તે તો ન્યાયબુદ્ધિને અનુકૂળ આવે એવું, વક્તવ્યને અસરકારક બનાવનાર અને સોફોને ઉપદેશાત્મક ચર્ચા પડે તેવું જ હતું. તેમણે સમજાવ્યું હતું કે એક ચીજ જે સ્થળે તે ચીજ ન હોય તે સ્થળેથી મળવાની આશા રાખવાથી તેને માટે કરેલી શોધ નિષ્ફળ નીવડે છે અને પરિણામે નિરાશા જ પ્રાપ્ત થાય છે. પછી તેમણે વેદોના યોગ્ય મન્ત્રો ટાંકી બનાવીને તે ઉપર વિવેચન કરીને જીવનના ગુપ્ત તત્ત્વ ઉપર પ્રકાશ પાડતાં જણાવ્યું હતું કે જે ધીરજથી અને નિષ્પક્ષપાતી બુદ્ધિથી વેદમન્ત્રોનો અભ્યાસ કરવામાં આવે તો જીવનના ગુપ્ત તત્ત્વ સંબંધી—આત્મજ્ઞાન સંબંધી બુદ્ધિના તરંગો શાન્ત થયા વિના રહે નહિ. આ અસાધારણ જ્ઞાનતોનું વર્ધન સાંભળીને આખો

શ્રોતૃવર્ગ તો સ્વચ્છ અને નૌન બની ગયો હતો. તે બાપજીની અસર મન ઉપર નીનિષેધક અને શાન્તિકારક થઈ હતી. પવિત્ર વેદોના અનુભવાતીત તત્ત્વજ્ઞાનમાં ઉપદેશોના સદ્ગુણ અથવા ધર્મની અગત્ય અને ઉપયોગિતાનો સ્પષ્ટ, વિવિધ અને સુખજનક ખ્યાલ તે બાપજી શ્રોતાઓના ચિત્તમાં મૂક્યો હતો, સાથે સાથે તે બાપજી ઉતારી શેવાજીએ કે તેનો સાર આપવા જેટલું શાસ્ત્રજ્ઞાન મારામાં નથી તેથી મને કિલ્લગીરી થાય છે. ટુંકામાં એટલું કહેવું જ બમ છે કે ચિત્તને વધારે સમાધાનકારક અને વધારે અનુકૂળ તે કરતાં ખીજું કંઈ પણ હોઈ શકે નહિ ”

ત્યારપછીનાં બીજાં અમત્યનાં બાપજી લાહોર આર્યમહા-જના વાર્ષિકોત્સવ પ્રમંચે આપવામાં આવ્યાં હતા, જેમાંનું એક ડી. એ. વી. કોલેજ વિષે ઉર્દૂમાં હતું અને ખીજું “વેદવિદ્યા” વિષે અંગ્રેજીમાં હતું તા. ૪ થી ડીસેમ્બર ૧૮૮૮ ના “આર્યપત્રિકા” ના અંકમાંથી આ બાપજીનો નીચેનો અહેવાલ હું ઉતારી લઉં છું:-

પ્રાસ્તાવિક કથન પૂર્ણ થયા પછી ડી. એ. વી. વિદ્યાર્થીઓ હતા વિદ્યાર્થીઓ એકઠમ સંધ્યાવંદન કરવાને બેસી ગયા અને સંધ્યાના મંત્રોનો જાપ કર્યો. આવી ક્રિયા સંસારવાસનાવાળાં મતો ઉપર પણ પદ્ય અને પૂજ્યભાવયુક્ત અસર નીપજાવ્યા વિના રહેતી નથી. વળી વિદ્યાર્થીઓએ ઈશ્વરના સ્વભાવ અને લક્ષણનું તથા મનુષ્યની જગન્નિવન્તા ઈશ્વર તરફની તથા પોતાના મનુષ્યબંધુઓ તરફની ફરજોનું જ્ઞાન કરાવનારા યોગ્ય વેદમંત્રોનો પણ ઉચ્ચાર કર્યો. પછી પંડિત ગુરૂદત્ત વિદ્યાર્થી બાપજી આપવાને ઊભા થયા. તેમણે કહ્યું કે આધુનિક વિદ્યામાં જો તેવા ગુ-

છો હોય, તોપણ તે જીંદગીના ગૂઢ પ્રશ્ન ઉપર જરા પણ પ્રકાશ પાડી શકતી નથી. મોટામાં મોટો અને મનુષ્યના મગજને ખળભળાવી મૂકે તેવો સૌથી વધારે આકરો પ્રશ્ન એ છે કે મનુષ્યજાતિનું મૂળ શું અને તેનું અંતીમ નિર્માણ શું ? પરંતુ આ પ્રશ્નનો જરાએ પતો આધુનિક વિદ્યા આપી શકતી નથી. આધુનિક વિજ્ઞાનવેત્તા માણસનો તંત્ર એ તંત્ર અને હાડકે હાડકું ચીરી ચીરીને જુએ અને લોહીનું એકે એક બિંદુ મળા શકે તેવા ઉંચામાં ઉંચા સૂક્ષ્મદર્શક ચંત્રથી નિરીક્ષે, તોપણ આ સવાલનો નિવેડો લાવવામાં તો હમેશની પેટે તે નિરાશ જ થવાનો. તે જીવનના શુભ તત્ત્વને અન્યથા કરી શકે નહિ. તે જમાનાના જમાનાસુધી માણસના શરીરનું પૃથક્કરણ કર્યે જ જાય અને પ્રયોગો પણ કર્યે જાય, પરંતુ જીંદગીના સવાલને માટે તેમ કરવામાં તેણે ડહાપણ બતાવ્યું લેખારો નહિ. તે પ્રશ્નનું નિરાકરણ વેદોની સાહાય્ય વિના ખીજ કોઈ પણ રીતે થઈ શકે નહિ. એકલા વેદો જ તે અતિગહન પ્રશ્નની શુંય ઉકેલી શકે તેમ જ અને તેથી વિજ્ઞાનવેત્તાએ પણ છેવટે તે તરફ જ નજર પહોંચાડવી જોઈએ. આ પ્રકારનું વલન ક્યારનુંએ સૂચનાઈ ગયું છે. પ્રાચીન સમયના ઋષિઓ વેદોને જ સર્વ વિદ્યાઓના મૂળરૂપ-કુવાસરૂપ માનતા અને તે સત્ય જ હતું. તેઓએ પોતાના આત્માને કવળ વેદોના અભ્યાસ પાછળ જ અર્પણ કર્યો હતો અને તેમાંનાં સત્યો ઉપર તેઓ પ્રકાશ પાડતા તથા દીર્ઘ વિચાર કરતા. તે સમયે આર્પાવર્ત સમૃદ્ધિમાન હતો અને અતુલ સુખો ભોગવતો હતો કે જેવી રીતિને માટે આજે આપણે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. એટલે તેમ જ પારમૌલિક સુખ તે વેદોના અભ્યાસનું જ સુદ્ધ છે. આર્પાવર્ત

વેદોની શ્રદ્ધામાંથી બ્રહ્મ થયો છે એ અત્યંત શોચનીય છે. તેથી તો અધમમાં અધમ સ્થિતિમાં તે આવી પડ્યા વિના રહે જ નહિ. આર્યાવર્તે પોતે જ પોતાની પતિનાવસ્થાને આમંત્રણ આપ્યું છે, અને વસ્તુનું તે તે અવસ્થાને જ પાત્ર છે. જોકે ગન સમય શોકકારક વ્યતીત થયો છે, તોપણ બવિખ્યનો સમય આરાજનક—આનંદજનક જણાય છે. પરંતુ સત્યનો—વેદોનો તે જ અચળ સૂર્ય પ્રગટ થયો છે. તેણે ખોટી માનીનતાઓનાં વાદળોને દેવળ વીખેરી નાંખ્યાં છે. જે અશુભ અધકાર સૃષ્ટિને આવરી રહ્યો હતો તેને દૂર ઠાઠી મેલવામાં આવ્યો છે, અને તે તેજસ્વી સૂર્ય નિત્યના કરતાં વધારે તેજસ્વિનાથી પ્રકાશી રહ્યો છે. આ અત્યંત સુખજનક વસ્તુસ્થિતિ સ્વામી દયાનંદના પ્રયત્નોથી પ્રાપ્ત થઈ છે. પ્રાચીન સમયના ઋષિઓ જે પ્રકાશમાં આનંદ કરતા હતા, તે પ્રકાશ તરફ આપણને દોરનાર તે જ મહાત્મા છે. જોકે ધણાઓએ આ પ્રકાશ જોયો છે અને તેના શુભાશીર્વાદોની મહત્તા જાણી છે, તોપણ અધકારમાં રહેવાને ટેવાઈ ગએલો મોટો ભાગનો જનસમાજ હજી પણ તે તરફ યંત્રા ધરાવે છે, અથવા તો તે તરફ જવાની ના પાડે છે ! જેઓના આત્માઓ હવે વધુ વાર વહેમના અધકારથી આટલ રહ્યા નથી તેઓની એ એક ફરજ—અગત્યની ફરજ છે કે તેમણે આવા યંત્રાશીલ માણસોને તેમની યંત્રાશીલતાથી, જક્કીઓને તેમની જક્કી અને ધર્માધીને તેમની ધર્માધનાથી નિવૃત્ત કરવા. જે ઋષિઓમાં બવિખ્યની પ્રજાને ધીમે ધીમે બેમાલુમ રીતે તે પ્રકાશ તરફ દોરવા માટે છેવટે તૈયાર કરી શકાય તે સંસ્થાઓને મદદ કરવાથી જ આ કાર્ય થઈ શકે. બાપણકર્તાએ કોઈ ચોક્કસ સંસ્થાનું નામ આપ્યું નહોતું, પરંતુ

લોકો સમજ્યા હતા કે કંઈ સંસ્થાને મદદ કરવાનું કહેવામાં આવે છે. બાપણ કાન ફાડી નાંખે તેવા હર્ષનાદો વચ્ચે સમાપ્ત થયું હતું. ડી. એ. વી. કૉલેજના ફંડમાં ઉદાર હાથે રકમો ભરી આપીને શ્રાતાઓએ તે બાપણની કદર કરી હતી. લગભગ રૂ. ૧૪૦૦૦ તે વખતે ફંડમાં ભરાયા હતા અને તેમાંથી રૂ. ૪૦૦૦ તેા લાંજ રોકડા વસુલ થયા હતા. આકીના રૂ. ૧૦૦૦૦ માંથી રૂ. ૬૦૦૦ ડી. એ. વી. કૉલેજ અને નિશાળને લગતાં ખાતાં-ઓને માટે એક મકાન પૂર્ણ પાડવા માટે મળ્યા હતા તથા રૂ. ૧૦૦૦ કૉલેજના ફંડ માટે હતા. નાણાંનાં વચનો મેળવવાનું અને ઉપરાવવાનું કામ લગભગ બપોરના પોણા વાગ્યાસુધી ચાલ્યું હતું અને તે વખતે લોકો પોતાનું સહવારનું ભોજન લેવા માટે વીખરાયા હતા.

પુનઃ રાત્રિના આઠ વાગ્યે લોકો પંડિત શુરદત્તનું અગ્નિજી બાપણ સાંભળવાને એકઠા થયા. તેમણે જણાવ્યું કે આધુનિક વિજ્ઞાનમાં ખાસ કરીને રસાયનશાસ્ત્ર-કેમિસ્ટ્રી એક ખરા વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રની જૂદી જૂદી કસોટીઓથી કસી જોતાં તદ્દન અપૂર્ણ મારૂમ પડે છે. જે પદ્ધતિએ તેના લખાણની ગોઠવણ કરવામાં આવે છે તે પ્રાચીન સમયની પદ્ધતિથી કેવળ જૂદી પડે છે અને પ્રાચીન સમયના લોકોની તત્ત્વગ્રંથી પદ્ધતિ જ શાન્ત ચિત્તે વિચાર કરતાં સંગીન જણાય છે કારણકે વિજ્ઞાનવિદ્યાની રચના તેના ઉપર જ વધારે સંજીવ રીતે કરી શકાય તેમ છે. પ્રાચીન પદ્ધતિઓ સાદી, ચોક્કસ અને અચૂક હતી અને તેથી પ્રાચીન સમયના લોકોની શોધખોળો અને નિરાકરણો વિશે કાંઈજ સવાલ રહેતા નથી.

આ વાન સિદ્ધ કરવાને પંડિતજીએ ૨૦ લાખ વર્ષ પહેલાં લખા-
 એલા “સૂર્ય સિદ્ધાંત” ગ્રંથમાંથી ધણા દાખલા આપ્યા હતા
 અને ખતાવી આપ્યું હતું કે સૃષ્ટિનિર્માણના જેવા જે ફૂટ પથ્રે
 આધુનિક વિજ્ઞાન સંતોષકારક રીતે ઉઠેલી શક્તિ નથી તે પ્રત્યક્ષ
 તે ગ્રંથનાં પૃષ્ઠોમાં સ્પષ્ટ રીતે ખુલાસો કરવામાં આવ્યો છે. તે
 ગ્રંથનો કર્તા તદ્દન ખુશ્કી બાપામાં સ્વીકારે છે કે તેણે જે કંઈ
 લખ્યું છે તે તે ઋષિમુનિઓ પાસેથી શીખ્યો હતો અને તે
 ઋષિમુનિઓએ તે જ્ઞાન વેદોમાંથી મેળવ્યું હતું. વેદો સર્વ શાસ્ત્રોના
 મૂળરૂપ છે તે કંઈ મારો એકલાનો જ નિશ્ચય નથી કિન્તુ ગન
 સમયના ધણા સુવિખ્યાત વિદ્વાનો પણ તે વાતનો સ્વીકાર કરે
 છે. પરંતુ કોઈ ‘બાયબલ’ માં એટલું તરત હોવાનું કહી શકશે
 ખરું, કે જે બાયબલમાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ જતી વાતો સિવાય
 બીજું કશું જ નથી ? વેદો મનુષ્યના મન ઉપર પોતાની ઉચ્ચિત
 સત્તા પુનઃ પ્રાપ્ત કરશે અને જ્ઞાનની દરેક શાખામાં તેનો નેતા
 અને શિક્ષક થઈ પડશે તથા બાયબલ મનુષ્યોને વધુ વખત અંધ
 બનાવતું અને જોમમાં નાંખતું અટકશે, એ સમય હવે કંઈ બહુ
 દૂર રહ્યો નથી. બાપણમાં આધુનિક સમયના સુવિખ્યાત અને
 નિષ્પક્ષપાતી વિજ્ઞાનવેત્તાઓના શબ્દોના ઉત્તાર આપવામાં આવ્યા
 હતા, એમ ખતાવી આપવાને કે બાપણકર્તા કંઈ નકામી મગ-
 રીમાં જ આનંદ માનતો નથી. પંડિતજીએ એક યુનંદા અમે-
 રિકન ગ્રંથકારનો એક ફકરો વાંચીને પોતાની ટીકાઓ સમાપ્ત
 કરી હતી. તે અમેરિકન ગ્રંથકાર કહે છે કે દરેક વહેમ અને
 દરેક વહેમનું શિક્ષણ આપનાર પુસ્તક સુપ્રસિદ્ધ સુધારક સ્વામી
 હયાનંદદ્વારા ‘વેદવિદ્યા’ના ચર ચર્ચ ચૂકેલા અગ્નિમાં બસી જત

થઈ જશે. પંડિતજી ભાષણ પૂરું કરીને પોતાની જગ્યાએ પાછા ફરતાં કાન ફાડી નાંખે તેવા હર્ષધ્વનિ યદ્ય રહ્યા હતા અને ત્યાર-પછીના ઉત્સવની આશા રાખીને સુખા વિસર્જન યદ્ય હતી.

આમાંના એક ઉર્દૂ ભાષણ વખતે સુખામાં હાજર રહેવાને હું ભાગ્યશાળી થયો હતો અને તે પરથી હું એટલું કહી શકું છું કે આધુનિક હિંદના કેટલાક ઉત્તમ વક્તાઓ (ખાસુ મુરેન્દ્રનાથ યેન-રજ, ખાસુ પી. સી. મુનુદર અને ખીજાઓ)નાં ભાષણો સાંભળ્યા પછી હું ખાતરીથી અને સાવધાનતાથી નિશ્ચિત કરી શકું છું કે પંડિત ગુરુદત્ત વિદ્યાર્થી સમયવલ્લભની સાથે તે સર્વે કરતાં ઉચ્ચતર વક્તા થવાના ખુદશા મંભવ હતા. જે ઉદાહરણો-માત્ર મહોનાં જ ઉદાહરણો નહિ પણ પ્રાચીન સંસ્કૃત ગ્રંથકારોનાં સંખ્યાબંધ ઉદાહરણો પંડિતજીએ પોતાના ભાષણમાં આપ્યાં હતાં, તેની ખીજા ગૃહસ્થો તરફનાં ભાષણોમાં ખોડ હોય છે એમ જો કહેશો તો તે અતિથયોક્તિ થઈ લેખાશે નહિ. પ્રાચીન પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાનોને નામે તેઓ દલીલો કરે, ધર્મ-તીર્થરથી એકાદ બે ઉતારા પણ પકડી લે અને પ્રાચીન સમયની સિદ્ધાન્તાત્મક (મનઃકલ્પનાનુસારી) મહત્તા ઉપરથી પોતાની વક્તૃતાને દીપાવે પણ ખરા, પરંતુ વ્યવહાર મહત્તા વિશેની સાખીતીઓ અને દૃષ્ટાંતોને અભાવે તેમનાં ખીજા રીતે ઉચ્ચ, સંસ્કૃત અને અસરકારક યદ્ય પડતાં ભાષણો ખરેખર અસરકારક થઈ પડતાં નથી. જે યોગ્યતાના મનપર માત્ર પુનઃજિ કે વેદવ્યાસનાં નામે સાંભળવાથી જ લાગણી થાય છે, તેઓનાં મનપર કાયમની અસર નીપજવવાને તે ભાષણો ખરેખર નિષ્ફળ નીવડે છે. આ લાગણીઓ પંડિત ગુરુદત્ત જેવા માણસોનાં ભાષણોથી જ પ્રજ્વળતાં અંતઃકરણમાં

વધારે ઉડી કોતરાય છે, કારણકે તેમનાં બાપણો સ્માર્ધદક્ષ અને શે-
ઠસપીયરનાં વાક્યોથી ભરેલાં ખીજાં સાધારણ જગ્યોએ અપાતાં બાપ-
ણોનાં સરખાં હોતાં નથી. આ તે જ બાપણ હવું કે જેના ઉપર સીખ
કામના આપણા બંધુઓ એટલા બધા ઉસ્કેરાયા હતા અને તે ગેર-
વાજબી રીતે ઉસ્કેરાયા હતા. હું પ્રામાણિકતાથી કહું છું કે તે બંધુ-
ઓની લાગણી દુઃખવવાનો કે તે પવિત્ર અને ઉચ્ચ ભક્તિમાન પુરુષો
જેઓ પંજબની બહકે આખા હિંદની મગશરીશ છે અને હમે-
શને માટે રહેશે તેઓના વર્તન ઉપર આજ અગ્રવવાનો પંડિતજીનો
સેશ માત્ર ધરાદો નહોતો. જે ઉચ્ચ અને નિર્ભય સત્યવાદિત્વ
સ્વામી દયાનંદના જીવનમાં અને તેમનાં કાર્યોમાં પ્રતીત થતું હતું તેની
અસરકારક સમજણ આપનાં પંડિતજી જરા પોતાના માર્ગની બહાર
ગયા હતા અને આ બાબતમાં કાંઈક એવું કહ્યું હતું કે સ્વામી દયાનંદ
પોતે જે વસ્તુ સત્ય માનના તેનો ઉપદેશ એટલી દિંમનથી અને નિ-
ર્ભયનાથી કરતા કે પોતાના ઉપદેશથી કાંઈ નાખુશી પેદા કરે તેવાં
પરિણામો આવે તોપણ તેથી તે ડરતા નહિ. તે વિષય ઉપર પં-
ડિતજીએ જે કાંઈ કહ્યું હતું તે વિષે વિચારવામાં હું કદાચ કાંઈ ભૂલ
કરતો હોઈ, પરંતુ હું સોગંદપૂર્વક કહું છું કે તે બાપણ પૂરું થયા
પછી કેટલાક સીખ ગૃહસ્થોને આર્યસમાજવાળાઓ સામે તે બાબત
ઉપર તકરાર કરતા મેં જોયા હતા ત્યારે જ મારા જાણવામાં આવ્યું
કે પંડિતજીના બાપણ ઉપર જ આ તકરાર ચાલી રહી છે. અત્ર
એમ જણાવવું પણ અપ્રાસંગિક નહિ લેખાય કે ચાલુપણે હું એક
સીખ વ્યક્તિ છું, અને મારાં માતામહી તથા મામા સીખ મંથો અને
સીખ ગુરુઓ તરફ જે ભક્તિ ધરાવતાં હતાં તે આજ લાંબા વખત
પછી પણ મને સારી રીતે સાંભરે છે તથા જે લોહીએ મહારાજ

રણજીતસિંગ અને તેમના પુરોગામી રાજાઓના સમયમાં અજીત્ય સીખ વીર પુરોષોને ઉત્પન્ન કર્યા હતા તે લોહીનો કાંઈક ભાગ મને વારસામાં મળ્યો હોવાનો હું દાવો કરી શકું છું.

હિંદના ઇતિહાસમાં સૌથી વધારે અધિકારવાળા જમાનામાં અને ખરી અગત્યના સમયમાં જે ઉત્તમ બક્તિમાન સીખ ગુરુઓ બહાર આવ્યા હતા તેઓ પ્રતિ એક સાધારણ સીખ જે કાંઈ માન અને પૂજ્યભુદ્ધિ ધરાવે તે કરતાં હું જરા પણ ઉતરતું માન કે પૂજ્યભુદ્ધિ ધરાવતો નથી. તેથી જે ટીકથી સીખ બંધુઓમાં આટલો તિરસ્કાર જાગૃત થયો અથવાનો નથી મારા હૃદયમાં કાંઈ નહિ તો છેવટે દિલ્લીગીરી ઉત્પન્ન થાત, તે જો ખરેખર તેની જ ટીક હોત તો હું તે કેવળ બૂલી જ જઈ એ માનવાભોગ લાગતું નથી. આર્યો અને સીખો વચ્ચેના જે અથડાટને પરિણામે જે ધણાં જ તિરસ્કારને પાત્ર પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થયાં તથા હિંદુસ્તાનના જ એ મહાન પુત્રોની જીંદગીના વિષય ઉપર એવાં પુસ્તકો ઠી પ્રસિદ્ધ કરવા દેવામાં આવે નહિ, તે અથડાટ ખરેખર ધિક્કારને પાત્ર જ હતો. હું આશા રાખું છું કે મારા સીખ બંધુઓ જોઓ આર્યસમાજના પક્ષમાં ઉત્સાહ ધરાવવા માટે એક વાર સારી રીતે જાણીના હતા તેઓ તે મનુષ્યપ્રાણીના મુડાની સાથે જ એ વાતને ઢાંચી દેશે કે જે મનુષ્યના શબ્દોએ (મારા જ મન પ્રમાણે) અનિષ્ટ ફાટફૂટ ઉત્પન્ન કરી હતી. આર્યો અને સીખો એક જ મન-વારમાં મુસાફરીએ નીકળ્યા છે અને બંનેના સામાન્ય આશયરૂપ પાટિયાંની સલામતીને માટે તેઓએ સંયુક્ત ઉત્સાહ અને અંતરૂપી યત્ન કરવો જોઈએ. આપણે ઉભય એક સામાન્ય સત્યને માટે લડના એક સામાન્ય પ્રજા વર્ગમાંથી ઉતરી આવેલા છીએ, અને સામાન્ય

નામોમાંથી જ તત્ત્વને ચૂમી લેવા માટે મગરૂરી ધરાવીએ છીએ, તો આપણે પરસ્પરના ઝગડા તથા એક બીજાની ખામીઓ બૂલી જવી જોઈએ, એક સામાન્ય કાર્યની લડત માટે એકત્ર થઈ જવું જોઈએ તથા એક બીજાની સફળતામાં આપણી કીર્તિ માનવી જોઈએ. સત્યવાની મહાશય ગીથોના અનુગામીઓ—તેના ઉચ્ચ આશયવાળા અનુયાયીઓ (કે જે ઉચ્ચ આશયોથી કેટલા ઉચ્ચતમ આધ્યાત્મિક સત્યોનો ચોર્યેની તેવી જ જાવનાઓ સાથે યોગ જામ્યો) તમારા પોતાના જ એક મેંદા તરફની આ નમ્ર સેવાનો સ્વીકાર કરે છે; તો આપણે સઘળા કે જેઓ છૂટા પડી ગયા છીએ, ગેરવ્યવસ્થાથી ઘેરાઈ ગયા છીએ, વીખાઈ ગયા છીએ, આડે માર્ગે ચડી ગયા છીએ, ગુંથવાઈ ગયા છીએ, અવદશામાં આવી ગયા છીએ, આપણા એકત્ર લાભોના ઘાન વિનાના બની ગયા છીએ અને ધર્માધના તથા અસદ્વિષ્ણુનાની સાંકળોથી બંધાઈને લાચાર બની ગયા છીએ તેવા, આપણે એક જ ટોળાનાં મેઢાંઓએ માત્ર એક જ હેતુની સિદ્ધિને માટે—એક જ મહાન અને કીર્તિમાન શુભ હેતુરૂપ ‘સુખ’ ને માટે હમેશાં યત્ન કરવાને એકત્ર થવું જ જોઈએ. એ પ્રમાણે જ્યારે આપણે એકત્ર થઈશું ત્યારે જ આપણે વિમાર્ગગમન, દુઃખો, અઘાનાવસ્થા, દુર્લ્લહિ, મિથ્યાભિમાન અને ધર્મ-મનને લગતી અસદ્વિષ્ણુના જેવા દોષોમાંથી મુક્ત થઈ શકીશું અને માત્ર ત્યારે જ આપણે અકાલ પુરુષના અક્ષય સુખનિવાસના દ્વારે પહોંચી શકીશું. આર્યબંધુઓ અને સીખ બંધુઓ ! આપણે ઉપરના શબ્દો આપણાં અંતઃકરણોમાં કોતરી રાખવા જોઈએ, કારણકે અનેકયમય અને અવ્યવસ્થિત અવસ્થામાં તો આપણે મનુષ્યત્વના મહાસાગરમાંના પરપોટાઓ જેવા પણ નથી અને તેથી નિષ્ફળ જીવનવાળા છીએ.

મારી મૂળ વાતમાંથી આટલો આડો ફંટાવા માટે હું વાચકોની ક્ષમા માગું છું અને હવે હું ગુરુદત્ત વિદ્યાર્થીના સને ૧૮૮૮ ના અન્ય જીવનપ્રમંગો તરફ વળીશ. તે વર્ષમાં પંડિતજીએ ખીજા કેટલાંક ભાષણો પણ આપ્યાં હતાં અને તેમાંનું એક અંગ્રેજીમાં “ભવિષ્યનો ધર્મ” એ વિષે જાણપર આતે આપવામાં આવ્યું હતું. તે ભાષણમાં પંડિતજીએ એવું સિદ્ધ કર્યું કહેવાય છે કે “વૈદિક ધર્મ જ દુનિયાનો ભવિષ્યનો ધર્મ યવાને નિર્ભાયકો છે.” હાલના કેટલાંક વિદ્વાન સંન્યાસીઓને પંડિત ગુરુદત્તને હસ્તે આર્યસમાજના ઉપદેશકો બનાવવામાં આવ્યા હતા તે કાર્યને માટે પણ એ વર્ષ સંસ્મરણીય થયું છે. તે સંન્યાસીઓમાંના એકે તો ધર્મ આગમમાં કેટલાંક વાજમી સંશયોને લીધે પોતાનો ઝુંડો પણ છોડી દીધો હતો.

આમાંથી સૌથી વધારે જાણીતો સુમાર્ગસ્વીકાર (ધર્માન્તર) સ્વામી અચ્યુતાનંદ સરસ્વતીનો હતો કે જેઓ તે સમયના વેદાન્તીઓના એક સુવિખ્યાત નેતા હતા. આ ગૃહસ્થ એક વિદ્વાન નર છે અને ઉપનિષદોમાં પારંગત છે. વેદાન્તીઓના વર્ગના તે એક જાણીતા ગુરુ હતા અને મોટા વિદ્વાનો, ઔદ્વેક્ષરો તથા લાગવગવાળા પુરોહો તેમના અનુયાયીઓ હતા. સ્વામી પ્રકાશાનંદ થોડા સમય પહેલાં જ આપેશનાનુયાયી થયા હતા અને તેમણે જ સ્વામી અચ્યુતાનંદ તથા પંડિત ગુરુદત્ત વિદ્યાર્થીના મેળાપ કરાવ્યો હતો. પંડિતજીએ નવા વેદાન્તના મુખ્ય નિર્ગરરૂપ મનાતા વિભાગોના વિવરણ સાથે ઉપનિષદો (ખરાં ઉપનિષદો) તેમને વાંચી સંભળાવવાનું પોતાને માથે લીધું. છેવટે સત્યનો જય થયો અને સ્વામી અચ્યુતાનંદ સરસ્વતીએ પોતે ધર્માન્તર કર્યાનું તથા આર્યસમાજમાં જાણ્યાનું ખુલ્લી રીતે જાહેર કરીને આર્ય વર્ગને આનંદમાં ગરક કરી દીધો.

ત્યારપછીથી વિદ્યાનુ સ્વામીજી નિયમિત રીતે આર્ય સૂત્રોનો જ ઉપદેશ કરતા રહ્યા હતા. સ્વામી મદાનંદ એક ખીજા વિદ્યાનુ મંન્યાસી હતા, જે પંડિત ગુરુદત્તને મળ્યા હતા અને આર્યસમાજમાં દાખલ થયા હતા. આ પુરુષ સંસ્કૃતનું વિશાળ જ્ઞાન ધરાવતા હતા અને તેમને મેળવવા માટે આર્યસમાજે ખરેખર મગર ચતું જોઈએ.

સ્વામી સ્વાત્માનંદ સરસ્વતી એક ખીજા સાચી અને શુદ્ધ ભાવનાઓવાળા સંન્યાસી હતા. તેમને પણ પંડિતજીના જ્ઞાનનો ધણો સારો લાભ મળ્યો હતો. તે પંડિતજીની સાથે કેટલાક મહિના સુધી રહ્યા હતા અને તેમની પાસેથી કેટલીક પાશ્ચાત્ય વિદ્યાઓ શીખ્યા હતા. તેમણે પંડિતજીની પાસેથી રસાયન વિદ્યાનો અભ્યાસ કર્યો હતો અને પંડિતજીએ કેટલાક પ્રયોગો પણ કરી બતાવ્યા હતા. જેઓ પહેલાં સ્વામીજીને ઓળખતા હતા તેઓ કહે છે કે ગુરુદત્ત વિદ્યાર્થીના સમાગમથી સ્વામીજીના વિચારોમાં, માનીનતાઓમાં અને શક્તિઓમાં મોટો ફેરફાર થઈ ગયો હતો અને પંડિતજીની સાથે રહેવાથી તેમના સંસ્કૃત જ્ઞાનને પણ ધણો લાભ થયો હતો. પરિણામે સ્વામીજીએ પંજાબની આર્ય પ્રતિનિધિ સભાની સેવા બજાવવાનું માથે લીધું અને લગભગ એક વર્ષ સુધી આર્યસમાજના એક સુનંદા ઉપદેશક તરીકે કામ કર્યું. તે સમય પછીનાં તેમનાં બાપણે જેમણે સાંભળ્યાં હતાં તેઓ કહે છે કે તે બાપણે વિદ્યતાપુષ્પા, સચુક્તિક અને વિપયનું સ્પષ્ટ પ્રતિપાદન કરનારાં હતાં એ એક શોકની વાત છે કે આવા એક સાદા ઉપદેશકે અશ્વદ્વાના ઢોળથી હસાઇને આર્ય-સમાજ સાથેનો પોતાનો સંબંધ તોડી નાંખ્યો. તેમના મગજમાં શંકાઓ તે સમયે ઉડી કે જે સમયે પંડિતજીની માંદગી બહુ વધી ગઈ હતી તથા તેમના તંત્રીશ્રી સલાહકારોના હુકમથી મહેનો કે

લેખિત વ્યવહાર કેવળ અટકાવી દેવામાં આવ્યો હતો અને તે એક દુર્ભાગ્યની જ વાત છે કે એ સ્વામીજી ગુરુદત્ત વિદ્યાર્થીના ઉચ્ચ જ્ઞાનવડે પોતાની શંકાઓનું નીરસન કરવાની તક મેળવી શક્યા નહિ. ઘણું કરીને સને ૧૮૮૯ ના જન્યુઆરી માસમાં સ્વામીજીએ આર્ય-સમાજ સાથેના પોતાનો સંબંધ રીતસર છૂટો થયેલો જાહેર કર્યો હતો.

એક વિશ્વસનીય સ્વજેથી મને એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે આ આર્ય સ્વામીજી આ વર્ષના કેટલાક દિવસો સુધી પંડિતજની પાસે રહ્યા હતા અને તેમણે ધર્મને લગતી જૂદી જૂદી બાબતોપર વિવાદ ચલાવ્યો હતો; એટલે પંડિતજના ધરને લોકો એક 'આશ્રમ' જ લેખના હશે અને ખરેખર કેટલાકો તેને એક આશ્રમ જ લેખના. એ આત્માઓ સત્યની શોધમાં તેમને ઘેર જતા અને વૈદિક ધર્મના બોધરૂપી ખમ્બનાથી પોતાનાં મગજને ભરીને પાછા ફરતા. શું ગૃહસ્થ કે શું સંન્યાસી સર્વ પ્રકારના લોકો મનુષ્યજીવનના ગૂઢ પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરવાને અને જ્ઞાનના તે તેજસ્વી સૂર્યમાંથી પ્રકાશ મહણ કરવાને તેમને ત્યાં ટાળાબંધ જતા. આર્યસમાજના લાભને લગતી અમૂલ્ય સેવાઓ બજાવતાંની સાથે પંડિતજ પોતાની જીવિવિષયક અને આધ્યાત્મિક પ્રગતિ તરફ કાંઈ દુર્લેહ કરતા નહોતા. બીજા સંખ્યાબંધ શ્રદ્ધાળી સાથે મુખ્ય ૧૦ ઉપનિષદો, ગોપમ અને ઐત્રેય, નિરૂક્ત, ચરક (વૈદ્યકનો શ્રેય) અને સૂર્ય સિદ્ધાંત એ પુસ્તકો પણ તેમણે વાંચ્યાં હતાં. પંડિતજના 'મદ્દામાખ્ય' નો તેમણે સ્વામી દયાનંદના 'વેદાંગ પ્રકાશ'ની સાહાય્યવડે પોતાની મેળે જ અભ્યાસ કર્યો હતો, અને સ્વામીજીનાં પુસ્તકો તો તેમનાં ખાસ માનીનાં પુસ્તકો હતાં. સ્વામીજીનું 'સત્યાર્ય-પ્રકાશ' અને તેમાંનું ખાસ કરીને 'મુક્તિ' વિષેનું પ્રકરણ તેમણે

લગભગ ૧૨ વખત વાંચ્યું હતું એમ કહેવાય છે અને જેમ જેમ વધારે વાર પાંડિતજી તે વાંચતા ગયા, તેમ તેમ તેના યશસ્વી લેખક તરફની તેમની શ્રદ્ધા વધારે ને વધારે હડી થતી ગઈ. સ્વામીજીની શુદ્ધિ પ્રતિભા પાંડિતજીનો પૂજ્ય ભાવ અને માન પ્રતિદિવસ વૃદ્ધિ પામતાં હતાં અને સને ૧૮૮૯ ની મધ્યમાં તો તે પૂજ્ય ભાવ તેની પરાકા-
ષ્ટાએ પહોંચ્યો હતો. જોકે પાંડિતજી હમેશાં કાંઈ ને કાંઈ કામમાં મથ-
શુષ જ રહેતા, તોપણ તે કાંઈ ને કાંઈ શિખવવાની કે શીખવામાં મદદ કરવાની ના પાડતા નહિ. એક જીવનચરિત્રના લેખક તરીકે મારે જણાવવું જોઈએ કે એક અમેરિકન મહાત્માનાં પુસ્તકોએ તેમને બહુ સહાય કરી હતી અને જે માર્ગ તેમણે પોતાને માટે ધારી રાખ્યો હતો તે માર્ગને માટે તેમને તૈયાર કયો હતા. તેમની ઇચ્છાનાં ઉદ્દેશો જે વર્ષમાં તે હમેશાં તે જ મહાત્માનાં પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરતા હતા અને અપૂર્ણ રીતે માત્રા હતા કે તેનામાં એક યોગી તરીકેની શક્તિઓ હતી. તે પોતાના મિત્રોને તે પુસ્તકો વાંચવાની સૂચના કરતા, પરંતુ તે એવા જ મિત્રોને કે જેઓ પાંડિતજીના મન પ્રમાણે તેનો ભાવાર્થ યથાર્થ રીતે સમજવાની શક્તિ ધરાવતા હોય તથા જેઓ લેખકને હાસ્તાર્પણ કરાવે તેવા ન હોય.

તેમણે લખેલા નીચેના લેખો જે વિષે અન્ય સ્થળે લખવામાં આવ્યું છે તે આ વર્ષમાં જૂદાં ચોપાનીયાંના રૂપમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યા હતા:—

(૧) વેદોની પરિભાષા ભાગ ૧ લો.

(૨) ઇસોપનિષદ્ તેના અંગ્રેજી ખુલાસા સાથે.

(૩) વૈદિક વાચનમાળા ભાગ ૧, ૨, ૩.

આ વર્ષના સપ્ટેમ્બર માસની પહેલી તારીખે તે લાહેરથી વઝીરાબાદ ખાતે ધુની સાહેબ અથવા કીલાધર પાસે એક સંસ્કૃત પુસ્તકાલય જોવાને ગયા હતા; પરંતુ તે કીલાધર પાસે ગયા હતા કે નહિ, અથવા વઝીરાબાદથી પાછા ફર્યા હતા કે નહિ અને જો તે ત્યાં ગયા હોય તો તેમણે પુસ્તકાલય જોયું કે નહિ અને જોયું હોય તો તે તેમને જેવું જણાયું એ વિષે કંઈ માહિતી મળી શકતી નથી.

આ આખા વર્ષમાં તેમની તખ્તીયનના સંબંધમાં તેમને બહુ સહન કરવું પડ્યું હતું. તે પોતાની નોંધપોથીમાં લખે છે કે:—

તા. ૧૨ મી જાન્યુઆરી—કેટલીક વાર લોહી પડ્યું: અફસોસ.

તા. ૧૪ મી—આંતરડાંમાંથી લોહી પડવાથી ઠરઠ થાય છે.

તા. ૨૨ મી—બહુ જ માદા થઈ ગયો.

તા. ૧ લી ફેબ્રુઆરી—હવે મારી માંદગી શરૂ થાય છે (કદાચ આ વાક્ય અંતઃપ્રેરણાથી લખાયું હોય, એમ જણાય છે).

તા. ૧૨ મા—બહુ માંદગી, શ્વિરપતન અને નબળાઈ.

માર્ચ માસ—હજી અપચો ચાલે છે.

તા. ૮ મી મેએ તે પુનઃ માંદગીમાં સપડાયા હોવાનું જણાય છે, પરંતુ તેમની નોંધપોથીમાં ઉપર પ્રમાણે કંઈ સ્પષ્ટ સૂચન કરેલું જણાતું નથી.

તા. ૧૬ મીએ તેમને “ સખ જઠારી થઈ આવી ” તથા “ ન-સોડરાંમાંથી બે ત્રણ લોહીનાં ટીપાં પડ્યાં,” તે દિવસે તેમણે પોતાની નોંધપોથીમાં લખ્યું છે કે “ આજે મારે સમાજમાં ‘ લોકો શું કહેશે ? ’ એ વિષય ઉપર બાપજી આપવાનું છે અને તે મોટી અગત્યના વિષય ઉપર હું હજી તૈયાર થયો નથી.”

તખીયન તરફની આવી બેઠરકારીને લીધે જ તેમના સરીરના બંધારણની સુદૃઢતા નાશ પામી હતી.

તા. ૧ લી ઓક્ટોબર-આંતરડાંમાંથી રૂધિરનો અત્યંત સ્રાવ.

તા. ૨ જી ઓક્ટોબર-બકારી.

આ માત્ર પ્રસંગોપાત ઠરાવથી યાદી છે, કારણકે તેમની નોંધ-પોથી પણ નિયમિત જણાતી નથી; અને સને ૧૮૮૮ ના ઓક્ટોબર માસની ૩ જી તારીખ પછી સને ૧૮૮૯ ના ચોડા દિવસોની નોંધ કંઈલી છે. વચ્ચેના દિવસોએ કંઈ જ નોંધ કરી જણાતી નથી.

આ વર્ષનો જ્ઞાતિન પૂરો કરનાં પહેલાં મારે જણાવવું જોઈએ કે આ વર્ષમાં ડી. એ. વી. કૉલેજના ઉપદેશક વર્ગના સવાયને માટે આર્થસમાજના પદવીધારકોમાં ફાટ પડી હતી. ખ્રિસ્તીઓએ બીજી તકરાર ઉપાડી અને રવામી દયાનંદ સરસ્વતીએ પોતાના “સત્યાર્થ પ્રકાશ” ના અધ્યાય ૩ જમાં નિર્દિષ્ટ કરેલા “નિયોગ” મત ઉપર હુમલો કર્યો.

આ ત્રણે સવાલો સાથે પંડિતજીના જીવનચરિત્રનો જે કંઈ સંબંધ રહેલો છે તે પુરતું વર્ણન હું મારા હવે પછીના પ્રકરણમાં કરીશ.

પ્રકરણ ૭ મું.

શેઠગારની પસંદગી અને પંડિતજીનાં પત્રો.

“Combine the qualities of a Patriot with a spirit of determination and intrepidity and you have a Sublime Hero. And he, too, is a reformer. He rises superior to time-sanctified customs and throws open the gates to new discoveries. His unconquerable spirit inspires timid minds with power; and his daring courage strengthens their efforts in fresh directions.”
A. J. DAVIS.

અર્થ—એક દેશસક્ષતા ગુણો અને દક્ષમત્ત તથા હિમ્મતના ગુણોનું મિશ્રણ કરો એટલે તમે એક મહાવીર પુરુષ કેવો હોય તે વિચારી શકશો. વળી તે એક સુધારક પણ થાય છે. વખતને બંધબેસતા થએલા નૂનાં રીવાજો કરતાં તે વધારે ઉચ્ચાચયગ્રાહી બને છે અને નવી શોધખાળોને માટે દરવાજા ઉઘાડાં મેળે છે. તેનો અછત્ય જુરસો લીધે અંતઃકરણોમાં સામર્થ્યનો સંચાર કરે છે; અને તે વીરપુરુષની હીમત તેઓના પ્રયત્નોને ખરી દિશાઓમાં બળવાન કરે છે.
એ. જી. ડેવીસ.

દેશભક્તિના ધણા ઉમેદવારો ધંધારોજગાર સંબંધી જે અકળામણમાં પડે છે તેને લીધે આ વિષય અગત્યનો હોવા છતાં આ જીવનકૃતિના સંબંધમાં તો આ વિષય ધણા નાજુક છે. આપણે જાણીએ છીએ કે એવા ધણા ઉચ્ચાત્માઓ છે કે જેઓને જો પોતાનું ચેટ ભરવાનો તથા પોતા ઉપર આધાર રાખનારાઓનું

પોપણ કરવાનો બોલો ઉપાડવાનો ન હોય તો તેઓ પોતાની જાતને કેવળ સ્વદેશદિનમાં જ અર્પણ કરી શકે. જે પદ્ધતિથી આપણે જીવન ગાળીએ છીએ, જે જીવનપદ્ધતિમાં આપણે ઉર્ધ્વા છીએ અને જે પદ્ધતિને લીધે આપણા કુટુંબનું પોપણ કરવાનો બોલો આપણે માથે મૂકવામાં આવ્યો છે, તે પદ્ધતિ ધણું ઉચ્ચાશયી અંતઃકરણને દુસ્તર વિદ્યારૂપ થઈ પડી છે. તે વિદ્ય જો ન નડ્યું હોત તો તેઓએ ખુશીથી અને ઇચ્છાપૂર્વક પોતાની જાંઘળી કેવળ પોતાના દેશ અને ધર્મની સેવામાં અર્પણ કરી હોત. ધણાએ ઉચ્ચ આશયવાળા, ઉત્સાહી અને તેજસ્વી મનુષ્યો આવા ગૃહાચાર્ય સંયોગો અને કુટુંબની ચિંતાઓમાં કબાઈ ગયા છે.

તોપણ આવા પતિન સમયમાંએ એવા કેટલાક દાખલા (લાલા હંસરાજ જેવા) મળી આવશે કે જેમાં ખરા આર્ય રૂઢિ-રવાળા અને અડગ નિશ્ચયી પુરુષોએ આવા સંયોગો અને ચિંતાઓની પરવા કર્યા વિના ફરજ બજાવવાનું ઉચિત માન્યું હોય અને કુટુંબ તરફની ફરજ કરતાં દેશ તરફની ફરજના અવાજને વધારે પસંદગી આપી હોય. તોપણ આવા માણસોને તે લક્ષ્યબિંદુ પ્રાપ્ત કરવાને બહુ પ્રયત્નો કરવા પડ્યા હતા અને તેઓના તે પ્રયત્નો બ-વિધમાં આગળ પડતા અનેક નિરાશાજનક બંધુઓને માટે દીવાદાંડીરૂપ લેખાવાને યોગ્ય છે. મનુષ્યજાતિની સેવા માટેના પ્રયત્નો, જે કોઈ દેશને પોતાના બવિધ્યનો જરા પણ વિચાર હોય તેવા દરેક દેશમાં, સંબાળપૂર્વક જાગવી રાખવા જેવા ઉમદા લેખરૂપ છે. આ ઉપરથી હું એમ કહેવા માંગતો નથી કે સ્વદેશની અને સ્વકુટુંબની એમ ઉભયની સેવા બજાવનારાઓ યથા જ નથી. દાખલા તરીકે મહુમ લાલા સેનદાસ કે જે રાજ પાંચ કલાક પોતાના કુટુંબને માટે કામ

કરતા અને દિવસના બાકીના ભાગમાં પોતાના દેશને માટે કામ કરતા. મારા કહેવાનો આશય એ છે કે આવી કુટુંબસંબંધી ચિન્તાઓ, કે-ટલાક જન્મેલા દેશભક્તોને, સારી આદા આપતા સુધારકોને અને નિખાલસ ઉપયોગવાદી હૃદયોને, ચાપરૂપ, વિમ્બરૂપ અને મુઠ્ઠીસી-મિથ્યાભિમાન-તથા પાપના એક દૈત્યરૂપ યજ્ઞ પડે છે; અને તેથી તે કસોટીમાંથી સહીસલામત રીતે નીકળી આવેલાઓના પ્રયત્નોની નોંધ તેઓના જાતભાઈઓના કલ્યાણને માટે અમૂલ્ય ખજાનારૂપ છે.

આ શબ્દોનો ભેખક કે ને પંડિતજના બાળ સહાધ્યાયીઓ તથા પ્રાણુપ્રિય પ્રથમકોમાંનો એક છે, તેને પંડિતજ સાથે આ વિષય ઉપર વાતચીત કરવાની ઘણી વાર તક મળી હતી, કારણકે તે વિષયમાં બન્ને અંગત સંબંધ ધરાવતા હતા. આ પ્રશ્ન ઉપર પંડિતજએ બહુ વર્ષો સુધી વિચાર ચલાવ્યો હતો પરંતુ તેનો સંતોષકારક નિર્ણય કરવામાં તે નિષ્ફળ નીવડ્યા હતા. તેમનો વિચાર એવું નિરાકરણ લાવવાનો હતો કે જેથી તેમની સદસહવિવેક શુદ્ધિને જરા પણ નષ્ટ બનવાની જરૂર ન પડે, તેમના સ્વતંત્ર વિચારને એકદમ બંધ પડવાની જરૂર ન પડે, સ્વધર્મ અને સ્વદેશની સેવા બજાવવાની તેમની અભિલાષાઓ હજાર્ધ ન જાય અને તે સાથે પોતાને તથા પોતાના કુટુંબને સુખી જીવન ગાળવા માટે જોઈનાં સાધનો મેળવવામાં કાંઈ પ્રત્યવાય ન આવે. તેમના જૂતાકાળના ઇતિહાસે ખતારી આપ્યું છે કે તે કાંઈ ધનવાન કુટુંબમાં જન્મ્યા નહોતા. શ. ૬૦ કરતાં ઓછા સરકારી પગારવડે પોતાના પુત્રને માટે-પૈસા સંબંધી બાબતોમાં હમેશાં બેદરકાર એવા પુત્રને માટે, પુત્રને જોઈતી સઘળી ચીજો હમેશાં ઉત્તમોત્તમ જ લાવી આપવાની ચિન્તાવાળાં તેમનાં માતાપિતા, કાંઈ દ્રવ્ય એકઠું કરી ચકમાં નહોતાં. એકલું પુસ્તકો ખરીદવાનું જ પંડિ-

તજીનું ખર્ચ એટલું મોટું હતું કે દરકોષને નવાઈ લાગ્યા વિના ન રહે કે આટલાં મોંઘાં અને કોમતી પુસ્તકો ખરીદવાને એટલા બધા પૈસા તેમની પાસે ક્યાંથી આવતા હશે ? આ કારણને લીધે પંડિતજી કેટલીક વાર પૈસા સંબંધી મંઠડામણ ભોગવના નજરે પડતા હોય અને બીજી કોઈ વાર પોતાની જરૂરીઆતો પૂરી પડે તથા પોતાના સ્વભાવને અનુકૂળ આવે તથા પોતાની અચળ બુદ્ધિને બંધ બેસે તેવો કોઈ ધંધો શોધી કાઢવાને નિષ્ફળ ફાંફાં મારતા જોવામાં આવતા હોય, તો તે કેવળ સ્વાભાવિક જ છે. વડીલાત, વૈધક, એન્જનીયરીંગ, ન્યાયખાતામાં કે બીજા કોઈ સરકારી ખાતામાં નોકરી, એ સપ્તળા ધંધા એક પછી એક તેમના ચિત્તમાં જાગૃત થવા લાગ્યા. તેમાંના એકેકેથી તેમની ચિત્તવૃત્તિને અંતોષ થયો નહિ અને તેથી દરેકનો એક નિશ્ચયયુક્ત 'ના' સાથે જ તેમણે અસ્વીકાર કર્યો હતો. ત્યાર-પછી સેંકડો વાર આ સવાલ ઊભો થયો હતો અને બવિષ્યમાં કોઈ સુભાગી અવસરે નિશ્ચય કરવા માટે તે સેંકડો વાર નિર્દય રીતે મૂકી દેવાયો હતો. તેમની નોંધપોથીમાંથી આ નીચે હું થોડા ઉતારા આપું છું જેથી વાચકને કાંઈક ઝાંખો ખ્યાલ આવશે કે આ સવાલે પંડિતજીને કેટલી બધી તરછી આપી હતી, અને સ્વધર્મની, સ્વદેશની, સ્વકુટુંબની તથા સ્વદેહની સેવા એકીસામટી રીતે અને પ્રામાણિકતાથી, સાવધાનતાથી તથા એકનિષ્ઠાથી નિત્યમેવ જાળવવા માટે શું કરવું તેનો નિર્ણય કરવાને તેમણે કેટલી બધી વાર ચલ કર્યો હતો.

પંડિતજીની નોંધપોથીમાંથી ઉતારા.

“તા. ૨૪ મી એપ્રિલ ૧૮૮૫—એક મોટું પરિવર્તન ! યામાટે સપ્તળા લાગણી અને પ્રેમને હૃદયમાંથી એકદમ ખાલી કરી નાંખીને

મીઠા તથા દવાનંદના ગ્રંથો વાંચવામાં જ નિમગ્ન ન બનવું ? અથવા તો શું પ્રેમ પોતે ટકી રહેશે ? શું તે આખા જીવન પર્યન્ત ટકી રહે છે ? અથવા મૃત્યુસમયે વ્યગ્રના મૂકી જાય છે ? ”

“ તા. ૧૦ મી ડીસેમ્બર—* * * તે કહે છે કે હિંદુ સાહિત્યમાં અગ્રેસરોની જરૂર છે અને આપણે ચોસરની પદવી પ્રાપ્ત કરી શકીએ. ”

“ તા. ૫ મી જાન્યુઆરી સને ૧૮૮૬—વાતચીત હર્માન મી. * * * એ કહ્યું કે ‘ ત્યાં જે શોધખોળો હું કરું તે સખી લેવાની ટેવ જો હું રાખું તો હું કાર્તિ મેળવી શકું. ’ નોંધ ન કરવી તે કવી નિર્બળતા છે ? આવતી કાલથી હું મારા ધંધાને સગતી ફરજ બજાવવાનું પુનઃ શરૂ કરીશ. ”

“ તા. ૮ મી જાન્યુઆરી—ડો. * * * કહે છે કે એક હુન્સિયાર માણસ જો યોગ્ય તક મળે સાંસુધી વળગી રહે તો તે હમેશાં ધંધો રોજગાર મેળવી શકે છે. તેમણે એમ પણ કહ્યું કે જીંદગીમાં અનિશ્ચિત રહેવું તે કાંઈ પણ કામનું નથી. ”

“ તા. ૯ મી જાન્યુઆરી—કોલેજમાં કામચલાઉ બાપલુકાર (લેક્ચરર) તરીકે રહેવા હું ખુશ છું કે નહિ એમ. મી. એમન મને પૂછે છે. ”

“ તા. ૨ જુલાઈ—પુનઃ તે જૂનો પ્રશ્ન મારા મગજમાં ઉપરિચિત થાય છે કે—અરે ! તારે સવળા વિકારોને મારી નાંખીને જીવવું જોઈએ. ”

“ તા. ૨૪ મી ફેબ્રુઆરી—મેં નોકરીને માટે ‘ ડાયરેક્ટર ’ ને અરજી મોકલી છે. * * * ”

“તા. ૬ ડી જુન—મુસ્કેલીનો સમય હવે ચરૂ થયો લાગે છે. મારા પિતા મને મળવા માંગે છે. મારી નોકરીના સંબંધમાં હજી કંઈ નક્કી થયું નથી. બી. ડી. કહે છે કે મારે મારા પિતાને મળવું. હું તેમને રૂ. ૧૦૦ ભેટ કરવા ઇચ્છું છું. હવે કેમ કરવું?”

અહીં આ ઉતારાઓ આપવા અટકાવીને હું ‘પંડિતજી’એ આ સંબંધે મારા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં એ જ સમયના અરસામાં મારાપર લખેલાં પત્રોમંત્રિ ઉતારો આપું છું.

લાહોર, તા. ૧૩ જાન્યુઆરી સને ૧૮૮૬—ભવિષ્ય સંબંધી મારી આશાઓ ઘડીકમાં ચળકતી તો ઘડીકમાં અંધારમય બનતી, આમ તેમ ફરકના બદલાની પેઠે ફરફટી રહી છે. કોઈ-હા-કોઈ રાત્ર બહાર કે ખાન બહાર બામનો પડો ઉચકવાને સમર્થ નથી. જીવનનું અમૂલ્ય મેળવવા મારે એક માણસે રજાના કપરા રસ્તાને ઓળંગી જવો જ જોઈએ. હું ખાસ કરીને શોકાવૃત્ત નથી કે ખાસ કરીને સુખી નથી પરન્તુ મનના અગાધાણી સ્થિતિમાં છું કે જેમાં દરેક વસ્તુ ઝાંખી અને મુસ્ત જ લાગે છે. તેથી બિચારો ગુરુદત્ત વિદ્યાર્થી પોતાના મનની સાથે વિગ્રહ માંડી બેઠો હોવાથી બીજા માણસો તરફના પ્રેમને બૂઝી જાય છે તે ઉપરાંત વધારે હું બૂઝી જઈ છું તેવું કંઈ સમજી શકી નહિ. હંમેશની પેઠે તમારો જ-ગુરુદત્ત વિદ્યાર્થી.

ઉપરના પત્રની પછી તુરંત જ તા. ૨૪ મી જાન્યુઆરી ૧૮૮૬ નો સપ્તેસો બીજો પત્ર મને ‘પંડિતજી’ તરફથી મળ્યો હતો જેમાંના ઉતારા જ આ નીચે આપું છું તે જસ છે. તે વિષે કંઈ વિવેચન કરવાની જરૂર રહેતી નથી.

મારા બહાલા લેખપત્રાય ! તમારાં માયાળુ પત્રો વાંચીને હું ખુશ-ખુશ ખુશ થયો છું. તમે અને જે ધન્યવાદ આપ્યો છે તે માટે હું તમારો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું, જો કે હું તે ધન્યવાદને પાત્ર હોઈ એમ ધારતો નથી. પંજબના લોકમતના વેત્તા થવાનો-તે મહાન પદવીને માટે યત્ન કરવાનો અને તે પ્રાપ્ત કરવાનો મેં કદી સ્વપ્નમાં પણ વિચાર કર્યો નથી. * *

મારા બહાલા લેખપત્રાય ! હું જાણું છું કે અત્યારસુધીમાં જેઓ ધંધારોજગારની સૃષ્ટિમાં પેદા છે તેઓમાંના બહુ યોગ જ સહીસલામત નીકળી આવ્યા છે; હું જાણું છું કે જ્યારે તેઓ વિદ્યાર્થી હોય છે, ત્યારે તેઓ પોતાના દેશના પુનરુદ્ધારને માટે ધણી ધણી યોજનાઓ પોતાના મનમાં ધડી કાઢે છે; પણ જ્યાં ધંધારોજગારની દુનિયાની ખરેખરી વસ્તુસ્થિતિ સાથે તેમને કામ પાડવાનું હોય છે, ત્યારે તેઓને લક્ષ્મી અને લાભ-લાભ સજ્જડ રીતે જકડી રાખે છે ! તે વખતે તેઓની અભિ-લાષાઓ તેમનો ત્યાગ કરે છે ! તેઓની ધંધાને લગતી ટેવોથી તેઓ દેશની ચકતીપકતીને માટે કઠોર અને લાગણીરહિત બની જાય છે. જેઓ ધારાશાસ્ત્રીનો ધંધો પકડે છે, જેઓ ન્યાયખાતામાં જોડાય છે અને જેઓ નખીખી ધંધો કરે છે, તેઓના સંબંધમાં આવું બહુ બન્યું છે. કેળવણી ખાતામાં જોડાયલા કેટલાકો પણ મજબૂત રીતે બદલાઈ ગયા છે. કાંતો મુસ્કેલીઓની સામે થવાનો જુસ્સો એકસરખો ટકાવી રાખવાનું તેમને મુસ્કેલ ચપ્પ પડે છે અને કાંતો મોજશોખનાં સાધનો પૂરાં પાડનારા ધંધારોજગારની નરમ અસરને લીધે વિદ્યાર્થી તરીકેના બદલાઈ

જતા જીવનનું જ તે લક્ષણ છે. હું જાણું છું કે એક એવો વિદ્યાર્થી હતો કે જે અત્યંત સુધારક મતનો અને અત્યંત ઉત્સાહી હતો, તેણે ભુદિવ્યાપારમાં અને પોતાના દેશના બધામાં જીવન અર્પવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી. પરંતુ જો કે તે બીજાઓ કરતાં વધારે સારી સ્થિતિમાં છે તોપણ તેનામાંથી તેજશ્વર તનખો તો અદશ્ય થઈ ગયો છે. તેણે એક સ્વદેશી 'યોગી' તરીકે વિશ્રાન્તિ લેવી જોઈએ. મને સાંભરે છે કે એક એવો બી. એ. નો વિદ્યાર્થી હતો કે જેનામાં કાર્કાષ્ણના કોમલેસે ઉત્સાહ પ્રદીપ્ત થયો હતો. તેણે ઇતિહાસના અભ્યાસ પાછળ જ જીંદગી ગાળવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. પરંતુ દુનિયા કાંઈક જૂદું જ દશ્ય રજૂ કરે છે. ગજીરો તથા શેતરંજે પુસ્તકો અને ઇતિહાસની જગ્યા લીધી છે અને બીજાનીઓ તથા સલામો બાપણોની ગરજ સારી રહી છે ! એક બીજા ગૃહસ્થને પણ હું ઓળખું છું કે જેણે સ્વર્ગમાંથી ત્રિભીષીપસની થેડે અગ્નિની ચોરી કરી હોય તેમ જણાતું હતું; પરંતુ તે અગ્નિ સંસારના સમુદ્રમાં પડ્યો છે અને ઘૂરત જ ભુજાઈ ગયો છે ! * * * * *

આપાવર્ત ! તારા ઉમદા લોહીની પરંપરા તેં ગુમાવી છે ! પ્રિય મિત્ર ! આ આપણી પૂર્વ સ્થિતિ છે ! ખરેખર, આ જ એવણી આપનારી દીવાદાંડીઓ છે કે જેઓથી આપણે સાવચેત રહેવાનું છે. આ સંજંધમાં હું * * * ની અચળા તે જ જાતના અન્ય કોઈની સલાહ માગી શકું ? ના, ના; તેથી તો હું હંડા પાપુજીમાં-દોષમાં ડૂબી જઈ ! 'શેવ' હજી ક્ષેત્રમાં બહાર આવ્યો નથી. તે તો આંખના પાટા જેવો છે. બિચારો

પામર માણસ ! તેના તરફથી શું આચાર્યો રાખી શકાય ?
 જ્યારે તેને વિદ્યાતાની સાહાયની મોટી જરૂર છે, ત્યારે શું તે તેને
 વિસરી જશે ? તમે ત્યાં હરિયાણામાં બેઠા બેઠા ધારાશાસ્ત્રના
 સંત્રિપાતની અસરથી રેતીના દડા બનાવેા છો ! હું કાંઈ તમને
 ધિક્કારતો નથી; હું સમજું છું કે સંયોગોને વધ રહીને તેમ
 પથુ કરવું પડે છે. દરેક માણસ સંયોગોનો દાસ છે. હે આત્મા !
 હું છૂટો થવાને ફાંફાં મારે છે, પણ હજી સંસારમાં તો ગુંથા-
 તો જ રહે છે ! છતાં હજી આશા છે. ગમે તેવા પ્રતિકૂળ સંયોગો
 સામે એક દૃઢ નિશ્ચય શું નથી કરી શકતો ? હજી પણ તે શું
 ન કરી શકે ? કાંઈક લાગ શોધવાને હમેશાં અંધારામાં આચડતો,

તમારી ઉપર સદા પ્રેમ ધારતો

શુશ્રુષ્ઠ વિદ્યાર્થી.

હવે આપણે પંડિતજીની નોંધપોથીના ઉત્તર આપવાનું પ્રત્ન
 આણું કરીશું.

“ તા. ૧૬ મી જાન્યુઆરી ૧૮૮૯-મારે યોગને માટે ચત્ત
 કરવો જોઈએ અને એક ઉપદેશક બની રહેવું જોઈએ. ”

“ તા. ૧૮ મી જાન્યુઆરી- * * * હું * * ને લાહોરમાં
 મળું છું. તે મને આશા બવિષ્ય વિષે વાત કહે છે. હવે મારે કાંઈ
 દૃઢ નિશ્ચયપર આવવું જોઈએ. ”

“ તા. ૧ લી ફેબ્રુઆરી-મને ખબર મળી છે કે કોલેજમાં મારી
 જગ્યાને માટે મારી બલામણુ કરવામાં આવી છે. ”

“ તા. ૯ મી ફેબ્રુઆરી-હું * * ની પાસે જઈ છું. તે મને
 કહે છે કે એક માણસને જ્યારે ધર્મને અર્થે અંદર દાખલ કરવામાં

આવે છે ત્યારે તેને કંઈ કસોટીઓમાં મૂકવામાં આવતો નથી, પણ તે પહેલાં મૂકવામાં આવે છે.”

“તા. ૧૨ મી ફેબ્રુઆરી—મને સેનેટ પ્રેક્ટિસ ડે ઇ. એ. સી. (એક્ટ્રા આસિસ્ટન્ટ કમિશનર) ની જગ્યામાંટેની હરીદ્વાર્ધની પરીક્ષા માટે હું મારી બક્ષામણ કરાવવા ઇચ્છું છું કે નહિ. મારે શું ઉત્તર વાળવો ? ”

આવા અવસરે ગુરુદત્ત વિધાર્થી વિના ખીજું કોણ ઉત્તર વાળવા માટે વિચાર કરવા બેસે ? સુખચેતનાં જીવંતી ગાળવાનું મળે, પોતાના જ જાતિબાધઓ ઉપર અધિકાર પ્રાપ્ત થાય અને સરકારને હાથે ઉચ્ચામાં ઉચ્ચ માન મેળવવાનો અવસર હાથ આવે, તેવો વધુ-માંડે મળતો લાભ સ્વીકારવાને કોણ આનાકાની કરે ? પણ પંડિતજીનો આત્મા એટલો ઉચ્ચાચયયુક્ત હતો કે તે જ આવા વિચારો હાંકી કાઢે અને પોતાના જીવનનો ખરો ઉદ્દેશ પાર પાડવા માટેનો સુયોગ પ્રાપ્ત કરવામાં આ કાર્ય વિપ્રજ્ઞા યશો એમ માને.

“તા. ૨૬ મી માર્ચ ૧૮૮૭—* * * હું હવે કાસેજમાંથી છૂટો થયો છું.”

“તા. ૨૦ મી એપ્રિલ ૧૮૮૭—આ માસની ૧૨ મી તારીખે મી. ઓમનની જગ્યાએ હું કામચલાઉ નીમાયો છું.”

તા. ૧૨ મી ઓક્ટોબર ૧૮૮૭ ને દિવસે પંડિતજીને એક ચિઠ્ઠી લાહોરના તે વખતના ડેપુટી કમિશનર તરફથી મળી હતી. તે ચિઠ્ઠીમાં ડે. કમિશનરે પંડિતજીને તેમની એક્ટ્રા આસિસ્ટન્ટ કમિશનરની જગ્યા માટેની નીમણૂકના સંબંધમાં પોતાને મળવા બોલાવ્યા હતા. આ ઉપરથી જણાય છે કે પંજાબ યુનિવર્સિટીની સેનેટ તેમને એક્ટ્રા આસિ. કમિશનર માટેની હરીદ્વાર્ધની પરીક્ષામાં હાજલ કરવા-

માટે બહામણ કરી હોવી જોઈએ. આ ઉપરથી એમ સમજવાનું નથી કે આ પરીક્ષા સંતને માટે ખુલ્લી એક ખરેખરી હરીદ્વારની પરીક્ષા હતી. તેમાં હરીદ્વારનું તત્ત્વ માત્ર એટલું જ હતું કે યોગ્ય એક વગવસીલા-વાળાઓ કે જેમને માટે અમલદારો અથવા પંજબ યુનિવર્સિટીની સેનેટ બહામણ કરે અને છેવટે જેમને માટે પંજબની સ્થાનિક સરકાર બહાલી આપે, તેઓને જ તે જગ્યા માટે હરીદ્વારની પરીક્ષામાં બેસવા દેવામાં આવતા હતા; અને તે જગ્યાનો પગાર માસિક રૂ. ૨૫૦ ઉપરથી વધીને રૂ. ૮૦૦ સુધી વધી શકતો હતો. ઉંચા ખાતદાનના ફરજદાર અને જેઓએ સરકારની ઉત્તમ રીતે નોકરી બજાવી હોય તેમના સગાઓ ઉપરાંત માત્ર પોતાની અંગત લાયકીવાળા તો બહુ જ યોગ્ય ઉમેદવારોને આ ઠહેવાતી હરીદ્વારની પરીક્ષામાં દાખલ કરવામાં આવતા હતા અને કોઈ વાર તો તેવા અંગત લાયકાતવાળાઓને બિલકુલ દાખલ કરવામાં આવતા જ નહિ. આ પ્રમાણે આ પરીક્ષામાં દાખલ થવામાં પણ મોટું ભાગ માનવામાં આવતું હતું. પંડિતજને જે અધિકારીએ બોલાવ્યા હતા તેની પાસે તે જઈ આવ્યા હતા અને તે વિષે તેમણે પોતાની નોંધપોથીમાં નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ કર્યો છે:-

“ તા. ૧૫ મી જુન સને ૧૮૮૭—હું * * ની પાસે તેમના આમંત્રણપરથી ગયો હતો. પોતાની જાતને અને જમતને તુકસાન કર્યા વિના, ખરેખર, ઈશ્વરે ઘડેલા કાયદાનું ઉલ્લંઘન કોઈ કરી શકતું નથી. ” હિંદુસ્તાનના દેશીઓને જે સરકારી નોકરીને માટે નાલાયક લેખવામાં આવે છે (કારણકે તેવી ઉંચી જગ્યાઓ દેશીઓને જાણે જ આપવામાં આવે છે અને તે જગ્યાઓ તેમને માટે રાખેલી નથી એવું માનવામાં આવે છે) અને જે નોકરીથી સરકારી નોકરીના ઉંચામાં ઉંચા ઓદ્ધાપર પહોંચી શકાય છે, તે નોકરીને માટે

જે વખતે માયાળુ અધિકારીઓ પંડિતજીને પરીક્ષામાં દાખલ કરવાની બક્ષામણુ કરતા હતા, તે વખતે પંડિતજી એમ માનતા કે “ સરકારી નોકરીનો સ્વીકાર તે મારે માટે કુદરતે ધડેલા કામદાનું ઉલ્લંઘન કરવા બરાબર છે. ” શું સમજા કેળવણી પામેલા દેશીઓ આ તત્વને મનમાં ઉતારશે ? અને આ ઉચ્ચ આચયને ગ્રહણ કરશે ?

વક્રીકાતના ધંધામાં પડનારાઓને તથા ન્યાયખાતામાં નોકરી કરનારાઓને જે હું ધિક્કારી કાઢું તો તે મેં નકામું મિથ્યાભિમાન તથા વિપરીતતા દર્શાવી કહેવાય, કારણકે પંડિત ગુરુદત્ત વિદ્યાર્થીના શબ્દોમાં કહીએ તો સંયોગોને અધીન રહીને તેમ કરવાની જરૂર પડે છે અને સંયોગોના દાસ થવાની કોને જરૂર પડતી નથી ? જે તેઓ એ ધંધા મૂકી દે તો પરિણામે ઓછી ચક્રિતવાળા અને ઓછા પ્રામાણિક માણસોના હાથમાં તે ધંધા જઈ પડે અને પછી હાલ કરતાં વધારે નુકસાન દેયને થવા પામે, એ નક્કી સમજવું. જે કામદાઓને પંડિતજીની સદસહવિવેકબુદ્ધિ એક સરખા ન્યાયયુક્ત માનતી નહિ અને જે કામદાને પંડિતજી લોકકલ્યાણ તથા લોકોપયોગના અથવા વધારેમાં વધારે માણસોના મોટામાં મોટા સુખના પાયાપર રચામણ હોવાનું માનતા નહિ, તે કામદાઓ વિષે વિચાર આવતાં જ તેમને ત્રાસ છૂટતો. ત્યારપછી તુરત જ તેમણે નિશ્ચય કર્યો કે, પંજાબ યુનિવર્સિટી અને સરકારી નોકરી તરફથી પોતાં ઉપર બનાવવામાં આવતી મહેરબાનીનો લાભ પણ ન લેવો અને ન્યાયખાતાની નોકરી પણ ન લેવી. જે આ તકનો લાભ લેવાનું તેમણે ધાર્યું હોત તો તેમાં નિષ્ફળ થવાનો તેમને માટે જરા પણ સંભવ નહોતો એમ હરકોઈ નિઃસંશય કહી શકશે. પણ હવે આપણે તેમની નોંધપોથીને યાદ કરીશું.

“ તા. ૨૪ મી જાન્યુઆરી ૧૮૮૮—કાંઈ નોંધ કરવા જેવું નથી. પૈસા સંબંધી બહુ બીડ વેઠતી પડે છે. ”

“ તા. ૧૧ મી મે ૧૮૮૮—બરમામાંના કોઈ પંજાબીના પત્ર ઉપરથી તે દેશની સંસ્થાઓ અને રીતરીવાજો આપણાં સરખાં હોવાનું જણાય છે. લાં ઉપદેશ ચલાવવાનું શરૂ કરે તો મને અતુલ્ય ન પડે ? હે ધર્મિય ! મારા આત્માને અને સમસ્ત જગતને હું ઉપયોગી થઈ પડું એવો કોઈ માર્ગ બતાવ ! ”

આ શબ્દો પંડિત શુરદત્ત વિદ્યાર્થીના હાથમાં હતા અંતઃકરણના છે. જોકે તે સ્વદેશને સારી રીતે ચાહતા હતા, તોપણ મનુષ્ય-જાતિ તરફનો તેમનો પ્રેમ પોતાના જ દેશની દિવાલોમાં સમાઈ રહેલો નહોતો. ઇલાકીના એક દેશબક્ત નરના શબ્દોનો નીચેનો ઉતારો આ બાબતના સંબંધમાં તેમની પરિસ્થિતિ સમજાવવાને બસ છે: “જેઓ તમને નીતિ શિખવવાનો ડોળ કરતા હોય અને તમારે જેઓ તરફની જે ફરજો બજાવવાની હોય તેને સંકોચી નાંખીને માત્ર તમારા કુટુંબ અને તમારા દેશ તરફની ફરજો તરફ જ તમને વાળતા હોય તેઓ તમને માત્ર વધુ કે ઓછે અંશે વિસ્તૃત અહંત્વનું જ શિક્ષણ આપે છે અને એ રીતે ખીજાઓને તથા તમારી જાતને નુકસાન કરે છે. ”

* * * “ કુટુંબ અને જન્મભૂમિ એ બે એક મોટા વર્તુલની અંદર દોરેલાં નાનાં વર્તુલનાં સરખાં છે અને મોટા વર્તુલની અંદર તે બન્નેનો સમાવેશ થઈ જાય છે. જે સીટીએ તમારે ચડવાનું છે તેનાં તે બે પગથિયાં છે, તેના ઉપર ચડ્યા વિના તમે વધારે ઉંચે ચડી શકો એ સંભવિત નથી; પરંતુ તેના ઉપર બસી રહેવું તે તો નિ-વિદ્ય કાર્ય છે. ”

ઉપરના શબ્દોની સાથે પંડિતજીની નોંધપોથીના તા. ૧૧ મી મે ના નીચેના શબ્દો વાંચો: “હે ઈશ્વર! તમે આ સેવકને એવી પ્રેરણાઓથી પ્રેરિત કરો કે જેથી અમારી આર્થ મનુષ્યજાતિનું કલ્યાણ થાય અને લોકો વધારે પવિત્ર અને સારી અસરોને પ્રદર્શ કરવાને સમર્થ બને.”

“તા. ૧૮ મી સપ્ટેમ્બર-આજે આજો દિવસ મેં વૈશ્વિક તત્ત્વજ્ઞાનપદ્ધતિનું વાચન કર્યું. હું ધારૂં છું કે સંસ્કૃત તત્ત્વજ્ઞાનની જ સાખાઓ ઉપર હું નાના નાના ગ્રંથો લખી શકું. તે ગ્રંથો બંને રીતે ઉપયોગી થઈ પડે.”

આ વિષય ઉપર તેમની નોંધપોથીમાં છેલ્લી નોંધ તા. ૨૧ મી જાન્યુઆરી ૧૮૮૯ ને દિવસે કરવામાં આવી છે, જે નીચે પ્રમાણે છે:-

“શું હું ‘સત્યાર્થપ્રકાશ’ નું બાષાંતર ન કરી શકું? અથવા તો શું એક સંસ્કૃત ચોખાનિયું ન કાઢી શકું?”

હા, આ જ તેમનો છેલ્લો નિશ્ચય હતો અને તેને અનુસરીને ૧૮૮૯ ના જુન માસમાં “વૈદિક પત્રિકા” નું સુચીપત્ર બહાર પાડવામાં આવ્યું હતું. આમનો એક ઉનારો કે જેમાં પત્રિકા ઠાઠવાનો હેતુ દર્શાવવામાં આવ્યો છે તે “વેદોની પરિભાષા” વિષેના પ્રકરણમાં વાચક જોઈ શકશે. પોતાના નિશ્ચય મુજબ ખરેખરી રીતે લોક-સેવા બજાવવા માટે આ આકરા અભ્યાસની તેમણે અગત્ય માની હતી અને તેથી જ તે દૂર યસડાઈ ગયા ત્યાં તેથી જ તેમનો પ્રાણ-ધાતક રોગ આગળ વધ્યો અને પરિણામે તેમના આત્માનું ચેતન સ્વરૂપ દુર્ભાગ્યે અને અકાળે બદલાઈ જવા પામ્યું. અફસોસ! અહા! મરણ કેટલું નિર્દય ! ? !

મુકરણ ૮ મું.

પંડિતજીના જીવનનું અંતીમ વર્ષ.

પણા નાપકના જીવનના બાકી રહેલા સમયમાં આર્ય-સમાજના પોતાના તથા સામાન્ય જનસમાજને લગના મોટી અગત્યના સવાલો વિષે પુષ્કળ નાની મોટી લેક્ચરો જન્મ પામી હતી. આર્યસમાજ-ઓની લગભગ સપ્તમી અગત્યની સભાઓમાં કંતો

ડી. એ. વી. ડૉલેજના સંબંધમાં અને કંતો સમાજના સામાન્ય લાભના સંબંધમાં અસાધારણ ઉત્સાહ અને જીજ્ઞાસો જોવામાં આવતો હતો. ડી. એ. વી. રૂક્ષ અને ડી. એ. વી. ડૉલેજના અભ્યાસક્રમમાં શુદ્ધ સંસ્કૃત ભાષાના અભ્યાસને સ્થાન આપવું કે નહિ તે વિષે મોટો મતભેદ જોમો થયો હતો. સમાજનો એક વિભાગ-અગત્યનો વિભાગ એમ માનતો હતો કે એ ખાતું બાંહે માગે જાય છે અને તેની સ્થાપના કરવાના હેતુઓ નિષ્ફળ જાય છે. તેઓ એટલે સુધી કહેતા હતા કે તે ખાતાના વ્યવસ્થાપકો અને દૂરદીઓ વિશ્વાસઘાતનો ગંભીર શુદ્ધો કરનારા હતા અને તેથી તેમને ઠપકો આપવાની જરૂર હતી. આ અત્યંત ઉત્સાહી પક્ષ (જોકે સંખ્યામાં ઘણો નાનો)ના ગરમ મિત્રજના આગેવાનોને માટે એવું મનાયું હતું કે તેઓ હાલનું બંધારણ ઠાઠી નાંખવાને આતુર છે અને મોટું પરિવર્તન કરી નાંખવા માંગે છે; જોકે તે બંધારણને વધારે સાફ કરવાનાં કાંઈ સાધનો તેમની

પાસે નહોતાં. બિચારા ગુરુદત્ત વિદ્યાર્થીને આ પક્ષના આગેવાન માનવામાં આવતા અને બીજા પક્ષના ઝોછા પ્રૌઢ વિચારના ગૃહસ્થો તો સધળો દોષ તેમનાપર જ દોળી પાડવાને હમેશાં તૈયાર રહેતા હતા. તેમની સ્વાભાવિક નિષ્કપટતા, બેદયુક્ત રીતિ સાથે સંબંધ ધરાવતી હરકોઈ વસ્તુ તરફ તેમનો સારી પેઢે જણીતો ધ્યેયો સમ્પત્તિધિકાર, તેમનું નીતિબળ અને સાદી ટેવો તથા અભિપ્રાયોઃ એ સધળા તેમના ગુણોનો લાભ લેવામાં આવ્યો હતો; અને ઉપર જણાવેલા પક્ષે જેડી કાઢેલી કેટલીક અત્યંત મૂર્ખનાભરી વાતો સાથે તેમનું નામ જોડાયું હતું. તે બાબત ઉપર પંડિતજી સાથે વાત કરવાની મને કેટલીક તક મળી હતી અને તેમણે મને પોતાનું મન ખુલ્લું કરીને સર્વ વાત કહી હતી. તેમણે કારણો જનારીને સિદ્ધ કરી આપ્યું હતું કે યુનિવર્સિટીના ઐજ્યુઓટો, વકીલો અને જે માણસોની જીંદગીની આબાદી વ્યવહાર રીતે દેશની ખુદારીથી-મનુષ્યોના આત્મબળની અધિગતિથી થવા પામે અને પરિણામે મનુષ્યજનિમાં હંમેશનો કુસંપ પેસવાથી લાભ પામનારા વર્ગનો વધારો થવા પામે તેવાઓની સંખ્યામાં વધારો કરી મેલવા માટે કાંઈ ડી. એ. વી. કૉલેજની સ્થાપના કરવામાં આવી નથી. તેમણે કહ્યું હતું કે “ ડી. એ. કૉલેજ કાંઈ કારકુનો, ન્યાયખાતાના અમલદારો, એન્જનીયરો અને સરકારી રાજ્ય-યંત્રણામાં બીજા હક્કથી પદવીવાળા માણસો પૂરા પાડવા માટે સ્થાપવામાં આવી નથી.” તેમણે એમ જણાવ્યું હતું કે આ ખાતાની મદદ માટેનું ફંડ મેળવવા માટે જહાર પાડેલાં વિનનિપત્રોમાં વારંવાર જે વિચારો દર્શાવવામાં આવ્યા હતા તેમને વળગી રહેવાને આપણે નીતિપુરઃ સર બંધાયલા છીએ; તેમજ તે ખાતાનો ખરેખરો હેતુ બુલાર્થ જવો ન જોઈએ એ પણ ખાસ અગત્યની બાબત હતી; અને વળી મૂળ-

તત્ત્વોનો ભોગ આપીને તથા શુદ્ધ સંસ્કૃતના અભ્યાસની અવગણના કરીને લોકપ્રિયતા સંપાદન કરવામાં આવતી જોઈએ નહિ. તેમણે સીધી રીતે એ જ મુદ્દો આગળ ઠર્યો હતો કે અંગ્રેજ કેળવણીને ભોગે પછી શુદ્ધ સંસ્કૃતના અભ્યાસને માટે વધારે કાળજી લેવામાટે યોગ્ય વખત હવે આવી પહોંચ્યો છે. પંડિતજી એમ માનતા હતા કે વેદો અને વૈદિક સાહિત્યના પચાઈ અભ્યાસથી જ હાલનો અભ્યવસ્થિત અને બ્રહ્મ થયેલો હિંદુ જનસમાજ પુનઃ વ્યવસ્થિત થવા પામશે; અને તેથી વૈદિક મતોનો ઉપદેશ કરે તથા મનુષ્યજાતિનો આ જગત-પરનો ઉચ્ચ આશય એક વાર ફરીથી સિદ્ધ થાય તે રીતે જનસમાજને સાહાય્ય કરે તેવા માણસો તૈયાર કરવાના કાર્યમાં સાહાય્યભૂત થવું તે જ ખરેખરે સ્વદેશાભિમાન છે. પ્રાચીન ભારતવર્ષના વિચારોનું વેદોમાં સમર્થન કરવામાં આવેલું છે એમ તેઓ માનતા અને તેથી જ કેટલાક માણસો એમ કહેતા કે ‘પંડિતજી તો હવાઈ કિલ્લાઓમાં રાજ્ય કરવા લાગ્યા છે!’ સામા પક્ષ તરફથી પંડિતજીના શબ્દો તરફ જે બેદરકારી જતાવવામાં આવતી હતી અને અંગ્રેજી બાપા તથા પાશ્ચાત્ય વિદ્યાઓના યાનને જે અગત્ય આપવામાં આવતી હતી, તેથી અંગ્રેજ કેળવણીનો સમૂળગો અનાદર કરવાનો માર્ગ પંડિતજીને માટે ખુલ્લો થવા પામ્યો, પરંતુ તેમની ખરી સ્થિતિ ઉપર દર્શાવવામાં આવ્યું તે પ્રમાણે હતી. અંગ્રેજ કેળવણીએ પંડિતજીને પોતાને જે લાભ ઠર્યો હતો તેનું પોતાને યાન હતું, પછી તે અંગ્રેજ કેળવણીનો સમૂળગો અનાદર કેવી રીતે કરી શકે? પાશ્ચાત્ય વિદ્યાઓમાં પોતે પારંગત થયા હતા, તેથી તેમને સંસ્કૃત મંથોના વિદ્વાન્-જન્યા ખુલાસા કરવામાં મોટી મદદ મળી હતી, તો પછી તે જ વિદ્યાઓની કેળવણી અપાતી અટકાવવાનું સમર્થન તે કેવી રીતે કરી

શકે ? શુદ્ધ સંસ્કૃત ભાષાના અભ્યાસને અગ્રસ્થાન આપીને કેળવણીની પદ્ધતિની રચના કરવી તે માટે તેમની લડત હતી, અને આ રચના સ્વામી દયાનંદે સૂચવેલી રીતિઓને અનુસરીને કરવાની તેમની માંગણી હતી. સ્વામી દયાનંદે રચેલી શિક્ષણપદ્ધતિ પ્રમાણે કેળવાયલા અને સંસ્કૃત શિક્ષણની આધુનિક પદ્ધતિની હવાથી બિલકુલ અદ્વિષિત રહેલા વિદ્વાન ઉપદેશકોની જરૂરીઆત પૂરી પાડવાને માટે પંડિતજીને એમ કહેવું પડતું કે આવી અગત્ય પૂરી પાડવી એ ડી. એ. વી. કૉલેજનાં કાર્યોમાંનું એક અગત્યનું કાર્ય હતું અને જો કૉલેજ તે અગત્ય પૂરી ન પાડે તો તે ગેરવાજબી સેવાય. ડી. એ. વી. કૉલેજે મદદ કરવી જોઈતી શિક્ષણપદ્ધતિના મહત્ત્વના સવાલ વિષે હુંકામાં આ પ્રમાણે પંડિતજીનો અભિપ્રાય હતો. દરેક ખરે આર્ય, તે આ બાબતના સંબંધમાં ગમે તે મત ધરાવતો હોય, પણ સામા પક્ષના કેટલાક ગૃહસ્થો તરફથી પંડિતજીના ઉચ્ચ હેતુઓને ખોટા સ્વરૂપમાં દર્શાવવાની જે મૂર્ખાઈ બતાવવામાં આવી હતી તે તરફ તો અંતઃકરણ-પૂર્વક એ દર્શાવ્યા વિના નહિ રહે. પંડિતજીનાં આ સંબંધી મતો ગમે તેવાં અપરિપક્વ હોય અને કેટલીક ઝીણી બાબતોમાં અઅવકાશ હોય, તોપણ તેમના શુદ્ધ નિઃસ્વાર્થીપણાને નાકમુલ કરવાની તો કોઈ પણ હિંમત ધરી શકશે નહિ. ખરી રીતે પંડિતજીને લીધે કે પંડિતજીની યોજનાને લીધે આ અઘડાઅઘડી ચવા પામી નહોતી, પરંતુ અવિચારી ખોટી સમજવટ અને અનુદાર ગેરસમજણને લીધે તેમ બન્યું હતું. જાણીતી ચએવી વાતચીતમાં જે શબ્દો બેદરકારીથી અને અવિચાર-પૂર્વક બોલાયલા હોય તેને આગુરનાપૂર્વક મણીને ગાંડી બાંધી સેવામાં આવતા હતા અને પછી તે શબ્દોને એક બીજાની ધર્મસ્થાના નમૂના તરીકે જણાવવામાં આવતા હતા. અને પછીને માફ સમાધાનું જોખમ

એકીને પણ મારે જણાવવું જોઈએ કે એક ખીજના આશયોને અ-
 તિથયોક્તિપૂર્વક જોટા રંગ ચડાવે તો તે કાર્ય જુને પક્ષોને માટે 'અ-
 નાર્ય' ના સરખું જ લાગતું હતું, અને એક વખત તો તે બધ અતિ-
 ગંભીર થઈ પડ્યો હતો. જે ગૃહસ્થોએ એક ખીજના આશયોને
 જોટા સ્વરૂપમાં સમજાવીને પોતાની તોફાની વર્નણુકથી આ પક્ષો
 પાડ્યા હતા, તેઓએ " સચસે પ્રીતિપૂર્વક ધર્માનુસાર યથા-
 યોગ્ય વર્તના ચાહિયે " અર્થાત્ સર્વની સાથે પ્રાતિપૂર્વક ધર્માનુ-
 સાર યથાયોગ્ય વર્તન રાખવું જોઈએ એવું શિક્ષણ ફેલાવતા એક સ-
 માજમાં રહેવું તે તેમને શરમાવનારું હતું. એમ કહેવું ન્યાયપુરઃસર
 છે કે ખીજ પક્ષના આગેવાનો અભ્યાસક્રમમાં એકદમ સમૂળગો ફેર-
 ફાર કરી નાંખવાની વિરૂદ્ધ હતા. કૉલેજની સાથે એકદું સંસ્કૃત શી-
 ખવનારો વર્ગ જોડવાની ફરખારને તેઓ કથુલ રાખતા નહોતા અને
 ડી. એ. વી. કૉલેજ સોસાયટીના નિયમોમાંના ત્રીજા નિયમમાં એ
 સંસ્થાના જે સંયુક્ત હેતુઓ દર્શાવવામાં આવ્યા છે તે હેતુઓમાંથી
 જરા પણ આધા ખસવાના વિચાર તરફ તેઓ સખ્ત નાપસંદગી
 દર્શાવતા હતા. અને પક્ષોમાં જે ખરો તફાવત હતો તે વસ્તુતઃ એ
 હતો કે 'પંડિતજી' જે કંઈ એકીસામદું દાખલ કરી દેવા માંગતા
 હતા તે દાખલ કરવા માટે દાલનો સમય યોગ્ય છે કે નહિ અને
 સાધનો પૂરતાં છે કે નહિ તે વિષેનાં મતોમાં જ માત્ર તફાવત હતો.
 છેવટે સમજૂતી કરવામાં આવી હતી અને 'પંડિતજી'ની કેટલીક ફર-
 ખાસ્તોને કાંઈક ફેરફાર સાથે તુરત જ અમલમાં મેલીને અને બાકીની
 બવિધ્યમાં કાંઈ અનુકૂળ સમયને માટે મુલતવી રાખીને સંપત્તિ સાંકળ
 સાંધવામાં આવી હતી.

ખીજોએ ગમે તેમ શાનતા હોય પણ હું તો એ મતનો છું કે

ડી. એ. વી. ઈલેજના માધ્યમિક વર્ગો (middle classes) માં પાણિનીની અષ્ટાધ્યાયી રીતીનું શિક્ષણ લખાવ કરવામાં આવ્યું તે જ શુદ્ધ મંસ્કૃત અભ્યાસનો એક મોટો વિજય છે અને તેને માટે આપણે પંડિત શુદ્ધ વિદ્યાર્થી તથા બીજાઓના અપ્રતિહત યત્નોને માટે તેમના હંમેશના આભારી રહીશું. આ અપ્રતિમ મંસ્થાના ઇતિહાસમાં આ ખતાવ નોંધી રાખવાજોગ છે કારણકે હિંદુસ્તાનના કુળવણી વિષયક ઇતિહાસમાં આ ખાતું ખાસ નજરે ચડી આવે એવું છે. “ધીમે પણ દહનાપૂર્વક આગળ વધવું એ જ ખાતરીવાળું અને સહીસલામત પગલું છે” એ સત્ય કયની ભૂલી જવા જેવી નથી. “એકમંથી સુધારા”ને માટે આપણે આયાસો કરીએ છીએ અને એ જ આપણું લક્ષ્યબિંદુ છે. તે લક્ષ્યબિંદુએ પહોંચવાને જે જમીન આપણે ઝોળંગી જવાની છે તે જમીન લપસી જવાય તેવી છે અને જેટલી વધુ મંભાળથી આપણે તેના પર પગલું ભરીશું તેટલી વધુ ખાત્રીપૂર્વક રીતે આપણે છેવટે તે લક્ષ્યબિંદુએ પહોંચી શકીશું. “મહેનત કરીને પછી રાહ જોતાં થીજો” એ સોનેરી કાયદો આપણાં અંતઃકરણોની અંદર કોતરી રાખવા જેવો છે.

બીજો મતભેદનો પ્રશ્ન એ હતો કે માંસાહાર કરવો તે વાજબી છે કે ગેરવાજબી છે? તેના સંબંધમાં કેટલાકો એવું અશુભ ભવિષ્ય બાખે છે કે કદાચ તે જ સવાય આર્યસમાજના વહાણને ભાંગી નાખનારો યર્ધ પડશે. આ વિષય ઉપર પંડિતજીના વિચારો તો જરા પણ અસ્પષ્ટ નહોતા. તે એમ માનતા કે માંસાહાર કરવાની વેદોમાં પરવાનગી આપેલી નથી, એટલું જ નહિ પણ તેને એક પાપ ગણીને તેની મનાઈ કરવામાં આવી છે. પંડિતજીની આ માનીનતાને સ્વામી હયાનંદ સરસ્વતીના છેલ્લા સંબોધને પુષ્ટિ મળે છે અને વળી આર્ય-

સમાજના અંગભૂતોમનિ મોટા ભાગ પશુ તેજ મતને છે. સામા પક્ષવાળાઓ જેઓ શારીરિક કારણો દર્શાવીને માંસાહારનો બચાવ કરે છે તેઓ અત્યારસુધી પોતાના કથનની પુષ્ટિમાં એક પણ વૈદિક મન્ત્ર રજુ કરી શક્યા નથી. જે આર્યો માંસાહારનો બચાવ કરે છે (અને તેઓની સંખ્યા ઘણી નાની છે) તેઓના આગેવાન મનાતા એક આર્ય સાથે આ વિષય ઉપર મારે વાતચીત થઈ હતી; પરંતુ તેમને ન્યાય આપવાની ખાતર મારે જણાવવું જોઈએ કે એમનું મત એવું નથી કે માંસાહાર કરવો તે એક પ્રામાણિક કાર્ય છે અને તેથી તેનો સ્વાદ લેવો જોઈએ; કિન્તુ તે એમ માને છે કે માંસાહાર કરવો તે પાપ નથી. આ વિષય ઉપર મારે તેમની સાથે જે કંઈ વિવાદ આવ્યો હતો તે ઉપરથી હું એટલું સમજ્યો છું કે હિંદુઓના માનનીય વૈદ્યક ગ્રંથોમાં અને સુચુત તથા ચરકમાં પણ માંસાહારનું વિધાન કરવામાં આવેલું છે અને તેથી વેદોમાં તેનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો હોય તેમ માની શકાતું નથી. આ કથનની પુષ્ટિમાં વેદોમાંથી જ કંઈ આધાર રજુ કરવાને તે ગૃહસ્થ પોતાની અચક્તિ જણાવી હતી, કારણકે તેમણે કહ્યું હતું કે “મેં વેદો વાંચ્યા નથી.” સને ૧૮૮૫ના સપ્ટેમ્બર માસમાં પંડિત ગુરૂદત્ત વિદ્યાર્થી તે વિષય ઉપર એક લેખ લખવા માટે સાધનો એકત્ર કરતા હતા; પરંતુ કારણ કાલે જો પોતાનો બાહુ એ દેશમક્ત નર ઉપર ન લાંબાવ્યો હોત તો તે વિષય ઉપર પંડિતજી તરફથી કરવામાં આવેલો એક સત્તાવાર ખુલાસો આપણે મેળવવા પામત. તેમની નોંધપોથીમાં એક સ્થળેથી પંડિતજીએ તે વિષયની પુષ્ટિના આધારો એકઠા કરેલા તેની યાદી મેં શોધી કાઢી છે; અને સામાન્ય જનસમાજના ઉપયોગને માટે તેને વિસ્તૃત કરવા ઈચ્છનારાઓના લાભ સારૂ તે યાદી મેં આ પુસ્તકના પરિશિષ્ટમાં પ્રસિદ્ધ કરી છે.

આગલા પ્રકરણમાં સચવેલી જે ત્રીજી વિરહતા સામે પંડિત-
જીને થવાની જરૂર પડી હતી તે વિરહના “ નિયોગ ” ના મનને
લગતી હતી. ખ્રિસ્તીઓએ તેના ઉપર સખ્ત હુમલો કર્યો હતો અને
સ્વામી દયાનંદ ઉપર સર્વ પ્રકારની ગાળો તથા નિંદાનો વરસાદ વર-
સાવ્યો હતો. તેનો પ્રત્યુત્તર પણ કંઈ જોછો સખ્ત નહોતો. પરંતુ
માનનીય પાઠરીઓ તરફની સખળા ઢલીતો અને તેઓએ કરેલું સખળું
ખંડન ગુરુદત્ત વિદ્યાર્થીએ સમજાવેલા “ નિયોગ ” ના સ્પષ્ટ ઉચ્ચા-
શયયુક્ત સિદ્ધાન્ત આગળ કંઈ જ વિસાતમાં નહોતું.

હવે આપણે તે જ વર્ષમાં બનેલા બીજા અગત્યના બનાવો
તરફ વળીશું. તે વર્ષમાં “ મહામંડળીઓ ” અથવા તો જૂના મનના
શ્રીતપૂજક હિંદુઓના એક મંડળ “ ભારત ધર્મ મહામંડળ ” ની
સાથે એક ધર્મયુદ્ધ જાગ્યું હતું. લાહોરની આર્યસમાજે ‘ મહા-
મંડળને ’ એક ખરેખરો બાદચાહી આવકાર આપ્યો હતો અને આ
બંને શત્રુરૂપ પક્ષોમાં ધણાએ યુદ્ધના પ્રસંગો આવ્યા હતા, છતાં
પરિશ્રામ સંતોષજનક-સહુ જ સંતોષજનક આવ્યું હતું. પંડિત
ગુરુદત્ત વિદ્યાર્થીએ આ વિવાદોમાં અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો હતો
અને કેટલાંક નાનાં મોટાં બાપણો આપ્યાં હતાં.

તા. ૨૬ મી ફેબ્રુઆરી ૧૮૮૯ ના “ આર્યપત્રિકા ” ના અંકમાં
‘ મંડળ ’ દીર્ઘ કાળ ટકે એવી આશા દર્શાવવામાં આવી છે અને તેના
અસ્તિત્વનો સત્કાર કરવામાં આવ્યો છે. તે જ લેખમાં એવું જણાવ-
વામાં આવ્યું છે કે આ ધર્મયુદ્ધથી લગભગ ૨૦ નવા અંગમૂતો લા-
હોરની આર્યસમાજમાં દાખલ થયા હતા.

તે જ માસની ૨૩ મી તારીખે પંડિતજીએ “ અદ્યયર્થ અને

કેળવણી” એ વિષય ઉપર ગુજરાનવાદી આર્યસમાજના વાર્ષિકોત્સવ પ્રસંગે ભાષણ આપ્યું હતું. તે સંબંધે એટલું જ કહેવું ખસ છે કે તે ભાષણ પંડિતજીના નિત્યના ભાષણના જેવું જ છટાદાર હતું.

ફરી એ માસમાં “ધર્મમંડળ” વાળા સાધુ કેશવાનંદના હુમલાઓથી લાહોર ચળવળી રહ્યું હતું. સાધુ કેશવાનંદે એમ સિદ્ધ કરવાનો મત્ન કર્યો હતો કે વૈદિક મંત્રો “યૌગિક” નહોતા. આ કથનનું ખંડન પંડિત ગુરુદત્ત વિદ્યાર્થીએ એક ભાષણ આપીને કર્યું હતું અને તે ભાષણે લાહોરના જનસમાજ ઉપર ધણી ઉડી અસર નીપજાવી હતી. ત્યારપછી થોડે વખતે લાહોર ધર્મસભાએ પંડિતજીને સંસ્કૃતમાં બોલવાનું આહ્વાન કર્યું અને પંડિતજીએ સંસ્કૃતમાં એક શીઘ્ર ભાષણ આપીને શ્રોતાઓને ચકિત કરી નાંખ્યા હતા. તે ભાષણ એક કલાક કરતાં વધારે વખત ચાલ્યું હતું અને તેમાં અગાધ વિદ્વતા તથા શાઓની પ્રજ્ઞા ભાહિતી સમાવવામાં આવી હતી.

આ જ દિવસોમાં એક “ઉપદેશક વર્ગ” ઉઘાડવાની હીલચાલ પંડિતજીએ પોતાના અત્રાન્ત સ્વભાવને અનુસરીને ચાલુ કરી હતી, અને હાલના “ઉપદેશક વર્ગ ફંડ”નું અસ્તિત્વ પણ તે જ પવિત્ર હસ્તોએ કરેલા મત્નોને આભારી છે. એક ખાસ “વૈદિક વર્ગ પરિપોષક મંડળી” સ્થાપનામાં આવી હતી અને સાધુ રામાનંદને તે માટે ફંડ એકઠું કરવાને જૂદે જૂદે સ્થળે મોકલવામાં આવ્યા હતા. ખીજ એક અત્યન્ત મહેનતવાળી અને ભારે ફરજ પંડિતજીએ ‘અષ્ટાધ્યાયી’ શિખવવા માટે એક “મહાભાષ્ય વર્ગ” ઉઘાડવાને લગતી માથે લીધી હતી. આ વર્ગમાં આર્યસમાજના ધણા જ ચંચળ યુવકો દાખલ થયા હતા અને તેની સફળતાને માટે મોટી આશાઓ બાંધવામાં આવી હતી.

હતી. મેં માસમાં “વૈદિક પત્રિકા”નું સંસ્કૃત બહાર પાડવામાં આવ્યું હતું અને તા. ૧ લી જુનને દિવસે પત્રિકાનો પહેલો અંક પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો હતો. આ પત્રિકા સંબંધે હું હવે પછી બોલવા ધારું છું અને તેથી અત્ર તે વિષે કંઈ જ કહેતો નથી.

સને ૧૮૮૯ ના એપ્રિલ માસમાં મી. ઓમન રાજપરથી પાછા આવતાં પંડિતજી લાહોરની સરકારી કૌસેજના પ્રેફેસરના આદેશમાંથી છૂટા થયા હતા; અને જેવા તે છૂટા થયા કે તુરં જ તેમણે ખરેખર સાક્ષરજીવન ગાળવાનો જ નિશ્ચય કર્યો. એક મિત્ર જણાવે છે કે તેમણે પ્રવૃત્તિમય જીવનમાંથી નિવૃત્ત થઈને વાનપ્રસ્થ જીવન ગાળવાનો દીર્ઘ વિચાર કરી રાખ્યો હતો, પરંતુ તેમનું કુટુંબ તેમને એમ કરવા દેવામાં વિઘ્નરૂપ થઈ પડ્યું અને તેથી છેવટે તેમણે પત્રો લખવામાં જીવન ગાળવાનો નિશ્ચય કર્યો. “વૈદિક પત્રિકા” ના વાચકોને માટે તેમણે જે સખ્ત કામ અને આલુ મહેનત માથે લીધી હતી તેથી તેમના આરોગ્યનો નાશ થયો અને ક્ષય રોગે ધર ધાલ્યું. પોતાની “વૈદિક પત્રિકા”ને માટે પ્રો. એકમચંદરના સહના અંશે, ન્યાય, મીમાંસા, આર્ય તત્ત્વવિદ્યામાં વૈશેષિક અને યોગ, નિરૂપ, સ્વામી દુ-યાનંદનું વેદોપરનું બાળ્ય, ‘પતંજલિ’નું મહાબાળ્ય, મનુસ્મૃતિ, અને બીજા સંખ્યાબંધ પુસ્તકો પંડિતજી વાંચી ગયા હતા. તેમની પત્રિકાના બીજા અંકપરથી તેમણે માથે લીધેલા કાર્યમાં તેમની નિઃસંશય સફળતા જણાઈ આવી હતી. જુલાઈ માસમાં તેમણે એવી દુરિયાદ કરી હતી કે “મારામાંથી કંઈ વિદ્યુત જેવું તેજ આપ્યું જાય છે” અને ઑગસ્ટની શરૂઆતમાં તો તેમને શરદી લાગુ પડી. આ શરદીની પાછળ ઉધરસ અને તાવ દાખલ થયો; અને એ પ્રમાણે તે ત્રણે દોરો સપ્ટેમ્બર માસના પહેલા અઠવાડિયા સુધી પંડિતજીને પીડા

ઉપજવતાં રહ્યાં. તે વખતે તેમણે ટેકરીઓપર હવા ખાવા જવાનો નિશ્ચય કર્યો. બાબ્બોગે જે દિવસે હું લાહોર જઈ પહોંચ્યો તે દિવસે તે મરી ખાતે જવાનો વિચાર કરતા હતા. તેમણે મને પણ પોતાની સાથે મરી ખાતે આવવા સમજાવ્યું અને અમે બન્ને ત્યાં જવાની-હજ્યા પીને દિવસે મરી જઈ પહોંચ્યા. સરદાર ઉમરાવસિંગની મે-માનગીરીથી અમને મરી જેવા હવા ખાવાને સ્થળે લગભગ સર્વ પ્રકારનાં સુખસાધનો પ્રાપ્ત થયાં. ત્યાં હું એક અઠવાડિયું રહ્યો હતો, જેટલા વખત દર્મિયાન અમે ધણી વાર લાંબે સુધી પગે ચાલીને ફરવા જતા; પરંતુ હું કળી ગયો હતો કે પંડિતજીનું બળ હવે જતું રહ્યું હતું. તેમને વારંવાર તાવ ચડી આવતો અને ઉપર જથ્થાવેલી કૂર ચરદી તેમને ખિલકૂલ છોડી ગઈ નહિ. અહીં તે મનુસ્મૃતિ, ચરક અને મુશ્વત હમેશાં વાંચતા. મરીથી તે પેશાવર ગયા અને ત્યાંની આર્યસમાજના વાર્ષિકોત્સવમાં ભાગ લેઈ વેરે ઉપર એક બાષણ આપ્યું. વાર્ષિકોત્સવ પછી પણ તે અહીં પાંચ દિવસ રોકાયા અને “પુનર્જન્મ”ના વિષય ઉપર એ કે ત્રણ વધુ બાષણ આપ્યાં હતાં. પેશાવરથી સીધા તે લાહોર આવ્યા અને માંદગીને ખિજાને પટકાઈ પડ્યા જેમથી તે પુનઃ એકા ન જ થયા.

નવેમ્બર માસમાં લાહોર આર્યસમાજના વાર્ષિકોત્સવ પ્રસંગે મેં તેમને જોયા હતા, અને હું જાણીને આનંદ પામ્યો હતો કે તે હજી કેવળ નિરાશા ઉપજાવે તેવી અવસ્થામાં નહોતા. ડી. એ. વી. ઠાકેજી માટેના તેમનો પ્રેમ કેટલો બધો હતો તેનું આપ એટલા ઉપરથી જ કાઢી ચઢાશે કે તે ઠાકેજીની મેનેજિંગ કમિટીની બેઠક તે પ્રસંગે બરવામાં આવતાં પંડિતજી પોતાનું માંદગીનું ખિજાનું છોડીને તેમાં હાજરી આપવા માટે ગયા હતા; કાણ જાણતું હતું એ હાલ-

પિંજર જેવું શરીર તે બેઠકમાં હાજર થએલાઓના મગજ ઉપર ધર્મ-વીરતા અને આત્મભોગની ઉડી છાપ બેસાડવાને માટે જ ત્યાં આપ્તું હતું? આ પછી ટુરન જ પંડિતજી પોતાના મિત્રોની બહુ વિનિતિથી શુભસાનવાલા ખાતે ગયા હતા અને ત્યાં ડા. ફત્તેહચંદની સારવાર હેઠળ તેમને રાખવામાં આવ્યા હતા. તે વિદ્વાન ડાક્ટરે પંડિતજીની સારવાર ઉપર જે સંભાળભર્યું ધ્યાન આપ્યું હતું તે માટે અહીં હું તેમનો જાહેર રીતે આભાર માનવાની તક લઉં છું અને ડા. ફત્તેહચંદની સારવાર નિષ્ફળ ગયા પછી જ પંડિતજીની તખીયત સુધરવાની આશાઓ ક્ષીણુ થવા લાગી હતી. તેમની માંદગીથી સર્વ તરફથી એકસરખી દિશાસોજી ખેંચાઈ આવી હતી અને તેમના મિત્રોએ તથા પ્રથમકક્ષાએ તેમને માટે નાણાં ખર્ચવામાં કે ઉપાયો કરવામાં જરા પણ કસર રાખી નહોતી. તે માટે હું તેઓનાં કાંઈ જ વખાણુ કરવાની ધારણુ રાખતો નથી, કારણકે તેઓએ માત્ર પોતાની ફરજ જ બજાવી હતી. સને ૧૮૬૦ ના જાન્યુઆરી માસમાં તેમને ફરીથી લાહોર લાવવામાં આવ્યા અને એક બંગલો ખાસ બાડે લેઈને તેમાં તેમને સગવડપૂર્વક રાખવામાં આવ્યા. લાહોરના જાણીના વૈદ્ય મહૂમ પંડિત નારાયણદાસે તેમની સારવાર કરવાનું શરૂ કર્યું. ખીજા કેટલાક જાણીના વૈદ્યો પણ જૂદે જૂદે સ્થળેથી આવ્યા હતા અને તેઓમાંના કેટલાકે પોતાની દવાઓ અજમાવી, પણ તે દવાઓએ કાંઈ જ અસર કરી નહિ. તેમનું કુરૂંજ લાહોર ખાતે આવી પહોંચનાં તેમને પુનઃ ચહેરમાંના તેમના જૂના મકાને લેઈ જવામાં આવ્યા હતા અને ત્યાં પણ પંડિત નારાયણદાસની સારવાર કેટલોક વખત ચાલુ રહી. દરેકે દરેક વૈદ્યની સારવાર નિષ્ફળ જવાને લીધે તેમના મિત્રોએ બહાર-ગામ ખાતે કોઈ હુશિયાર વૈદ્યને શોધવા માંડ્યો અને છેવટે જલધ-

રનો કોઈ હકીમ શેર અઘી જડી આવ્યો. તેની સારવાર તો મોટા ચમકારો બતાવવા લાગી અને લગભગ એક અઠવાડિયામાં તો પંડિતજીની સંપૂર્ણ તંદુરસ્તી માત્ર થોડા દિવસોની વાત સરખી જ થઈ પડી. પણ ના! તે માત્ર એક બ્રમણ હતી. પંડિતજીના દૈર્ઘ્ય દરી ઉચ્ચો ખાધો અને તેમાંથી તે બિલકુલ સાબ થયા નહિ. માંદગી દર્મિયાન પંડિતજીએ દુઃખ ખમવાની અસાધારણ શક્તિ બતાવી હતી અને કદી એક નિસાસો સરખોએ મૂક્યો નહોતો. વારં-વાર તે ખીજઓ પાસે ઉપનિષદો વંચાવીને સાંભળતા હતા અને તેમના મરણની રાત્રે પણ તેમના પ્રિય મિત્ર પંડિત રેમલદાસ તેમને ઇશોપનિષદ વાંચી સંભળાવતા હતા. તે રાત્રિનો મોટો ભાગ તેમણે ધ્યાનમાં અને પરમાત્મચિંતન કરવામાં ગાળ્યો હતો. તેમના કાઠા તેમને બજનો ગાઈ સંભળાવતા હતા અને બણીતું "શાન્તિ સરૌવર"નું બજન તે રાત્રે ગવાયું હતું. તે ચોતાની મેળે વૈદિક મંત્રનો જાપ કરી રહ્યા હતા અને દેહલાગની ક્ષણ સુધી ચિત્તની એકાગ્રતા રાખી રહ્યા હતા. માત્ર એક-બે પળોમાં જ તેમણે દેહ-લાગ કર્યો હતો. આ પ્રભાણે અત્યંત દુઃખ સહન કર્યા પછી તેમણે સને ૧૮૯૦ ના માર્ચ માસની ૧૯ મી વારીખે પ્રભાતમાં ૭ વાગતાં ક્ષણભંગુર દેહનો ત્યાગ કર્યો. તેમના મરણના સમાચાર સાંભળતાં લાહોરના નાગરિકોમાં અગીત શોક વ્યાપી રહ્યો હતો અને તેમની ખોટથી આખા જગતમાં દિલગીરીનો પ્રચાર થઈ રહ્યો હતો. પંજાબ પ્રાંતની સર્વ દિશાઓમાં તેમના મરણના દુઃખદાયક સમાચારે ગગગી-નીની લાગણી ઉત્પન્ન કરી હતી. અંગ્રેજ અને ઉર્દૂમાં પ્રસિદ્ધ યતાં જૂદાં જૂદાં વર્તમાનપત્રોએ, પંડિતજીના મરણથી દેશ ઉપર જે આફત આવી પડી હતી તેને લગતા ઉદ્દગારો સાથે, તેમના મરણની જે

સંખ્યાબંધ નોંધો પ્રસિદ્ધ કરી હતી તેમાંથી થોડી ચુંટી દાઢીને આ નીચે આપવામાં આવે છે, જે ઉપરથી દેશમાં ફેલાઈ રહેલી ગમગીનીનો ખ્યાલ વાચકને આવી શકશે.

તા. ૨૫ મી માર્ચ ૧૮૯૦ ના “આર્યપત્રિકા”ના અંકમાં શોક-દર્શક અગ્રસેખ પ્રસિદ્ધ થયો હતો, તેમાંથી આ નીચે ઉતારો કરવામાં આવે છે:—

“આપણને પડેલી ખોટ.”

“એક માણસ-એક અસાધારણ માણસ-એક અસાધારણ શક્તિઓવાળો અને સંસ્કૃત ભાષાનો ખરેખરો તથા અગાધ વિદ્વાન, પ્રાચીન ઋષિ-મુનિઓનો એક ખરો વંશજ, પંડિત ગુરુદત્ત વિદ્યાર્થી જે આર્યસમાજના અને સમસ્ત દેશના ગર્વરૂપ તથા આભૂષણરૂપ હતો તથા સત્ય અને જ્ઞાનનું મૂલ્ય સમજનારાઓના અભિમાનરૂપ હતો તે આપણી વચ્ચેથી જતો રહ્યો છે! હા! તે ઉચ્ચાત્મા હવે કોઈ સ્થૂલ દેહમાં રહ્યો નથી! શું જીવાન કે શું વૃદ્ધ આપણને સમજાને તેમની ખોટ પડી છે; અરે, પણ તે આપણને છોડી ગયા છે એ ચોક્કસ છે એમ હજી આપણું હૃદય માની શકતું જ નથી! આપણને પડેલી મોટી અને અસાધારણ પ્રકારની ખોટ મગજ ઉપર એવી અસર ટકાવી રાખે છે કે જાણે હજી તે આપણી વચ્ચે જીવતા હોયની! અરે! તેમના જેવો મહાપુરુષ હવે ફરી આપણે ક્યારે જોઈશું? એવો વિદ્વાન અને જીદિયાથી, નીતિમાં અને જીદિમાં એટલો ઉચ્ચ, એવો ધીરજવાન અને ક્ષમાવાન અને તે સાથે પાખંડી મનના દરેકે દરેક સ્વરૂપને બારીકાઈથી વિખાણી સેનાર નર પુનઃ આપણે ક્યારે જોવાને જાગ્રતાળી થઈશું? જેના આત્માના

આણુએ આણુએ સત્યના પ્રકાશનો-વૈદિક ધર્મના સનાતન મૂળ ત-
સ્વેનો-પ્રચાર કરવાની ઇચ્છા, તથા એક વાર ફરીથી જગતને પરમા-
ત્માની સમક્ષ તેના જ શબ્દો દ્વારા તથા તેના શબ્દને જાણનારાઓ
અને સમજનારાઓ દ્વારા દાખલ કરાવવાની જિજ્ઞાસા વ્યાપી રહેલી
હતી તેના જેવા એક નરવીર પુરુષને પુનઃ આપણે ક્યારે જોઈશું ? ઓ
શુદ્ધ વિદ્યાર્થી ! આ સમયે તારી ખોટ અનિવાર્ય થઈ પડી છે;
અરે ! તું તારી ખાજી એવો એક પણ માણસ ખૂટી જતો નથી કે
જે તારે કરવાનું હતું તે કામ ઉપાડી લે અને કરી શકે !

“ અરે કુવક ! તારો આત્મા સત્યતઃ ઉચ્ચ આત્મા હતો અને
તારૂં દ્રેકું જીવન ઝળહળતા પ્રકાશવાળું હતું, જોકે તું તે કંઈ જ
જાણતો નહોતો ! ખરી રીતે અને વાજબી રીતે તારૂં જીવન પ્રકાશ-
યુક્ત હતું, કારણકે તારા આશયો અતિ ઉચ્ચ હતા. ગૌતમ, પતં-
જલિ, વ્યાસ, યાજ્ઞવલ્કય, અને સ્વામી દુષ્યનંદ જેવાઓને તું તારા
જીવનના આદર્શરૂપ જોતો અને તું તેઓના (અંધેના) સમાગમમાં
રહેવામાં તથા તેમના વિચારોથી દોરાવામાં જ આનંદ માનતો ! આ-
ટલું ઉચ્ચ અને આટલું આશા આપણું જીવન પણ શું આટલું વહેલું
ખૂટી ગયું ? ! તારામાં અમે કેવી કેવી આશાઓ રાખી હતી ? અને
જે જગતનિયંત્રા મહાન્ પ્રભુએ તને વધુ વખત જીવતો રહેવા દીધો
હોત તો સત્યના વિજયને માટે તે શું શું ન કર્યું હોત ? પણ ઇશ્વરેચ્છા
ખસીયતી છે. તારો આત્મા અત્યારે અનંત સુખમાં વિરાજી રહ્યો છે
અને સ્વૂલ દેહના પાશથી તે મુક્ત થયો છે તે સત્ય જ છે, પરંતુ
અમને એવી ઇચ્છા થયા વિના રહેતી નથી કે તે જાણે જલ્દી તું

અમારે વિલાપ કરવો ન જોઈએ, કારણકે તારો આત્મા અનંત સમયસુધી મુક્તિસુખને પ્રાપ્ત થાય તે પહેલાં એક વાર ફરીથી જો તું જન્મવાનો જ છે, તો સસનો જયધોષ વધુ મળવાને તારી શક્તિઓમાં સો ગણો વધારો કરીને તું અવશ્ય અમારી પાસે આવશે !

“ પંડિત શુરદત્ત વિદ્યાર્થી ચાલતા માસની ૧૯ મી તારીએ

રહવારના લગભગ સાડાસાન વાગનાં આપણને છોડી ગયા છે. આપણા દેશમાં સાધારણ યના જતા ક્ષયના બધુંદર રોગથી તેમનું મરણ થયું છે. પણ પંડિતજીનું જીવન જેવું નીનિમાન અને ધર્મોત્સાહયુક્ત હતું તથા આપણને મનન અને અનુમરન કરવા યોગ્ય હતું તેને યોગ્ય જ તે હિચ્ચાત્માના ઇલેલોકના ત્યાગસમયનો દેખાવ હતો. તે ૭ માસ સુધી માંદગીના બિછાનામાં રહ્યા હતા તે સમયો વખત તે હમેશાં શાન્ત, ગંભીર અને દર્દોની પીડાની વચ્ચે પણ અડગ જથ્થાતા હતા. રોગની ગમે તેવી પીડામાં પણ તેમના વીર આત્માએ આંતર દુઃખનો જરા પણ હદગાર કાઢ્યો નહોતો. જે તાવ તેમના શરીરના મુખ્ય ભાગ-રૂપ થઈ પડ્યો હતો તેના સખમાં સખ હુમલાઓ વખતે પણ સ્વસ્થ સમયની દુઃખમુક્તિ થઈ હોય તેવા તે ગંભીર અને અરક્ત જેવા દિસતા હતા. એક ખરેખરા આર્થ તરીકે દુઃખ કેવી રીતે સહન કરવું તે તે જાણતા હતા. તે મહાન પ્રજુ અને જગત્કર્તાની ઇચ્છાને કેવી રીતે વશ થવું તે તે જાણતા હતા, કારણકે તેમણે સ્વામી દયાનંદના અંતસમયનું ઋષિજીવન નિહાળ્યું હતું. તે પ્રકારનું ઋષિજીવન જ્યારે જ્યારે તક મળે સારે સારે આનંદપૂર્વક તથા પૂજ્યશુદ્ધિપૂર્વક પોતાની જાતે ગાળવું એવી તેમને ટેવ હતી. હે શુરદત્ત વિદ્યાર્થી ! તારી પેડે મરણ પામવાની અને તારી પેડે દર્દ સહેવાની લાલસા કોને ન થઈ આવે ?

“જે પળે તે હિંચાત્માએ મૃત્યુલોકનો ત્યાગ કર્યો તે જ પળે,
 ‘આપણો પ્રિયબંધુ જગદના મહાન પિતા પાસે ચાલ્યો ગયો છે’
 એવા ખબર જ્યાં જ્યાં આર્યોની વસતિ હતી ત્યાં ત્યાં શહેરની દરેક
 શેરીએ અને દરેક ખૂણે ફલાઈ મયા હતા અને એ કલાકમાં તો તે
 માઠા ખબર દાવાનળની પેઠે આખર શહેરમાં પ્રસરી ગયા હતા. ડી.
 એ. વી. કૉલેજ તે દિવસે ગંધ રાખવામાં આવી હતી. તે દિવસે
 રવિવાર નહોતો કે ખીજે કોઈ તહેવાર નહોતો, તે છતાં નવ વાગ્યા
 પહેલાં ૫૦૦-૬૦૦ માણસ પંડિતજીના ઘર આગળ એકઠું થઈ ગયું
 હતું. તેઓ સંધ્યાના અંદરે શોકાકુર અને પડી ગએલા હતા. કેટલાક
 આ મહાહાનિનો વિચાર કરવામાં મુગ્ધ અને શુભ જની ગયા હતા, કેટલાક
 મુંગા મુંગા આંસુ વર્ષાવતા હતા અને ખીજાઓ તે યુવાન મહાશય પુરુષ
 ના અગુણ શુદ્ધિ-આતુર્ય વિશે વાતચીત કરતા હતા. અરેરે! મરનારનાં વૃદ્ધ
 માતૃશ્રીના હૃદયવિકારક વિધાય સાંભળીને કોનું હૃદય પીગળી ગયા વિના
 રહે! તેમના સંધ્યા પુત્રોમાં માત્ર શુરદત્ત વિદ્યાર્થી જ તેમને માટે જીવતા
 રહેવા પામ્યા હતા અને તે જ તેમનું છેલ્લું સંતાન હતું જે તેમને હિતરતી
 ઉમરે પ્રાપ્ત થયું હતું! માતાનું હૈન સર્વદા અગાધ હોય છે, પરંતુ જે
 બાળક તેને પોતાની હિતરતી અવસ્થાએ પ્રાપ્ત થયું હોય છે અને જે
 આગળ જતાં અત્યંત માનભરી અવસ્થાને પામે છે, તેના પરનું મા-
 તાનું હૈન તો તે કરતાંએ વધારે હૈન અને પવિત્ર હોય છે. હે
 માતા-અને હા! અમોને તો તું માતા કરતાં પણ વિશેષ છે કારણકે
 ત્રે શુરદત્ત વિદ્યાર્થી જેવા મહાત્મીર નરને જન્મ આપ્યો છે-તને
 ખરેખર એવી મોટી ખોટ ગાઇ છે કે જે ખોટનું ખરું મહત્ત્વ કોઈ પણ
 સમજી શકે નહિ અને એક માતા સિવાય બીજું કોઈ તેથી કિંમત
 યતું દુઃખ સમજી શકે પણ નહિ. પણ ખાત્રી રાખજો કે તારો પુત્ર

કેવળ ખોવાઈ ગયો નથી; પરંતુ જગતકર્તા ઈશ્વરના દરબારમાં તે સુખી અવસ્થામાં વિરાજે છે; અથવાતો જે તે એક ચાર ફરીથી આ જ ગતમાં પોતાના અર્નત સુખનો ઉપભોગ કરવાને આવેલો હશે, તો તે એક ખરેખરો ઋષિ યશે કે જે લાખો જીવોનો ઉદ્ધારક બનશે !

“દશેક વાગનાને સુમારે પંડિતજીનું શયન સ્થાનમાં લેઈ જવાની તૈયારીઓ થવા લાગી હતી. એકઠા થએલા લોકોમાંના ધણીઓએ એવી સૂચના કરી કે પંડિતજીની મૃત્યુવસ્થામાં છત્રી લેવી, કારણકે આ વખતે લેવામાં આવેલી છત્રી સધળાઓને એવો અમૂલ્ય બોધ આપનારી થઈ પડશે કે મનુષ્યની સધળી મહત્તાનો છેવટે અંત જ આવે છે અને માત્ર ઈશ્વર તથા તેની પ્રભુતા જ અમરારામર છે ! ધણી અગત્યની બાબતોનો વિચાર કરીને આ સૂચનાની સામે વાંધો ઉઠાવવામાં આવ્યો હતો. એ સૂચના કરનારાઓએ ત્યારપછી એવો આમહ કથો કે ખીજું કંઈ નહિ તો છેવટે શયન બળતું હોય તેની અને તે સાથે એકઠા થએલા લોકોની તો અવસ્ય છત્રી લેવડાવવી. આ સૂચનાની સામે વાંધો ઉઠાવવામાં આવ્યો નહોતો, પરંતુ તેવી છત્રી કાંઈ પણ ફળ વિનાની જણાવવામાં આવી હતી, કારણકે મરણ પામનારની એક છત્રી તો હતી જ અને તે જીવાન પુરુષની આ (મૃત) સ્થિતિપરથી જેઓ બોધ મહત્ત્વ કરવાની ખરી જિજ્ઞાસાવાળા હોય તેઓ તો તેમના જીવનના બનાવોને ચિત્તમાં ઉતારીને પણ તેવો બોધ મહત્ત્વ કરી શકે. સધળું સરથસ લગભગ સાડાઢલ વાગતાં નીકળ્યું હતું. એકઠા થએલા લોકોની સંખ્યા એ વખતે લગભગ ૭૦૦ જેટલી થઈ ગઈ હતી. આ ટોળું “શાહઆલમી બગીચ” માં થઈને પસાર થયું હતું અને જેમ જેમ તે આગળ વધતું જતું હતું તેમ તેમ લોકોની સંખ્યા તેમાં ઘટતી જતી હતી. બગી-

રની બન્ને બાજુની દુકાનોમાં લોકો હારખંધ ઊભા હતા. તેઓ સમા-
જની બજનમંડળી અને ડી. એ. વી. વિદ્યાર્થીગૃહના વિદ્યાર્થીઓ તરફથી
ગવાતા અને યોદ્ધાતા જનનો તથા વેદમંત્રોના પ્રસંગોચિત્ય વિષે વખાણ
કરતા હતા અને આવો એક મહાશક્તિમાન પુરુષ તથા સંસ્કૃતનો
એક મહાવિદ્વાન ૨૫ વર્ષની યુવાન વયે હડી જાય તે માટે અંતઃ-
કરણપૂર્વક શોક દર્શાવતા હતા. આખા બજારમાં માળ હપર ઊભેલા
લોકો રાખવાહિની ઉપર પુષ્પોનો વરસાદ વરસાવતા હતા. આખા બે
કલાક પછી, અગત્યનાં સ્થળોએ યોબીને, જ્યારે શબવાહિની પ્રુદ્ધા
મેદાનમાં આવી પહોંચી, ત્યારે સરઘસમાંનાં માણસોની સંખ્યા ઓછામાં
ઓછી એક હજારની હતી. જ્યારે જળને સ્મશાનભૂમિપર મૂકવામાં
આવ્યું ત્યારે મધ્યાહ્ન તો ક્યારનોય થઈ ગયો હતો અને લગભગ
એક વાગવા આવ્યો હતો. દહનક્રિયાના નિયમો પ્રમાણે વેદી રચીને
પછી ચિતા બાકયા બાદ શસ્ત્રોક્ત નિયમોને અક્ષરશઃ અનુસરીને
રાખનો અગ્નિસંસ્કાર કરવામાં આવ્યો હતો. ધી વગેરે જે સઘળી
સામગ્રી રાખતી સાથે બાળી નાંખવામાં આવી હતી તે લગભગ ૬૦
ફિયાની કિંમતની હતી. રાખ સંપૂર્ણ રીતે દગ્ધ થઈ ગયા પછી પ્રસ-
ંગોચિત એક દૂંધી પ્રભુપ્રાર્થના લાલા હંસરાજે કરી હતી અને
પછી લોકોએ સ્નાન કરવા તથા ગૃહ પ્રતિ પાછા ફરવા માટે સ્મશાન-
ભૂમિનો લાગ કચો હતો. "

તા. ૧૯ મી માર્ચ ૧૮૯૦ ના "ટ્રિબ્યુન" ના અંકમાં પંડિત
ગુરુદત્ત વિદ્યાર્થીના મરણની ખબર જાહેર કરતાં એમ જણાવવામાં
આવ્યું હતું કે "કાળના કૂર બાહુએ પંજાબના અપજા પુત્રોમાંથી
બીજા એકનું હરણ કર્યું છે." ફરી તે જ પત્રના તા. ૨૨ મીના અંકમાં

એક લંબાણુ નોંધ લખવામાં આવી હતી, જેમાંથી હું નીચે પ્રમાણે ઉતારો કરું છું.

“ અમારા ગયા અંકમાં પ્રકૃતિ શુદ્ધ વિદ્યાર્થી એમ. એ. ના ગૃહ તા. ૧૯ મી માર્ચની સવારે નીપજેલા શોકજનક મરણની નોંધ લેવાનું દિલગીરીભર્યું કાર્ય અમોને કરવું પડ્યું હતું. તેમના મરણથી પ્રજામાં સર્વત્ર એકસરખો શોક ફેલાઈ રહ્યો છે, કારણકે તેમનું જીવન ધણી સારી આચાર્યો આપનારું હતું. જે આર્ય-સમાજનો તે એક ચળકતો તારસો હતો, તેને તો તેની એક અનિ-ચાર્ય ખોટ પડી છે અને સમસ્ત દેશને તેમની ખોટ મોટી-ખરેખર ધણી મોટી યદ્ધ પડી છે. ” તેમના જીવનની યોડીક વિગતો આપીને તે નોંધમાં આમળ જણાવવામાં આવ્યું છે કે “ પોતાની બુદ્ધિશક્તિથી તે સહેલાઈથી હરકોઈ ધંધામાં દાખલ થઈ શકત અને તેમાં સાઈ નામ મેળવી શકત, પરંતુ બહારની દુનિયાના ધોંધાટ-મરબાટ કરતાં તેમણે અભ્યાસની શાંતિને વિશેષ પ્રસંદ કરી હતી અને પોતાની સર્વ શક્તિપૂર્વક તેમણે સંસ્કૃત ભાષાના અભ્યાસને જ પોતાની જાત અર્પણ કરી હતી. તે અભ્યાસમાં તે ચત્કારિક રીતે આમળ વધતા હતા, પણ એવામાં પ્રભુને તેમને બોલાવી લેવાનું જ ગમ્યું ! ખરેખર તે એક અતુલ જીસ્સાવાળા પુરુષ હતા. તેમના તીવ્ર જીસ્સાએ જ તેમને દગ્ધ કરી નાંખીને તેમના શારીરિક બંધારણને ખોખરું કરી નાંખ્યું હતું. આરામ લેવો એટલે શું તે તો તે સમજતા જ નહિ. એકી સામટો ૮ કે ૧૦ કલાક સુધી સખ્ત અભ્યાસ કર્યે જવો, સાંજે પોતે પોતાના મકાનમાં ઉપાડેલા મંસ્કૃત વર્ગમાં શિશુ આપવું અને રાત્રે મોટે સુધી પોતા પાસે ટોળાબંધ આવતા લોકોની સાથે જૂઠા જૂઠા ધર્મે અને મતના શુચવણુઓ સવાલો વિષે વિવાદ ચલાવવો, એ સઘળું કામ

તેમના વજ્ર સરખા શારીરિક બંધારણને પણ વીંધીપીંધી નાંખવાને બસ હતું; અને આટલું જ કાંઈ બસ નહોતું. અંગ્રેજ અને હિંદી બંનેમાં તે અત્યંત સુભાષિત અને અસરકારક પંખખી બાપણકર્તા હતા, અને એ દિશામાં તેમની સેવાની આર્યસમાજને હરહંમેશ જરૂર પડતી હતી. એકાદ મોટું ભાષણ તેમણે ન આપ્યું હોય તેવો ભાગ્યે જ કોઈ મહિનો પસાર થતો અને તે ભાષણના દરેક વાક્ય ઉપર સમાજના અંગભૂતો તે પછી મહિનાઓ સુધી વિવાદ ચલાવના, ડી. એ. વી. ઈલેજની હીલચાલની સફળતા તેમના ઉત્તેજક ભાષણો અને ફંડ માટેની જાહેર ખજાને કાંઈ થોડી આભારી નથી. તેમની કલ્પના-શક્તિ મોટી હતી, તેમની બુદ્ધિ અતિમોટી હતી અને વળી તે એક અનુકરણ કરવાયોગ્ય નર હતા. ચર્ચા કરવામાં આ પ્રાંતમાં તેમના સરખા બહુ જ થોડા હતા. તેમની માનસિક તથા વાચિક શક્તિઓ સંપૂર્ણ રીતે ખીલેલી હતી અને તે કોઈ પણ બાબતે ગેરવાજબી રીતે ટળી પડતા નહિ. તેમની વર્તણૂક એક પણ ખોટા વિનાની અને પવિત્ર હતી તથા તેમની જીવન ગાળવાની રીત દેહદમન કરવા જેટલી હદ સુધી કેવળ સાદી હતી. તેમનો હંમેશાં હસતો ચહેરો કે જેમાંથી બુદ્ધિનાં કિરણો સ્ફુરતાં હતાં તે તેમના દિલસોજ અને નિષ્કપટ અંતઃકરણને જ ખરી રીતે સૂચવતો હતો. જે સમાજની સાથે તે જોડાયેલા હતા તેના કાર્યભારમાં તેમણે કાંઈ બહુ બ્યવહાર ભાગ લીધો નહોતો, પરંતુ તેઓ તેના ઉપર કાંઈક વિશ્વસુ અસર નીપજાવના હતા કારણકે તે હંમેશાં પોતાની જાનને ભૂલી જતા હતા. તેમનો આત્મ-સંયમ જ એક એવી ગુણ સત્તા હતી કે જે વડે તેઓ પોતાના પરિ-ચયીઓનાં અંતઃકરણ ઉપર અસર નીપજાવના. ગુરૂદત્ત વિદ્યાર્થી મરણ પામ્યા છે એવી ખબર જાહાર પડ્યાની સાથે જે વિલાપ અને

આકંઠ દુનિયાની સર્વ દિશાએથી મુશળાયા હતા, તે જ બીના દર્શાવી આપે છે કે એ મહાપુરુષ પોતાના દેશબંધુઓનાં હૃદયોમાં કેટલું ઉચ્ચ સ્થાન પામી રહ્યા હતા. તેમણે કદી પણ જાનની દરકાર કરી નહોતી પરંતુ માત્ર આર્યસમાજના હિતને માટે જ અંતઃકરણ આત્મા અને બળપૂર્વક કાર્ય કર્યું હતું. આર્યસમાજના હિતને જ તે આપ્યા હિંદુસ્તાનનું હિત માનતા હતા. તેમના છેડા દિવસો પણ તેમને યોગ્ય રીતે જ ખસાર થયા હતા. તે લગભગ ૩ માસ સુધી માંદગીને મિછાને પડ્યા હતા અને છેડા યોડા દિવસ તો મોટી પીડામાં વ્યતીત થયા હતા. ક્ષયના દર્દમાં દરેક શ્વાસોચ્છ્વાસ પીડા ઉપજવાનારો હોય છે, પરંતુ પંડિતજીની સહનશક્તિ અસાધારણ હતી, અને મુખમાંથી એક પણ નિઃશ્વાસ તેમણે નાખ્યો નહોતો. જ્યારે ઠાળના નિર્દય બાહુએ તેમને તેમના ઉપયોગી જીવનમાંથી દૂર કર્યા ત્યારે તેમણે જીવીશ વર્ષે પણ પૂરાં કર્યા નહોતાં. ”

“કું લાઈટ” જે એક ખ્રિસ્તી ધર્મનું પત્ર હતું અને જેના તંત્રીઓ દિલ્હી મિશન કૉલેજના પ્રિન્સીપાલ રેવરન્ડ ઓલનટ એમ. એ., અને લાહોર મિશન કૉલેજના પ્રિન્સીપાલ રેવ. જે. સી. આર. ચુર્ચિ ડી. ડી. હતા, તે પત્રમાં પંડિતજીના મરણ વિષે નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હતો:—

“પંડિત ગુરૂદત્ત વિધાર્થી એમ. એ., લાહોર આર્યસમાજના એક આગેવાન અંગભૂત લાંબી માંદગી બોમરીને મરણ પામ્યા છે. તેમના મરણથી જાહેર પ્રજાને એક મોટી ખોટ ગએલી લેખીને તે માટે બહુ શોક દર્શાવવામાં આવે છે. તેઓ એક જાહેર હિંમનવાળા પુરુષ હતા અને પોતાના દેશબંધુઓની પ્રગતિના વિષયમાં મોટા રસ

સાથે ભાગ લેતા હતા. કેટલોક વખત તે સરકારી કૉલેજમાં ‘પ્રીન્સિપલ’ ના મદદનીશ પ્રોફેસરનો ઓધેલો ધરાવતા હતા અને પાછળથી ડી. એ. વી. કૉલેજ સાથે સંબંધ ધરાવતા હતા. એ કૉલેજ સ્થાપનામાં તેમણે બહુ અગત્યનો ભાગ લીધો હતો. તે એક અત્યંત ઉદ્યોગી અને ઉત્સાહી વિદ્યાર્થી હતા અને ચાલુ સમયને લગતા સવાલો સંબંધે અસાધારણ સારી માહિતી ધરાવતા હતા. વળી તેમણે એક સંસ્કૃત વિદ્વાન તરીકે પણ કેટલેક અંશે નામ મેળવ્યું હતું. “સામવેદ સંહિતા” અને “પ્રયત્નપદ ભાષ્ય” નાં સંશોધન તથા કેટલાંક ઉપનિષદોનાં ભાષાન્તરો એ સર્વ તેમની મહેનતનાં જ કેટલાંક ફળ છે.

“તેમની સામાન્ય રીતભાવોથી, માયાળુ સ્વભાવથી અને પ્રામાણિક જીવનથી તે ધણાંજોને પ્રિય થઈ પડ્યા હતા. જો કે તેમનાં સંબંધો મતોની સાથે અમે મળતા થઈ શકીએ તેમ નથી, તોપણ તેમનાં મતોની પ્રામાણિકતા અને તે મતોનો પ્રચાર કરવામાં-વિશ્વતા બતાવવામાં આવ્યા છતાં-તેમની દિશ્ન : એ ગુણોને માટે અમે તેમની પ્રશંસા કરીએ છીએ.”

“સીવીલ એન્ડ મિલિટરી એન્જીનેયરીંગ” પણ નીચેના ઉદ્યોગો સાથે પંડિતજીના મરણની ખબર આપી હતી:-

“પંડિત ગુરુદેવ વિદ્યાર્થી એમ. એ. જે કેટલોક વખત સરકારી કૉલેજમાં સાયન્સના પ્રોફેસર હતા, તેમણે ચાલતા માસની ૧૯ મી તારીખે લાહોર ખાતે સ્વર્ગવાસ કર્યો છે. સ્વર્ગવાસી ગૃહસ્થ એક જાણીતા સંસ્કૃત વિદ્વાન અને એક ખરેખરા સુધારક હતા. તેઓ આર્યસમાજના એક ઉત્સાહી અંગજૂત પણ હતા અને યોગ્ય સમય પહેલાં તેમણે એક “વૈદિક પાત્રક” બહાર પાડવી શરૂ કરી હતી જેમાં વેદો

ઉપર ઉમદા વિવેચન આપવામાં આવતું હતું. મહુમ સધળા કોમોમાં ઉચું માન ધરાવતા હતા અને પંજાબ યુનિવર્સિટીના આજીવનકાલીના સધળા વિદ્યાર્થીઓમાં તે એક જ સંસ્કૃત વિદ્વાન મનાતા હતા. દેશીઓમાં તેમની ખોટ ધણી ભારે જણાઈ આવી છે. તેમના મરણને દિવસે સધળા જાહેર નિશાળો અને કોલેજો બંધ રાખવામાં આવી હતી. તેમના અગ્નિસંસ્કાર સમયે ૧૦૦૦ માણસોએ હાજરી આપી હતી. શખવાહિનીને લાહોરના જાહેર રસ્તાઓ પર ચઢને સ્મશાનભૂમિમાં લેઈ જવામાં આવતી હતી ત્યારે લોકો ભજનો ગાતા હતા અને વેદના મંત્રો ગોલતા હતા. ચાલતા માસની ૨૨ મી તારીખે તેમના મરણ વિષે તેમના મિત્રોએ કરેલાં બાપણા સાંભળવાને આર્યસમાજ મંદિરમાં લોકોની એક મોટી સંખ્યા એકઠી થઈ હતી અને મહુમના સ્મરણની ખાતર તેમના નામ સાથે એક કન્યાશાળા સ્થાપવા માટે ઉમગવાનપુરા ખાતે એક ફંડ ઉઘાડવામાં આવ્યું હતું.”

આ સિવાય લગભગ સધળાં દેશી બાવાનાં વર્તમાનપત્રોમાં ઠર-જાળનક શબ્દોમાં તેમના મરણની ખબર આપવામાં આવી હતી અને તેમાંનાં ધણાખરાંએ તે વિષે અમલેખો પણ લખ્યા હતા.

જેઓએ પોતાની નિશાળો અને કોલેજો બંધ કરીને એ સ્વર્ગ-વાસી પંજાબી નરને માન આપ્યું હતું તેઓ સધળાનો આભાર માનવાની હું આ તક લેઉં છું. આ પ્રસંગે હું ખામ કરીને તે ઉદાર હૃદયના અગ્નિજ ગૃહસ્થોનો પણ આભાર માનું છું કે જેઓએ પોતાના હાથ નીચેના સરકારી ઓફિસરોને મહુમના અગ્નિસંસ્કારમાં હાજરી આપવા દીધી હતી અને એ રીતે તેઓને તેઓના દેશભક્તને છેવટનું માન આપવાની તકનો લાભ લેવા દીધો હતો. ત્યારપછી ધણાં

દિવસ સુધી આશ્વાસનના તારો અને મહુમના માનમાં મળેલી સભા-
ઓના અહેવાલો આવવા લાગ્યા હતા, પરંતુ તેમની વિસ્તારપૂર્વક
નોંધ લેવામાં સ્વજનસંકોચ મને મુખ્યત્વે કરીને યોભાવી રાખે છે.
ત્યારપછી તુરત પંડિતજીનાં કુટુંબીઓના ભરણપોષણ માટે તથા
તેમના પુત્રોની કેળવણીને માટે એક સ્મારક ફંડ ઉઘાડવાના સંબં-
ધમાં મતભેદ ઊભો થવા પામ્યો હતો. મૂળ દરખાસ્તમાં એ ફંડને
રૂ. ૬૦૦૦ નું કરવાનો હેતુ રાખવામાં આવ્યો હતો; પરંતુ મને
જાણાવતાં ખુશી થાય છે કે થોડા મહિનામાં તે ફંડ રૂ. ૬૦૦૦
કરતાં વધી ગયું હતું. “શુદ્ધ વિદ્યાર્થી કન્યાશાળા” અને “શુદ્ધ-
દત્ત વિદ્યાર્થી છાત્રશાળા” એ પ્રમાણે બે નિયામો અનુક્રમે લગ-
વાનપુરા અને ધરમશાલા ખાતે મહુમના સ્મારક તરીકે ખોલવામાં
આવી હતી. મોટી કારકીર્દીની સુંદર આશાઓ આપનારું એક જીવન
હારતભૂમિને પોતાની નિરાધારાવસ્થાપર વિલાપ કરતી રહેવા કદને
આ પ્રમાણે અસ્ત પામ્યું! જે મહાન્ આત્મા ૪૬ લોકમાં હતો ત્યારે
વિરામ મેળવવા પામ્યો નથી તેને સ્વર્ગમાં શાન્તિ પ્રાપ્ત થાઓ ! ! !

પંડિતજી પોતાની પાછળ એક જૂદાં માતા, એક યુવાન વિધવા
અને બે બાળક પુત્રોને મૂકીને મરણ પામ્યા હતા.

પ્રકરણ ૬ મું.

તેમની ટેવો અને શીતલાત.

They say best men are moulded out of faults. And for the most become much more the better for being a little bad.

Shakespeare.

અર્થ:—તેઓ કહે છે કે માણસો ચૂકા કરતાં કરતાં જ વૃદ્ધ બને છે; અને બહુધા તેઓ થોડા ખરાબ હોવાથી જ ધણા સારા થાય છે.

શેક્સપીયર.

પ્રકરણમાં જે કાંઈ આપવામાં આવ્યું છે તેમના મોટા ભાગ ભત્તી અનુભવને આધારે લખ્યો છે અને તે લખાણને પંડિતજીની નોંધપોથીમાંની નોંધાથી તથા બીજા મિત્રોની ખાત્રીથી પ્રાપ્ત મળી છે તથા તે કબૂલ રખાયો છે.

હું ધારું છું કે જરા પણ વચનવિરોધના મંભવ વિના હું એટલું તો કહી શકું કે શુરદત્ત વિધાર્થી તેમની ટેવોમાં બહુ જ અનિયમિત હતા. સ્વામાં, વાંચવામાં, કસરત કરવામાં, લખવામાં, રમવામાં કે હાલવામાં એવા કોઈ પણ કામમાં તે ખરેખર નિયમિત રહેતા નહિ. અનિયમિતતા જ એમના જીવનવિનાશનું મૂળ હતું. એક માંધુસ જે કાંઈ કરી શકે તેવી દરેક ચીજ કરવાની યોગ્યતા એ એમની સફળતાની કુન્ડી હતી અને દરેક ચીજ કરવામાં અનિયમિતતા એ એમના વહેલા મરણનું કારણ હતું. જે તે ઉધવા લાગતા તો દિવ-

સના ચોવીસે કલાક અથવા તો દિવસોના દિવસો સુધી ઉઘ્યા જ કરતા, ખાવાને બિછાનામાંથી ઉઠતા અને ફરી પાછા સુઈ જતા; જે તે વાંચવા પાછળ લાગતા તો કેટલીક રાત્રિઓ સુધી તે બિલકુલ ઉઘતા જ નહિ ! જે તે ફરવાને બહાર જતા તો કેટલીક વાર તે માઇસોના માઇસોસુધી આગળ ચાલ્યે જ જતા અને પોતે કેટલે દૂર ચાલી આવ્યા છે તેનું તેમને ખાન પશુ રહેતું નહિ; પણ જે તે જવા આવવાને ઇચ્છતા નહિ તો દિવસોના દિવસોસુધી કોસેજથી ઘેર આવવું અને ઘેરથી કોસેજે જવું એવા કામ સિવાય બીલકુલ બહાર જ નીકળતા નહિ.

તેમની નોંધપોથીમાં એવી અગણિત નોંધો કરી છે કે જેમાં તે સૂવામાં, ઉઠવામાં, વાંચવામાં, કસરત કરવામાં અને દરેક બાબતમાં પોતાની અનિયમિતતા વિશે ફરિયાદ કરવા હોય અને તેને ધિક્કારતા હોય. તેમાંથી કઇ નોંધ પસંદ કરીને આ પુસ્તકમાં તેનો ઉતારો કરવો તે હું સમજી શકતો નથી અને તેથી તેમાંની એકે નોંધ અહીં નહિ આપવાનું જ પસંદ કરે છું.

પોતાના ખોરાકની બાબતમાં તે માત્ર જે કે ત્રણ બાબતોમાં જ કાળજી રાખતા : (૧) દારૂનો ઉપયોગ ન કરવો, (૨) માંસાહારને સમૂળગો વર્જવો, અને (૩) પોતાને પીરસવામાં આવતા બાણમાંથી દી ગુની વસ્તુઓનો વસ્તુઓનો જ માત્ર આધાર કરવો.

તેમના એક બીજા મિત્ર જે તેમની સાથે કેટલાંક વર્ષો સુધી રહ્યા હતા તે કહે છે કે એક વાર તેમને આખા જે મહિના સુધી દૂધ અને બિસ્કીટ ઉપર જ રહેવું પડ્યું હતું અને તે પણ જ્યારે તે સરકારી કોસેજમાં પ્રેક્ટિસરના ઓધ્યાપર હતા તે દિવસોમાં; કારણકે

તેમણે પોતાના નોકરને પોતાના પિતા મુલતાન ખાતે માંદા હતા ત્યાં રહેવા દીધો હતો અને ખીજે નોકર તે રાખી શકે તેમ હતું નહિ.

આલકોહોલવાળો દારૂ અથવા ખીજ કોઈ કેરી પીણાને તે ધિક્કારતા હતા અને આ લેખકને તેમની સાથે ગાઢ પરિચય છતાં કદી પણ એવો વહેમ આવ્યો નથી કે 'પંડિતજીએ એક પીણા તરીકે કદી દારૂનો ઉપયોગ કર્યો હોય.

તેમનો પોષાક હમેશાં બહુ જ સાદો જોવામાં આવતો અને પોતે શું શું પહેરવું તે બાબત તો તે હમેશાં બેદરકાર જ રહેતા. તેમનો મત એવો હતો કે પોષાક પહેરવો તે એક જરૂરીઆતને માટે પહેરવાનો છે, કાંઈ સજીગારને માટે કે મોજશોખને માટે પહેરવાનો નથી. સૌ જાણે છે કે 'પંડિતજી પોતાના પોષાકના કપડાં અને તેના ગુણને માટે જરા વધારે ધ્યાન રાખતા. હાહોરની સિયાળાની ઋતુમાં કેટલાંક વર્ષ સુધી તે સાધારણ સજીનાં બનાવેલાં કપડાં પહેરતા, તેમાં એક પહેરણુ, એક કબજો, એક કોટ અને નીચી ટોપી એટલાં વાનાં હોય. બિહારનામાં તે મુલતાનની જ બનાવટની એક સાદી શેતરંજી-બહુ જાડી નહિ-અને એક એકવડી ઝીણી શાલ રાખતા. આ વાતને જરા પણ અતિયયોક્તિભરી માનવાની નથી, કારણકે આ લેખકે પોતે કેટલાંક વર્ષ સુધી એટલે કે ૧૮૮૦ થી ૧૮૮૬ ની શરૂઆતસુધી પોતાની નજરે જેએલી આ વાત છે. એક બે વાર જ્યારે મને તેમની પાસે સવાનો પ્રસંગ આવ્યો હતો, ત્યારે તેમની પાસે ગરમ ધુસા કે કે એવાં જ ખીજ કાંઈ સાધનો નહિ હોવાને લીધે મને આખી રાત જાગરણ કરવું પડતું, ત્યારે પોતે તો જરા પણ ઠંડ લાગવાનાં ચિહ્ન બતાવ્યા વિના ધસધસાટ ઉઘતા જોવામાં આવતા. તેથી ઉસદું ઉના-

જાના સમયમાં જ્યારે હાહોરમાં મધ્યાહ્નનો સૂર્ય તપી રહ્યો હોય ત્યારે તે રાત્રે એટલા જેવી ગરમ કાશ્મીરીના ડગલા અને કળગ પહેરતા. તેમની જીંદગીનાં છેલ્લાં બે-ત્રણ વર્ષમાં તેમનું ચારીરિક બંધારણ હંમેશની ઠંડોટીઓથી અને ચાલુ સખ્ત કામકાજથી તવાઈ જવાને લીધે આ સખ્ત નિયમન તેમણે મૂકી દીધું હતું.

કોઈ કોઈ વાર તે પોતાના પોપાકના સંબંધમાં એટલા બધા બેદરકાર જેવામાં આવતા કે મેલાં અને અસ્વચ્છ કપડાં કેટલાક દિવસસુધી તે પહેરી જ કરતા. કોઈ ચોક્કસ તરેહનો પોપાક જ પહેરવાની તે અગત્ય માનતા એમ કંઈ નહોતું, કારણકે હું આગળ જણાવી ગયો છું તે મુજબ તે શોખની ખાતર પોપાક પહેરતા નહિ. હાહોર આવ્યા પછી ઘુરત જ તેમણે સુરવાળને બદલે પાટલૂન પહેરવા માંડ્યું હતું કારણકે તે એમ ધારતા હતા કે પાટલૂન પહેરવાથી માથુસ સુરવાળ પહેરવા કરતાં વધારે ચપળ અને દૃઢ રહે છે. પોપાક પહેરવામાં સ્વદેશાભિમાન સમાએહું છે એમ તે માનતા નહોતા અને દરેક જણે પોતાનો હરકોઈ પોપાક પસંદ કરવો જોઈએ એવો સંપૂર્ણ જૂનો વિચાર તે ધરાવતા હતા. જે એક સખ્ત બંધન તે ઠસાવવા માંગતા હતા તે એ હતું કે કોઈ પણ માથુસનો પોપાક બહુ બમ-કાદાર હોવો જોઈએ નહિ પણ માત્ર સાદો જ હોવો જોઈએ. તે હમેશાં એવું કહેતા કે જ્યાંસુધી આપણે પોપાક સ્વચ્છ અને સુંદર હોય ત્યાંસુધી કોઈ ચોક્કસ તરેહનો પોપાક પહેરવાની આપણને ફરજ પાડવાનો જનસમાજને જરા પણ અધિકાર નથી. કેટલાકો એમ માને છે કે પોપાકની બાબતમાં પોતાના જૂના વિચારો દર્શાવવાને જ પંડિતજી પોતાના અર્ધઅંગ્રીજ પોપાકને વળગી રહ્યા હતા.

આ બાબતના સંબંધમાં તેમની વિચારણા તદ્દન ખરી અને ધૃષ્ટ છે કે કેમ તે એક સવાલ છે. કોઈ કોઈ વાર તેમણે તરંગીપણામાં પોપાક પહેર્યો હોય એમ જણાતું હતું; દાખલા તરીકે, કોઈ વાર પોતાના યુનિવર્સિટીના ઝબ્બાને તે પોપાકના એક સાધારણ કપડા તરીકે પહેરતા !

પાતળું બિઝાનું અને ઓછું ઓઢવાનું એવી ટેવ પાડ્યા પછી પંડિતજી કેટલોક વખત એક અંગ્રેજી બનાવટના ધુસા સાથે જ સૂતા. તે ધુસાને પોતાના શરીરને લપેટીને તે હરકોઈ જગ્યાએ સૂતા. મુસાફરી કરતાં તે ધુસો ગરમ કે ઠંડી ગમે તેવી ઋતુમાં પણ પોતાની સાથે જ રાખતા.

ટોચામાં તો તે એટલા સાદા અને અનાડમ્બરી હતા કે એક વખત બે મહિના સુધી જ્યારે તેમને એકે ચાકર નહોતો, ત્યારે તે પોતાને હાથે હમેશાં પોતાનાં કપડાં ધોઈ નાંખતા.

આ શબ્દો વાંચીને રબેને કોઈ એમ સમજે કે પંડિતજી કંજુસ હશે, તેથી મારે અહીં ઉતાવળે ખુલાસો કરી નાંખવો જોઈએ કે તેવા સ્વભાવના તે નહોતા. પૈસાને તે લેવડદેવડના એક સાધન તરીકે જ સામાન્ય રીતે માનતા હતા અને તેથી ધન એકઠું કરવાનો જરા પણ વિચાર તેમણે કદી કર્યો નહોતો. જાહેર દિતનાં કામો સિવાય ધન એકઠું કરવાના કામને પાપરૂપ સમજનારાઓમાંના એક પંડિતજી પણ હતા. તે ને કાંઈ પેદા કરતા તેમાંની પાછએ પાછ તે ખર્ચા નાંખતા. જ્યારે જ્યારે કોઈ મિત્રને કે બીજા દોષ માણસને કે જરૂરીઆતમાં આવી પડેલા વિધાર્થીઓને તે કાંઈ પૈસા આપતા (આ પ્રમાણે તેમણે ઘણી વાર. પૈસા આપ્યા હતા; એટલે કે જ્યારે

તેમની પાસે પૈસા હોય અને કોઈ તેમની પાસે માંગણી કરે ત્યારે તે આપતા) ત્યારે, તે કદી એમ સમજતા નહિ કે આ પૈસા હું આ માણસને ઉછીતા કે કરજે આપું.હું, અને તેથી તે પૈસા પાછા વસુલ કરવાને તે કદી તસ્દી લેતા જ નહિ.

હિસાબ તો તે કદી રાખતા જ નહિ. એક કરતાં વધારે ચાકરો પણ તે રાખતા નહિ અને કોઈ પણ તરેહના મોજશોખ (અલખત સુલ્કિવિધયક મોજશોખને બાદ કરવો પડશે) માં તે આનંદ લેતા નહિ. તેમ છતાં પણ તે કાંઈ કંજુસ નહોતા. તેથી ઉલટું તે એક ઉદાર માણસ હતા. કેટલીક વાર તેમણે પોતાનાં મર્યાદિત સાધનો-માંથી ગરીબ વિદ્યાર્થીઓનું ખર્ચ પણ આપ્યું હતું અને તેમનું પોપણ પણ કર્યું હતું.

પોતે પ્રોફેસર પદવીધારી થયા પણ તેથી પોતાની રહેણીની રીતમાં તેમણે જરા પણ ફેરફાર ચવા દીધો નહોતો; રહેવાના ધરની બાબતમાં પણ તેમ જ હતું, કારણકે તે એમ. એ. ક્લાસમાં અભ્યાસ કરતા હતા તે વખતે જે ધરમાં રહેતા હતા, તે જ ધરમાં તે પોતાના મરણ સુધી રહ્યા હતા. તેમના પૈસાનો મોટો ભાગ તેમણે પુસ્તકો ખરીદવામાં ખર્ચ્યો હતો અને તે પુસ્તકો પણ એક વાર વાંચ્યા પછી સાચવી રાખવાની તેમણે કદાપિ દરકાર રાખી નહોતી. તોપણ એ-ટ્રુ જેકસન ડેવીસનાં પુસ્તકો અને પોતાનાં સંસ્કૃત પુસ્તકો તેમણે કાંઈક સંભાળપૂર્વક જાળવી રાખ્યાં હતાં. જે કોઈની પાસેથી તેમને નાણાં ઉછીના લેવાની જરૂર પડતી, તો તે તેમના અંતરના થોડા ચુટી કાઢેલા મિત્રો પાસેથી જ લેતા અને તે પાછા વાળવાનું કદી શૂલતા નહિ. તે બહુ જ આચાળ અને હેતાળ સ્વભાવના હતા અને રીત-

ભાતમાં દંભેયાં આનંદદાયક જણાના. પોતાના હાથ નીચેનાં માથુસે ઉપર તથા વિદ્યાર્થીઓ ઉપર તે લગભગ બાતુભાવપૂર્વક આદન રાખતા અને વિદ્યાર્થીઓ સાથે તો એક બાળકના સરખી સાદાધર્મ. તે ક્ષણે ક્ષણે સુધી વાનચીત કરતા તથા રમતા. પોતાના વિદ્યાર્થીઓને તેમણે કદી પણ એકંદે કડોર શબ્દ કહ્યો નહોતો.

જે કોમમાં પોતે હતા તેમાં ઉચ્ચ પદવી ધરાવવા માટે તે કદી પણ મગફર ચતા નહિ, તેમ જ તે સ્વભાવમાં અને બોલવા આ-લવામાં કદી ગર્વિષ્ટ દેખાતા નહિ.

માત્ર બાહ્યાચારની સખ્યતાના નિયમે પાળવાને તે બહુ ના-ખુશ રહેતા અને વાચવ્ય પ્રાન્તોની સમાજોની મુદ્દાકાતના પ્રમંથે તો કેટલીક વાર તે રીતભાતમાં કાંઈક તોછડા જેવા પણ મનાયા હશે!

કસરતો કરવાના તે બહુ જ શીખીન હતા અને તેમાં તે પૂરા નિપુણ હતા. આવવામાં અને દોડવામાં તે એટલા ચપલ હતા કે ઘણી વાર તે જાણીતા હતાવળી આલવાળાઓને અને દોડનારાઓને પાછળ રાખી દેતા હતા. જ્યારે તે સરકારી કૉલેજમાં અભ્યાસ કરતા હતા ત્યારે ક્રિકેટની રમવામાં હરીફાઈના દાવની 'એકાદશી' માં મૌથી પહેલા તે પસંદ ચતા. સ્નાન કરવામાં તે બહુ ચોક્કસ હતા અને વરસનો મોટો ભાગ (શિયાળા સુદાન્ત) તે હંમેશાં દિવસમાં બે વાર શીતળ જળથી સ્નાન કરતા.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

પંડિતજનાં લખાણો.

“To fathom ancient India all knowledge acquired in Europe avails naught, the study must recommence as the child learns to read and the harvest is too distant for luke-warm energies.”

M. L. Jacolliot.

અર્થ:—પ્રાચીન ભારતવર્ષનો પાર પામવાને સુરોપમાં પ્રાપ્ત કરેલું સર્વ જ્ઞાન કંઈજ વિસાતમાં ગણી શકાય તેમ નથી. એક બાળક જેવી રીતે વાંચતાં શીખે તેવી રીતે અભ્યાસનો પુનઃ પ્રારંભ કરવો જોઈએ અને આકર્ષકતા વિદ્યાર્થીઓને માટે તો તે અભ્યાસનાં ફળ મેળવવાનો સમય બહુ જ દૂર રહે છે.

એમ. એલ. જેકોલીઅટ.

રૂઠ્ઠ વિદ્યાર્થી જ્યારે એક વિદ્યાર્થી હતા, ત્યારથી જ તેમણે પોતાનું જીવન મનુષ્યજાતિના હિત માટે અર્પણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. તેમનો અભિપ્રાય એવો હતો કે મનુષ્યજાતિનું હિત લોકોને જાગૃત કરીને તેમના કાનમાં વેદોનું હિમ્ય તરવ રેડવામાં આવે

તો જ અતિ ઉત્તમ રીતે સાધી શકાય. આ અધ્યપતિત ભારતવર્ષનો પુનરુદ્ધાર કરવાનો ઉત્તમ માર્ગ ક્યો તે વિષે અર્થા યથાવર્તા, ધણીવાર તે, જડવાદી પાશ્ચાત્ય દેશોમાંથી મેળવેલી કેળવણી તરફથી વિશ્વાસપૂર્વક સૂચવવામાં આવતા કેટલાક ઉપાયોને માટે, સંપૂર્ણ અનાસ્થા-દર્શાવતા.

પંડિતજી કહેતા કે “આધુનિક જનસમાજને ખરેખરા સુધારાનાં મૂળતત્ત્વોની કેળવણી આપવાની જરૂર છે; અને આ કેળવણી કાંઈ લોકપ્રિય વિચારોની સિદ્ધિ કરવામાં અથવાનો લોકોના વિચારો અને લાગણીઓને અનુકૂળ જાતી જામને વર્તવામાં સમાધ રહેતી નથી. પરંતુ જગત્તે તેના અનેક પ્રકારના દોષોમાંથી અને અધાર્મિક જીવનમાંથી નિવૃત્ત કરવું તે જ ઉપરજણાવેલી ઇડ કેળવણી છે. તેમનો નિશ્ચિન અભિપ્રાય એવો હતો કે ભારતવર્ષના સુધારાનો સવાલ તે કેળવણીને લગતો જ સવાલ છે. આ કેળવણી એવી હોવી જોઈએ કે જે લોકોને યાન્ત્ર પ્રગતિ કરવાના ઉપકારક તત્ત્વોનું શિક્ષણ આપે, પક્ષાપક્ષી તથા મન-મતાન્તરની અગ્રાન્તાને દૂર કરી નાંખે, બીજાઓને માટે પોતાનું જીવન કેવી રીતે ગાળવું તથા પ્રેમભરી રીતે માત્ર પ્રમતિ તરફ જ દષ્ટિ રાખીને કાંઈ પણ શુભ ભેદ વિના કેવી રીતે રહેવું તે લોકોને શીખવે; વળી તે કેળવણી લોકોના મનમાં એવું ઠસાવે કે માનવજીવન માત્ર ઉપદેશનો પ્રચાર કરવા માટે જ મળેલું છે, અને તેનો ઉચ્ચ કાયદો માત્ર ‘દરજ’ છે એટલું જ નહિ પણ તે દરજ અથવા ધર્મની પૂર્તિ એ જ આપણી બધીની પ્રગતિનાં સાધન છે અને ઇલૈકૃતિક જીવનને અન્તે સ્વર્ગમાં પહોંચવાની તે જ કુચી છે. જે કેળવણીથી ભારતવર્ષનો ઉદય થવો અભવિત છે તે કેળવણીથી લોકોને એવું યાન પ્રાપ્ત થવું જોઈએ કે “જીવનહેતુ માત્ર એક જ છે અને તે એ છે કે સંસારકા ઉપકાર કરના સ્વ સમાજકા મુખ્ય ઉદ્દેશ છે, અર્થાત્ સામાજિક શારીરિક ઔર આત્મિક ઉદ્ધતિ કરના એવા આર્યસમાજના એક મુખ્ય સિદ્ધાંતનું સંશોધન કરવા માટે તથા જન-સમાજને તે લાગુ કરવા માટે-લોકોમાં તેનો ઉપદેશ પ્રસારવા માટે-મનુષ્ય સ્વભાવમાં જે બુદ્ધિ-શક્તિના શુદ્ધ પ્રાકૃતિક રીતે રહેલા છે

અથવા શ્રમ રહેલા છે તેમને સંસ્કૃત કરવા, તેમને કાર્યસાધક બનાવવા અને તે સર્વ ઝુલ્મોને ધટ ઉદ્દેશ પાર પાડવા માટે એકત્રિત કરવા.”

પંડિતજી કેળવણીની હાલની પદ્ધતિને પસંદ કરતા નહિ. તે કહેતા કે આધુનિક કેળવણીથી માત્ર વડીલો, -બાપાધીશો, વૈદ્યો, શરાફો તથા એવા બીજા આપણા દેશમાં ઉભરાઈ જતા ધંધાદારીઓ તૈયાર થાય છે અને એવા ધંધાઓ પસંદ કરવાનો તેમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ એવો હોય. કે “જેમ અને તેમ વધારે ધન એકઠું કરવું—એટલું બધું એકઠું કરવું કે હરકોઇ માણસ પણ તેથી અંજલિ લય !” હાલની કેળવણીને માટે પંડિતજી એમ કહેતા કે તે લોકોને સોનાનાં ફાનસાં ઉપર પ્રીતિ કરાવે છે, પાંચી અને પૈસાને માટે ફાંદાં મરાવે છે, માત્ર ક્ષણિક સુખ અને ધનમાં શ્રદ્ધા ઉપજાવે છે, લોકોનાં હૃદયોમાંથી સ્વ-દેશાભિમાનનો જુસ્સો કોતરી ખાય છે, અને તે આત્મિક વિકાસની વિરોધી થઇ પડે છે. વળી તેમને મતે હાલની કેળવણી એવી છે કે જે સર્વ લોકમાં “સ્પર્ધા” ને જન્મીત કરે છે, ધનવાન લોકોને ગરીબ લોકોની જાહેરીઆતોનો લાભ લેવાને શક્તિમાન બનાવે છે, દરેક માણસને પોતાના પડોશીના જ પેટ ઉપર પાડુ મારતાં શીખવે છે અને દેશબંધુઓની એક પ્રજાને એક બીજાના પ્રતિપક્ષી રોજાંઓ બનાવી મેલે છે.

ખરેખર, કેળવણીની આ પદ્ધતિને તે ધિક્કારતા હતા, કારણકે તે કેળવણી દરેક માણસને પોતાના જ રચૂળ લાભો હરકોઇ રીતે પ્રાપ્ત કરવા તરફ પ્રેરે છે. પંડિતજીના જીવનનો ઉદ્દેશ એ હતો કે કેળવણીની પવિત્ર પદ્ધતિ—કે જે પદ્ધતિ પ્રાચીન સમયમાં ઋષિમુનિઓએ મહત્વ કરી હતી અને જે સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીએ વિસ્તારથી

સમગ્રવી છે—નું સ્થાપન કરવું. પ્રાચીન પવિત્ર સંસ્કૃત ગ્રંથોનું સંશોધન કરવા તરફ કાંઈક પ્રવૃત્તિ કરવાની તેમની અભિલાષા હતી, કારણકે તે માનતા હતા કે “ તે ગ્રંથોમાં સહિષ્ણુના સ્થાપક ઈશ્વર સંબંધી ઘણું શુભ જ્ઞાન બરેલું છે. ”

જે ઉચ્ચ અને કઠિન હેતુઓ તેમણે પોતાના લક્ષ્યમાં ધારી રાખ્યા હતા અને જે સિદ્ધ કરવાને પોતાની “ વૈદિક પત્રિકા ” દ્વારા ચલ કરવાની તેમણે ધારણા રાખી હતી, તે હેતુઓ આપણે પાંડિતજ્ઞતાં લખાણો અને બાપણો ઉપરથી તારવી કાઢી શકીએ. આ હેતુઓ તેમણે “ વૈદિક પત્રિકા ” ના પ્રથમોકમા જ નીચે પ્રમાણે વ્યક્ત કર્યા છે:—

વેદાભ્યાસ માટે લોકો દિવસે દિવસે વધુ રસ ધરાવતા થાય છે તેથી તત્સંબંધી જરૂરીઆતો, વૈદિક સાહિત્યના અનુવાદ, સાંશ, અવલોકન અને તેના જૂઠા જૂઠા વિભાગોપર દીકાદાર પૂરી પાડવી; માત્ર બાલોપચારને લગતા આ જમાનામાં વૈદિક તત્ત્વજ્ઞાનમાં આંતરૂ સત્યોની મોટી જરૂર ॥ અને તેથી તે સત્યો આલેખી બતાવવાં; પંચ અને કોમને લગતા—પણ સમગ્ર મનુષ્ય-જાતિને લગતા નહિ—જે ધર્મો દુનિયામાં ફેલાએલા છે, તે ધર્મોના મુકાબલામાં લોકોને વેદોનો ઉપકારક અને હાર ધર્મ દર્શાવવો; સમયને અનુસરીને અને અગત્યનો લાભ લેકને જે વહેમો લોકોમાં પેસી ગયા હોય તેને પાછા હટાવવા; સમયને બંધ બેસતી અને લોકપ્રિય બેઠનીતિને જદલે લોકોને ખરા સુધારાના તરફે શિખવવા; વેદોના પવિત્ર અને સાદાં સત્ય કથનોને તત્સંબંધી વિવાદયુક્ત લેખો અને અવલોકનોવડે હમેશાં જીવતાં રાખવાં; અને સ્વાર્થી ધર્મદોષી ધર્મગુરુઓ, મિથ્યાભિમાની બાપાપંડિતો તથા

ઓછી બુદ્ધિના જડવાદીઓએ ધરાદાપૂર્વક શાસ્ત્રવચનોના ને ખોટા અર્થો કર્યા છે અને લોકોને હંધું હંધું સમજાવ્યું છે તે સધળું દૂર કરવું.

અને તેથી જ પંડિતજીએ સૌથી પહેલાં લેખોદ્ધાર ને કાંઈ અગત્યનો યત્ન કર્યો હતો, તે વેદમંત્રોના અર્થ ક્યા નિયમો પ્રમાણે કરવા જોઈએ તેને લગતું વિવરણ અને સ્પષ્ટીકરણ જ હતું.

મહાન સુધારક સ્વામી હવાનંદની પેઠે પંડિત ગુરુદત્ત પણ ભ્રા-
જતવર્ષની પતિતાવસ્થા અને હિંદુઓમાં-પ્રાચીન આર્યોના આધુનિક વં-
શજોમાં સધળા અનર્થકારક રીવાજોનું અસ્તિત્વ વેદોના ખોટા અર્થોને
આભારી છે એમ જ કહેતા. હિંદુઓના દરેકે દરેક વર્ગને માટે સધળા
સત્ય જ્ઞાનનો પાયો 'વેદો' જ છે અને તેથી તે વેદોના ખરા અર્થો
દરેક હિંદુને સૌથી મોટી અગત્યના છે. દુનિવામાંનાં સધળાં પુસ્તકોમાં
'વેદો' જ પ્રાચીનતમ વિદ્યમાન ગ્રંથ માન્ય થયા છે, તેથી વેદોના
ખરા અર્થો આખા જગતના વિદ્વાન નરોને માટે મોટી અગત્યના અને
અત્યંત લાભદાયક છે.

ધુરોપીયનોને મતે પણ 'વેદો' દુનિયાનો પ્રાચીનતમ ધાર્મિક ગ્રંથ
છે અને તેમાં દેવો તથા સર્વમંત્રપ્રતિ મનુષ્ય હૃદયની અતિપ્રાચીન
સમયની યાચનાઓનો ચિતાર છે, એટલું જ નહિ પણ વેદોમાં ઉચ્ચામાં
ઉચ્ચ સંસ્કારો જોવામાં આવે છે, તેથી તેના ખરા અર્થો સમસ્ત જ-
ગતને માટે અગત્યના છે. ધાર્મિક, સાંસારિક અને રાજદારી એવા
સર્વ પ્રકારના રોગોનાં નિદાન વેદોમાં આપવામાં આવેલાં મનાય છે,
તેથી તેનો યથાર્થ અભ્યાસ રોગમાં સપડાએલી મનુષ્યજાતિને સૌથી
વધારે અગત્યનો છે. વેદો સંસ્કૃત ભાષાના સાહિત્યમાં સૌથી વધારે પવિત્ર

છે, જેને માટે સુપ્રસિદ્ધ યુરોપીય પંડિત મેક્સમુલર કહે છે કે “યુરોપમાં આપણે એકલા ગ્રીક, રોમન અને જ્યુદીય પ્રજાના વિચારોથી પરિચોધિત થઈએ છીએ, પરંતુ આપણા આન્તરુ જીવનને વિશેષ વ્યાપક, વિશેષ વિશ્વોપયોગી અને વાસ્તવિક રીતે ખરેખર માનુષીય બનાવવા માટે તથા આપણા જીવનને ઇદૈત્તૈકિક જીવન માટેનું જ સમજીને નહિ બેસી રહેતાં તેને રૂપાન્તર પામેયું” અચળ જીવન સમજીને આપણા આન્તરુ જીવનને વધારે શુદ્ધ કરવા માટે જે સુધારણાની આવશ્યકતા છે તે સુધારણા આપણે ગ્રહણ કરવી જોઈએ;” અને તેટલા માટે વેદોની ખરી સમજૂતી યુરોપીય પ્રજાને પણ કાંઈ ઓછી મૂલ્યવાન નથી. આ કારણને લીધે જ પંડિત ગુરુદત્ત વિદ્યાર્થીએ પોતાના માનવતા નેના સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીને પગમે ચાલીને સૌથી પહેલાં વૈદિક પરિભાષાનું વિવરણ કરવાની બાબત પર સંકળુ ધ્યાન લગાવી રાખ્યું હતું.

સને ૧૮૮૫ માં જ્યારે પંડિત ગુરુદત્ત લાહોરની સરકારી કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા હતા, ત્યારે તેમણે “વેદોની પરિભાષા” એ વિષય ઉપર અગ્રેજ ભાષામાં એક મોટો નિબંધ લખ્યો હતો અને પાછળથી તે “આર્યપત્રિકા” ના પહેલા પુસ્તકના અંક ૪, ૭, ૧૪ અને ૧૭ માં અનુક્રમે તા. ૧૧ મી જુલાઈ, ૧ લી ઓગસ્ટ, ૧૯ મી સપ્ટેમ્બર અને ૧૦ મી ઓક્ટોબર ૧૮૮૮ ના દિવસોએ છપાઈને પ્રકટ થયો હતો.

આ નિબંધ સને ૧૮૮૮ ની રાશ્ટ્રઆતમાં ફરી છાપીને ચોપાનિયાના આકારમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો હતો. તે વખતે પંડિત જી લાહોરની સરકારી કોલેજમાં “શીઝીક્લ સાયન્સ” ના પ્રોફેસરનો ઓફિસ ધરાવતા હતા. તેમાંની “આર્ય પત્રિકા” નીચે પ્રમાણે હતી:-

“ પોતાના જમાનના એકના એક વૈદિક પંડિત સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીના સ્મરણમાં તે મહાનુભાવનાં સાચા દૃઢ્યના અને ભક્તિમાન પ્રયત્નક, અંચકર્તા ગુરુદત્ત વિદ્યાર્થી, તરફથી સમર્પણ ! ”

આ અર્પણ પત્રિકાથી, ગુરુદત્ત વિદ્યાર્થી સ્વામી દયાનંદપ્રતિ કેટલો ભક્તિભાવ ધરાવતા હતા, તેનો કાંઈક ખ્યાલ આવે છે. મારા અંગત અનુભવને આધારે હું એટલું કહી શકું કે આ ભક્તિભાવ આખી આર્યસમાજની સંસ્થામાં અપ્રતિમ હતો. જેમ જેમ ગુરુદત્ત વિદ્યાર્થી સ્વામી દયાનંદના અંચાનો વધુ ને વધુ અભ્યાસ કરતા જતા હતા, તેમ તેમ તે આદર્શ સુધારક તરફ તે વધુ ને વધુ ભક્તિભાવ ધરાવતા જતા હતા. તેમનો ભક્તિભાવ કેવળ આંધળો નહોતો, પરંતુ તે હૃદયપૂર્વક તેમ જ દૃઢ હતો. ઉપર જણાવેલું “વેદોની પરિભાષા” વાળું ચોપાનિયું, જે મોટા અંચ પંડિતજીએ લખવા ધાર્યો હતો અને જેનો થોડો ભાગ “ વૈદિક પત્રિકા ” ના ૨ જ તથા ૩ જ અંકમાં પાછળથી પ્રસિદ્ધ થયો હતો, તેના ઉપોદ્ધાન રૂપે જ લખાયું હોય તેમ લાગે છે. આ બન્ને ચોપાનિયાં વાંચી જવાથી જણાશે કે તેમાંના એકેમાં તે વિષય વિષે સંપૂર્ણ વિવેચન કરવાની લેખકે ધારણા રાખી નહોતી.

પહેલો નિબંધ, યુરોપીય ગ્રેડિસરો વૈદિક મંત્રોના અર્થો કરવામાં જે પદ્ધતિ ગ્રહણ કરે છે, તે પદ્ધતિના ખંડનના સ્વરૂપમાં બહુધા લખાયો હતો. તેમાં વાસ્તવિક પદ્ધતિ કેવી હોતી જોઈએ તે વિષે બહું થોડું જ લખ્યું હતું તેમ જ પુરાતન સમયના આધારો સંપૂર્ણ રીતે આપવામાં આવ્યા નહોતા. બીજા નિબંધમાં “ વેદોના અર્થો

કરવામાં કેવી પદ્ધતિ મહણ કરવી જોઈએ ” એવો પ્રતિપાદક પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કરીને તે વિષે સંપૂર્ણ ચર્ચા ચલાવી હતી અને પુરાતન મંથોના સંખ્યાબંધ દાખલાદલીલોનો આધાર આપવામાં આવ્યો હતો.

વિષયની અગત્ય વિષે જે જૂઠા જૂઠા દૃષ્ટિબિંદુઓથી અવલોકન કરવામાં આવ્યું છે. પહેલા નિબંધમાં એક નિરાંળા જ તાર્ત્ત્વિક દૃષ્ટિ-બિંદુથી અવલોકતાં લેખક કહે છે કે:—

‘શબ્દ’ અથવા મનુષ્યના શ્રાવ્ય ધ્વનિની ઉત્પત્તિ, પ્રકૃતિ અને અનંત સ્થિતિનો પ્રશ્ન સંસ્કૃત ભાષાના સાહિત્યમાં એક મોટી અગત્યનો પ્રશ્ન છે. આ પ્રશ્નની ઉચ્ચ તાર્ત્ત્વિક લક્ષણા વિષે કંઈ જ થંઠા રહેતી નથી, પરંતુ તેની જે એક વિશિષ્ટ લક્ષણા ફરેક સંસ્કૃત વિદ્વાનનું ધ્યાન ખેંચે છે તે એ છે કે માનુષીય યાનની ફરેકે ફરેક શાખા ઉપર તે પ્રશ્ન સર્વવ્યાપક અસર નીપજાવે છે. પ્રાચીન સંસ્કૃત ભાષાના સમયના નૈરૂકિતકો, વૈયાકરણીઓ, શબ્દસાધકો અને ભાષાપંડિતોએ જ કંઈ આ પ્રશ્ન ઉપાડી લીધો નથી; પરંતુ એક કુશામ જુદિનો તત્ત્વવેત્તા, હેશ્વો અને ઉત્તમ સંસ્કૃત માનસશાસ્ત્રજ્ઞ, પંડિત વ્યાસનો અનુયાયી, તત્ત્વ-યાનની છર્માંની એક શાખાનો સ્થાપક અને ધાર્મિક સૂત્રસ્થાપક પંડિત જૈર્મિની પણ પોતાના વિષયના વિવેચનને આ પ્રશ્નની અસરથી અજાગું રાખી શક્યો નથી. આવા સવાલો કેટલો વાદ-વિવાદ અને ઝગડો ઉત્પન્ન કરે છે તે આધુનિક ભાષાશાસ્ત્રનો અભ્યાસી અને મનુષ્યવાણીનાં કૃત્રિમ સ્ત્રોતા વિવાદનો પ્રવીણ નર સહેલાઈથી સમજી શકશે. સંસ્કૃત ભાષાના સાહિત્યમાં આ પ્રશ્નને કેટલું મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે તે વિષે વર્ણન કરવાનો

અમારો હેતુ એવો નથી કે આ પ્રકારનો વાદવિવાદ અને ઝગડો બંધ કરવો, કારણકે કદાચ તે ન બંધ કરી શકાય તેવો પણ હોઈ શકે; પરંતુ તે પ્રશ્નમાં એક બીજો વધારે બ્યવહાર પ્રશ્ન-વેદોની પરિભાષાના ખરા અર્થો કરવાનો પ્રશ્ન-સમાએલો છે તે વિષે સંશ્લેષમાં કાંઈક લખવાના ઇરાદાથી આટલું વર્ણન કરવાનું ઉચિત માન્યું છે.

બીજા નિબંધમાં, ભારતવર્ષીય-યુરોપીય એવા સંયુક્ત વ્યાવહારિક દૃષ્ટિબિંદુથી અવલોકતાં, પંડિતજ્ઞ લખે છે કે:—

અમોને તો વેદોની પરિભાષાનો પ્રશ્ન ધણી જ મોટી અગત્યતા લાગે છે, કારણકે પૂર્વ અને પશ્ચિમ વચ્ચે રહેલા મોટા ભેદના સંબંધમાં અને વૈદિક તત્ત્વજ્ઞાનના સર્વોપરિપક્ષાના સંબંધમાં બવિષ્યની દુનિયાનો અભિપ્રાય, વેદોના સાચા અર્થોના સુકાદા ઉપર જ અવલંબીને રહેશે, અને અત્યારે પણ આ પ્રશ્નની વિચારણામાં અતિમૂલ્યવાન પરિણામો સમાએલાં છે. જો વૈદિક તત્ત્વજ્ઞાન ખરું જ હોય, તો ગ્રૌહિસર એક્સમુલર અને બીજા યુરોપીય પંડિતોએ હાલમાં વેદોના જે અર્થો કરી આપ્યા છે, તે અપૂર્ણ, દોષયુક્ત અને ઉપરછણા જ નહિ પણ સદંતર ખોટા જ લેખાવા જોઈએ.

આગળ જતાં (વેદોના યુરોપીય પંડિતોએ કરેલા બાષાંતર વિષે સ્કોપનહેઅર અને સ્વામી દ્વાનાંદના અભિપ્રાયો ટાંકીને) પંડિતજ્ઞ લખે છે કે:—

યુરોપીય વિદ્વાનોમાં વેદવિદ્યાનો અભાવ અને વેદોની બાષા તથા તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી કેવળ અજ્ઞાન હોવાને લીધે જ આપણા

પોતાના દેશમાં પણ લોકોમાં આટલી બધી ગેરસમજણ અને વહેમ રહેલાં છે. આપણા જાતબાઈઓ કે જોઓએ ઉચ્ચતમ અંગ્રેજી કેળવણી લીધી હોય છે પરંતુ જોઓ પોતે સંસ્કૃતનો એક શબ્દ પણ જાણતા નથી હોતા તેઓ ધણી વાર વિશ્વાસપૂર્વક એવું કહે છે કે વેદમંત્રો તો મૂર્તિપૂજા અથવા મહાભૂતપૂજા શીખવે છે અને સાધારણ ધરગથ્ય સાચી બાજનો ઉપરાંત તેમાં કાંઈ પણ મહત્ત્વનાં તાત્ત્વિક, નૈતિક કે શાસ્ત્રીય સત્યો સમા-
જેલાં નથી. આ કારણથી આ યુરોપીય પંડિતોએ કરેલા વેદના અર્થો કેટલી યોગ્યતાવાળા છે તે જતાવી આપવાનું કામ મોટી અગત્યવાળું છે. તેથી કરીને વેદમંત્રોના અર્થો કયા કયા મુખ્ય નિયમોને અનુસરીને કરવામાં આવવા જોઈએ તે નિયમોની ઉપ-
સક રૂપરેષાઓ અત્ર દોરવાનો અમારો વિચાર છે. આ મુખ્ય નિય-
મોની યુરોપીય પંડિતો કેવળ અવગણના કરે છે, તેથી જ વેદોના ખોટા અર્થો તેઓને હાથે નીપજવા પામે છે.

યુરોપીય પંડિતો બાપાચાર્ય, આત્મવિદ્યા અને પુરાણોની સાથે વેદમંત્રોને ઘસનામાં મૂકીને તથા કેટલોક અનુમાનવાદનો આશ્રય લે-
ને વેદોને કપોલકલ્પિત સિદ્ધ કરવામાં બહુ હુશિયાર હોય છે. ગુરુ-
દત્ત વિદ્યાર્થીએ પોતાના એ નિર્બંધમાં યુરોપીય પંડિતોની આ સિદ્ધ-
તાને બિલકુલ કાપી નાખી છે. હું નથી ધારતો કે આવા અનુમાન-
વાદવડે વેદોને કપોલકલ્પિત પુરાણોના સરખા સિદ્ધ કરી શકાય; કારણ-
પંડિત ગુરુદત્તના શબ્દોમાં કહીએ તો “એવા અનુમાનવાદનો આ-
શ્રય લેવાથી બીજા એકસરખા ખુલાસાઓવડે, સમ પ્રકારના કલ્પિત
છાંતોવડે અને સમાન સૂત્રોવડે તે જ બાબતોને ખરી કરી જતાવવાનું
શકી રહે છે.” પોતાના બીજા નિર્બંધમાં પંડિતજીએ કહ્યું છે કે:—

જેટલું પુરાતન હોય છે તે સમજું કપોલકલ્પિત હોય છે, એવી માનીતતામાં મુખ્ય દોષ એ રહેલો છે કે તેમ માનનારાઓ 'અવિધ્યમાં તેવું બનવું જોઈએ' એમ કહીને તે જ સાખીતીની અગત્ય માને છે. જોકે પુરાતન પુરાણોની રચના જંગલી સોડોની છુદ્ધિ અથવા તેને મળતી જ વિચારશક્તિનું પરિણામ હોય, તો પશુ હમેશાં તેવું જ હોવું જોઈએ, એમ કંઈ માની શકાય નહિ. એક પવિત્ર અને સત્ય ધર્મમાંથી એક બ્રહ્મ અને પતિત ઘએસો શેષ ભાગ રહ્યો હોય અને પછી તે વૃદ્ધિ પામ્યો હોય એમ પણ બની શકે. આ શબ્દોમાં સમાએલા સત્યની સિદ્ધતા આપણને જૂહી જૂહી ધાર્મિક ક્રિયાઓનો ઇતિહાસ તપાસતાં પુષ્કળ મળ્યા આવે છે. કેટલીક ધાર્મિક ક્રિયાઓ શરૂઆતમાં કેટલીક ખરી આવશ્યકતાઓ પૂરી પાડવાને માટે ચોજવામાં આવી હોય છે પણ તે આવશ્યકતાઓ પૂરી થતાં કેટલાક વખત પછી તેમાં બ્રહ્મા પેસીને તે પ્રક્રિયાઓ સામાન્ય રીતે-રીવાજરૂપ બની જાય છે. જો સાચા અને મહોદરના પૌરાણિક ગ્રંથો અથવા વૈદિક સમય પછીનું-(અરે ના, વેદોની વિશ્લેષણ) પૌરાણિક સાહિત્ય યુરોપીય પંડિતોના જોવામાં ન આવ્યું હોત, તો એકલા સંસ્કૃત તત્ત્વજ્ઞાનની અને પુરાણોની સરખામણીને આધારે વેદોના આવા અર્થો (કે જે તેઓમાં અતિપ્રચલિત છે) ઉપજાવી કાઢવાનું તેઓને માટે કેવળ અસંભવિત હતું. મૂર્ખ વિદ્યાદાંભિક પંડિતોને વૈદિક તત્ત્વજ્ઞાનનું સામર્થ્ય વેદમન્ત્રોમાંથી દૂર થએલું જણાયા પછી ધણા લાંબા વખતે પુરાણોની કપોલકલ્પિત કથાઓ ઉપજાવી કાઢવામાં આવી હોય તેમ શું ન બને? ઉપનિષદો એવા ઉચ્ચ તાત્ત્વિક એકેશ્વર-વાદને પ્રબોધે છે કે જેની તુલનામાં જીભુ રહી શકે તેવું તત્ત્વ-

ગાન આખી દુનિયામાં બીજે ક્યાંય નથી અને જોના ખ્યાલ સ્થિતિમની સમજપતાની સંપૂર્ણ પ્રતીતિ થયા પછી જ આવી શકે તેમ છે; આ ઉપનિષદો અને તત્ત્વગાનથી ભરપૂર પદ્ધતિનો એ સધળાં પુરાણોની પહેલાં થએલાં છે, એવું જ્યારે એક માણસ વિચારે છે, ત્યારે તે માણસને કમૂઝ કરવું પડે છે કે આ ભારતવર્ષમાં વેદોના તત્ત્વગાનયુક્ત, પુરાતન અને જનગૃત ધર્મના જ એ બ્રહ્મ શોષખંડરે પુરાણો જન્મ પામ્યાં છે. જ્યારે લોકોની અજ્ઞતાને લીધે વૈદિક મન્ત્રોના યોગિક અર્થો બુદ્ધાર્થ ગયા હતા, અને તેને બદલે ભજતા જ અર્થો સમજાવવામાં આવવા લાગ્યા હતા, ત્યારે આધુનિક મૂર્તિપૂજક ભારતવર્ષને શાપરૂપ થઈ પડેલાં ખોટી સમજણોથી ભરેલાં પુરાણો જિમાં થયાં હતાં. પુરાતન ચંદોના અસલી ખરા અર્થોમાં બગાડો થવાથી આવાં પુરાણો આ પ્રમાણે જિમાં થઈ શકે. પ્રોફેસર એક્સમુલર પણ પુરાણોમાં સમજાવવામાં આવેલાં સત્યોની અધમતા વિષે બોલતાં તેમ જ કહે છે.

એટલે પુરાણો માણસના વિચારોની સ્થૂઠ સ્વરૂપી રચના છે અને તેમાં સ્થૂઠ દૃષ્ટાંતોની સમજુતી તથા મૂળ હેતુઓ વા હેતુભાષોત્તર નિર્દેશન, એવું કાંઈ આપવામાં આવ્યું હોય છે; ત્યારે તત્ત્વગાન એવું સર્વ જ કે જે સર્વસામાન્ય સમ્બંધરચનાવડે અને સંપૂર્ણ સંજ્ઞાઓવડે સમજાવવામાં આવ્યું હોય છે. તેથી કરીને ‘તત્ત્વગાન’ અને ‘પુરાણ’ એ બે એક બીજાનાં વિરોધી છે, અને ખુદ યુરોપીય પંડિતોના અભિપ્રાય પ્રમાણે “તત્ત્વગાન અને વેદોમાંના તત્ત્વગાનમય વિચારો, પુરાણોની વાતોના મૂલ્યનું સંપૂર્ણ ખંડન કરવા માટે, જોટલા ઉપયોગી છે, તેટલું બીજું કાંઈ પણ ઉપયોગી નથી.” એક યુરોપીય

પંડિતે વેદોના જૂઠા જૂઠા ભાગોને જૂઠા જૂઠા જમાનામાં રચાયેલા જથ્થાવીને અને શરૂઆતનો ભાગ “છંદસ્” કાળનો તથા પાછળનો ભાગ “મંત્ર” કાળનો ઠરાવીને આ વાત સ્પષ્ટ કરી છે.

“છંદસ્” એ શબ્દનો અર્થ લૌકિક સંસ્કૃત પ્રમાણે ‘સ્વતો ભાવિતા’ અથવા ‘પોતાની મેળે જન્મ પામવાની સ્થિતિ’ એવો થાય છે. તેથી કરીને તે એમ માને છે કે ‘છંદસ્’ કાળ એવો હતો કે જે કાળના વેદમંત્રોમાં માત્ર સાધારણુ બાબતો જ મળી આવે છે અને તેથી તે વેદમંત્રો કોઈ પણ પ્રકારના બુદ્ધિવિભવ વિનાના છે તથા એક સામાન્ય (અચ્છાન) મનજના સ્વતોભાવી ઉદ્ગારો છે. ‘મંત્ર’ કાળ (૨૪૦૦ વર્ષ પૂર્વેના) કેટલીક વિશેષ ખુબીઓથી અને અમસાધિત પ્રક્રિયાઓનાં વર્ણનોથી ભરેલો છે. હવે અમે પૂછીએ છીએ કે પ્રો. મેક્સમુલરે વેદોના જૂઠા જૂઠા ભાગોને જૂઠા જૂઠા કાળના સિદ્ધ કરવા માટે શું સાબીતી આપી છે? તેની સાબીતીઓ બે છે. એક તો છંદસ્ અને મન્ત્ર વચ્ચેના તફાવત વિષેની તેની કલ્પના છે, પણ તે ખોટી ઉપગમી કાઢેલી અને અસ્પષ્ટ છે; અને બીજી એ કે, બે ભાગોમાં જૂઠા જૂઠા પ્રકારના વિચારો દર્શાવવામાં આવ્યા છે.

આ બંને સાબીતીઓ સંબંધી આપણે વિસ્તારપૂર્વક વિચાર ચલાવીશું. ચારક કહે છે:—

મંત્રઃ મનનાત્ છન્દાંસિ છાદનાત્ સ્તોમઃ સ્તવનાત્
યજુર્યજતેઃ સામ સંમિતમૃચા ॥ નિરુ ૭ ॥૧૨॥

અર્થાત્-મંત્ર અને છંદસ્ના અર્ચમાં કાંઈ તફાવત રહેલો નથી. ‘વેદ’ એ ‘મંત્ર’ કહેવાય છે તેનું કારણ એ છે કે તેની દ્વારા

મનુષ્ય સર્વ પદાર્થોનું સત્યજ્ઞાન ધીમે છે. વળી 'વેદ' એ 'છંદસ્' કહેવાય છે તેનું કારણ એ છે કે તે સર્વ અજ્ઞાનને દૂર કરે છે અને મનુષ્યને સત્યજ્ઞાન તથા સૌખ્યના સંરક્ષણમાં મૂકે છે. અથવા વધારે સ્પષ્ટ રીતે કહેતાં, આપણે 'શનપથ' (૮-૨) માં વાંચીએ છીએ કે—

હન્દાંસિ ઘે દેષા ઘયોનાધાંચ્છંદોમિહીદં સર્વં વયુનં નહં ॥

અર્થાત્—મંત્રા (દેવ) ને છંદસ્ કહેવાય છે તેનું કારણ એ છે કે સર્વ મનુષ્યવર્તનનું જ્ઞાન તે (મંત્રા) વડે જ બાંધવામાં આવ્યું છે. તેઓ દ્વારા જ આપણે સદ્વર્તનનું શિક્ષણ પામીએ છીએ. તે શબ્દોનો ' યૌગિક ' અર્થ તપાસીશું તોપણ આપણને એ જ તાત્પર્ય મળી આવશે. મંત્ર શબ્દ મન્ત્ર અર્થાત્ 'વિચારણું' એ ધાતુમાંથી અથવા મંત્ર અર્થાત્ ' શુભ જ્ઞાનને પ્રકટ કરવું ' એ ધાતુમાંથી રચાયેલો હોવો જોઈએ. પાણિનિ હંદસ્ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ આ પ્રમાણે કરે છે : ચંદેરાદેચ્છંદઃ ॥ હંદસ્ શબ્દ છદિ (ચદ્)—અર્થાત્ ' આનંદ પામવો ' અથવા ' પ્રકાશિત કરવું ' એ ધાતુમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો છે. હંદસ્ એટલે ' એવું જ્ઞાન કે જે સર્વસ્વાપી આનંદને ઉત્પન્ન કરે અથવા જે દરેક વસ્તુને પ્રકાશિત કરે—અર્થાત્ દરેક વસ્તુનું સત્ય લક્ષણ પ્રકટ કરે'.

ગ્રો. મેક્સમુલર વેદોના જૂદા જૂદા ભાગોને જૂદા જૂદા ડાગના કહે છે તેનું ખીજું કારણ એ છે કે વેદોમાં વિચારોનાં બે જૂદાં જૂદાં સ્વરૂપો જડી આવે છે. એક સાચા અને સાદા સ્વરૂપના વિચારો છે અને તેને ગ્રોફેસર મેક્સમુલર ' છંદસ્ ' કાળના કહે છે. ખીજા અમસાધિત અને પારિભાષિક સ્વરૂપવાળા વિચારો

છે અને તેને તે “મંત્ર” કાળના કહે છે. પણ જો તે મંત્ર કાળના વેદો કહે છે તેમાં શ્રમસાધિત અને પારિભાષિક વિચારો સમાવેલા છે એમ જણાવવા માટે તેની પાસે શું સાબીતી છે? સાબીતી તો એ જ છે કે તે વેદોનો એ પ્રમાણે અર્થ નીપજાવે છે. જો તેના અર્થો ખોટા છે એમ સિદ્ધ કરવામાં આવે, તો પછી વેદો પ્રથમ પ્રથમ કાળની રચના હોવા વિષેનું તેનું કયન કેવળ ખાયા વિનાનું જ હશે. હવે, શ્રી. એકસમુદાય “મંત્ર” કાળના વેદમંત્રોના અર્થો એ પ્રમાણે ચાખાટે કરે છે? સ્પષ્ટ જ છે કે સાચા અને મહીધરને આધારે તે આ મંત્રોના શબ્દોમાં પારિભાષિકતા, હોમ-હવન, અને ખીજી હસ્તકૃત પ્રક્રિયાઓ જુઓ છે; અથવા તો તે એ શબ્દોનો “યૌગિક” અર્થ વિચારતો નથી, પણ “૨૬” થએલો અર્થ માની સે છે. આ પૃથ્વી એટલું સ્પષ્ટ થાય છે કે જો તેણે નિરક્તમાં આપેલા અર્થો ધ્યાનમાં લીધા હોત કે સમજા વૈદિક શબ્દો “યૌગિક” અર્થમય છે, તો વેદોના જૂઠા જૂઠા ભાગોને જુદા જુદા કાળના ઠરાવવાના મિથ્યા સમર્થોપનિરૂપણમાં હંકા ઉતરવાની તેને જરૂર પડત નહિ.

આ પ્રમાણે આ મહત્વના પ્રશ્નના નકારસૂચક પક્ષમાં રહીને પંડિતજ્ઞ જણાવે છે અને વેદોમાં પૌરાણિક જાળનો મોટા પ્રમાણમાં સમાવેલી હોવાનું કહેનારાઓની દલીલોને નિષ્ફળ ઠરાવે છે. હવે તે પ્રશ્નના હકારસૂચક પક્ષ તરફથી તે જણાવે છે:—

નિરક્તના રચયિતા યાસ્કે વૈદિક મંત્રોના અર્થો કરવાના સંબંધમાં જે પહેલો નિયમ ઠરાવ્યો છે તે એ છે કે વેદના સ-

ધના પારિભાષિક શબ્દો 'યૌગિક' ^૧ છે. નિરૂક્તના પ્રથમાધ્યાયના ચતુર્થ ખંડમાં આ જ વિષય મંબે ચર્ચા આપેલી છે. યાસ્કે, ગાર્ગ્ય, શાકટાયન અને બીજા સર્વ વૈયાકરણીઓ તથા બ્યુત્પત્તિવેત્તાઓ એકમતે જણાવે છે કે વૈદિક શબ્દો "યૌગિક" જ છે. પરંતુ યાસ્ક અને શાકટાયન સાથે એમ પણ જણાવે છે કે "ઈદિ" શબ્દો પણ "યૌગિક" છે એટલે કે "ઈદિ" શબ્દો પણ મૂળ ધાતુઓમાંથી નીપજ્જવી ઠાઠેલા છે; ત્યારે ગાર્ગ્ય કહે છે કે ફક્ત "ઈદિ" શબ્દો જ "યૌગિક" નથી. છેવટે ગાર્ગ્યના મનને આધાર વિનાનો ઠરાવીને એવું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે કે 'વૈદિક' તેમ જ 'ઈદિ' ઉભય પ્રકારના શબ્દો "યૌગિક" છે. નિરૂક્તને આધારે પતંજલિ પણ પોતાના 'મહાભાષ્ય' માં એ જ અભિપ્રાય ઉતારે છે અને વૈદિક શબ્દોને

૧ એ શબ્દમાં કાંઈ બ્યુત્પન્ન અર્થ સમાયેલા હોય તે શબ્દ "યૌગિક" કહેવાય છે; એટલે કે, એ શબ્દ, તેમાં સમાયેલા ધાતુનો અર્થ, અને તે સાથે તેને લાગેલા ઉપસર્ગો કે પ્રત્યયોથી તે ધાતુના અર્થમાં ફેરફાર થઈને એકંદર અર્થ થતો હોય તે અર્થ, જતાવે છે, તે શબ્દ "યૌગિક" શબ્દ કહેવાય છે. વસ્તુતઃ એ ધાતુ અને ઉપસર્ગ કે પ્રત્યયવડે એક શબ્દ સિદ્ધ થયો હોય તે ધાતુ અને ઉપસર્ગ કે પ્રત્યય તો તે શબ્દના ખરા અર્થની માત્ર રૂપરેખા જ જતાવે છે; અને શબ્દ તો સ્પષ્ટ રીતે શુદ્ધબોધક જ હોય છે.

૨ "ઈદિ" એ શબ્દ એવા એક ચોક્કસ પ્રકારના અર્થવાળા શબ્દને કહેવામાં આવે છે કે જે શબ્દની ધાતુપરથી થયેલી રચનાનો વિચાર કરતાં તે શબ્દનો શુદ્ધબોધક અર્થ નીકળે છે, તે તે શબ્દના રૂઢ અર્થની કાંઈ રૂપરેખા પણ જતાવતો નથી. તેથી સામાન્ય રીતે "ઈદિ" શબ્દ નિરૂક્ત અર્થદર્શક લેખાય છે.

“ નૈગમ ” કહીને “ રૂઢિ ” શબ્દોથી જૂદા પાડી બતાવે છે.
પતંજલિ કહે છે કે—

નામ ચ ધાતુજમાહ નિરુક્તે વ્યાકરણે શકટસ્ય ચ લોકમ્ ॥

અને તે પહેલાં તેણે જણાવ્યું છે કે—

નૈગમ રૂઢિમર્ચં હિ સુસાધુ^૧ ॥

આ સમજાનું મુખ્ય વાર્તાર્થ એ છે કે સપ્તમા ઋષિમુનિઓ તથા ગ્રંથકારો—ટીકાકારો એક પછી અપવાદ વિના વૈદિક શબ્દોને ‘ યૌગિક ’ શબ્દો લેખે છે, ત્યારે કેટલાકો ‘ લૌકિક ’ શબ્દોને પણ ‘ રૂઢિ ’ કહે છે.

યુરોપીય પંડિતોએ આ મુખ્ય તત્ત્વની તો જરા પણ દરકાર કરી નથી, અને તેથી તેઓએ કરેલા પેદાના અર્થોમાં, જેડી ડા-દેલી અને પુરાણોમાંથી ઉપાડી લીધેલી કથાઓ તથા ઐતિહાસિક કિંવા ઇતિહાસ પૂર્વેની વ્યક્તિઓની વાર્તાઓ અને દંતકથાઓ, ઉમેરી દીધી છે. આ પ્રમાણે, ડા. મ્યુરના^૨ અભિપ્રાય પ્રમાણે, નીચેની ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓનું પણ ઋગ્વેદમાં નિદર્શન કરવામાં આવ્યું છે : ઋષિ કણ્વસ્ ૧ (૪૭-૨); ગોતમસ્ ૧ (૭૧-૧૬), શ્રુતસમસ્ ૨ (૩૪-૮); ભૃગવસ્ ૪ (૧૬-૨૩); અને બૃહદ્વક્ત્ર ૧૦ (૫૪-૬). પણ તેમાં સત્ય શું છે? કણ્વ અને શ્રુતસ શબ્દો માત્ર ‘ પંડિત પુરુષો ’ એટલે જ અર્થ બતાવે છે (જુઓ ‘ નિર્ધંદુ ’ ૪-૧૩); ‘ ભૃગવઃ ’ શબ્દનો અર્થ ‘ બુદ્ધિમાન પુરુષો ’ એવો થાય છે (જુઓ ‘ નિર્ધંદુ ’ ૫-૫). ‘ ગોતમ ’ શબ્દનો અર્થ ‘ પ્રજ્ઞ-’

૧. મહામાત્ર્ય ઝ. ૩ લંડ ૩.

૨ મ્યુસ સંસ્કૃત ટેક્સ્ટ્સ, પુ. ૩, ૫. ૨૩૨-૨૩૪.

સક' એવો થાય છે અને 'બૃહદ્વચ' એ કહેવાય કે જેનું કદ-
તરી સંપત્તિ સંબંધી જ્ઞાન 'બૃહત્' અર્થાત્ ઘણું-સંપૂર્ણ હોય.
આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે વેદોના અર્થો કરવામાં આ મુખ્ય
નિયમની જો એક વાર અવગણના કરવામાં આવે, તો પછી એક
માણસ ઐતિહાસિક અને ઇતિહાસપૂર્વકની વ્યક્તિઓની ઇતકથા-
ઓમાં જ ઉતરી પડે. ઋગ્વેદમાંથી જુનઃ શોષની કથા શોધી
ઠાઠનાર મેક્સમુલરના સંબંધમાં પણ એમ જ કહી શકાશે 'શોષ'
એટલે અમાગમ (નિશ્ચય ૩-૨, શોષઃ શાપતે સ્પૃશતિ કર્મણો)
તેની પહેલાં જુનઃ અથવા જ્વન્ અર્થાત્ 'જ્ઞાન' એ શબ્દ
ઉપસર્ગ તરીકે રહેશે છે; (શ્વા જુસતેઃ શઘતેર્વા ગતિકર્મ્મણઃ
સ્વાત્) એટલે જુનઃ શોષનો અર્થ 'જે માણસ જ્ઞાનના સમા-
ગમમાં આવ્યો હોય તે' અર્થાત્ 'વિદ્વાનપુરુષ' એવો થાય.

મેક્સમુલર કહે છે કે-ખ્રીસ્ત ઠોઠ પશુ કાવ્યમાં તદ્દિ જડી
આવતી એવી આ પુરાતન કથાઓમાં એક ખૂબી રહેલી છે. દરેક
શબ્દમાં તેના મૂળ અર્થનું કંઈ ને કંઈ તત્ત્વ તો રહેલું જ હોય
છે; દરેક શુદ્ધવાચક શબ્દમાં કંઈ વિશિષ્ટ અર્થ સમાએતો હોય
■ અને દરેક વિચાર, જોકે તે શુદ્ધવર્ણીભરી અને અસંબદ્ધ
શબ્દરચનામાં ગુથેલો હોય છે, તોપણ જો આપણે તેને એક-
વાર છૂટા કરીને વિચારીએ, તો તે આપણને ખરો, સત્યપૂર્ણ
અને સંપૂર્ણ જણાયા સિવાય રહેતો નથી.

આગળ જતાં મેક્સમુલર કહે ■ કે "વ્યક્તિઓનાં નામો
વેદોમાં શાન્ત અને પ્રવાહી જળના જેવા સ્પષ્ટ જણાય ■ અને
તે નામો કોઈ પણ રીતે સંચાલ્યક જણાતાં નથી."

હવે, યુરોપીય પંડિતોએ વૈદિક મન્ત્રોના જે અર્થો કરેલા છે તેમાં રહેલી અસંભવિતતા અને અસંબદ્ધતા બતાવવાની ઇચ્છાને દુર યોજાવી શકતો નથી. આ કારણથી આ નીચે એક બાજુએ યુરોપીય પંડિતો વૈદિક અર્થ તથા તેની સામી બાજુએ ગુરુદત્ત વિદ્યાર્થી અથવા સ્વામી દયાનંદનો તે જ મન્ત્રનો અર્થ ટાંકી બતાવું છું: ઋગ્વેદના ૧૬૨ માં સૂક્તનો પ્રથમ મન્ત્ર હાખલા તરીકે લેઈશું.

મેઘસમુદરે કરેલો અર્થ.

“અમે દેવાપત-દેવતાઇ કૂત-ગામી ઘોડાના ગુણોનું યજ્ઞ પ્રસંગે કથન કરીશું, અને તેટલા માટે મિત્ર, વરુણ, અર્ધમનુ, આયુ, ઈન્દ્ર, ઋદુભુક્ષ અને મરુતો અમને અસાધિત રાખો !”

ગુરુદત્ત વિદ્યાર્થીએ કરેલો અર્થ.

“જે અગ્નિને વિદ્વાનો અથવા રસાયનશાસ્ત્રીઓ જૂઠાં જૂઠાં કામોમાં ઉપયોગમાં લેવામાટે પ્રદીપ્ત કરી શકે છે, તે અગ્નિના અતુલ સામર્થ્યના ગુણોથી અથવા તેની તેજસ્વી વીર્યસંપત્તિથી સંપન્ન એવા વીર્યવાન અશ્વોના વીર્યોત્પાદક ગુણોનું અમે વર્ણન કરીશું: પરમજી પુરુષો, મહારાષ્ટ્રો, ન્યાય-વેત્તાઓ, વિદ્વાનો, રાજકર્તાઓ, પ્રમુખ પુરુષો અને વિજ્ઞાનવેત્તાઓ આ (તેજસ્વી) સંપત્તિઓની અવગણના માં કરો !”

આ મન્ત્રમાંના શબ્દોના યૌગિક તાત્પર્યની દરકાર નહિ કરતાં મેઘસમુદર મિત્ર, વરુણ, અર્ધમનુ, આયુ, ઈન્દ્ર, ઋદુભુક્ષ, અને મરુતને વિશેષ નામ લેખર્તા એમ સમજે છે કે, મિત્ર તે દિનપતિ સૂર્ય છે, વરુણ આકાશબાપી દેવતા-છે, વાયુ અથવા આયુ પવન દેવતા

છે, ઇન્દ્ર મેધાવરણનો પતિ છે, ઋષુક્ષ સિલ્પીઓ છે અને મરતો ઉત્પાતજનક દેવતાઓ છે. “દેવાયત” નો અર્થ “લૌકિક” રીતિને અનુસરીને તે “દેવતાઈ” (sprung from the gods) એવો કરે છે અને “વીર્ય” નો અર્થ “ગુણો” કરે છે.

પરંતુ વાસ્તવિક રીતે કહીએ તો, “મિત્ર” એટલે દોસ્ત કહેવાય; “વરણ” એટલે ઉચ્ચ ગુણોપેત માણસ; “અર્ધમનુ” એટલે ન્યાયવેત્તા અથવા ન્યાયાધીશ; “આયુ” એટલે વિદ્વાન પુરુષ; “ઇન્દ્ર” એટલે રાજકર્તા અથવા રાજા; “ઋષુક્ષ” એટલે પ્રણાવાન પુરુષ; અને “મારુત” એટલે ઋતુઓના નિયમને બ્યવહાર રીતે અનુસરનાર બ્યક્તિ.

“અશ્વ” નો અર્થ કાંઈ એકસો “ધોડો” જ થઈ શકે નહિ; પરંતુ વાસ્તવિક રીતે અગ્નિ, વિદ્યુત્, સુન્નક શક્તિ અને બીજી જે શક્તિઓ દૂર રહ્યા છતાં પણ અસર નીપજવી શકે તે શક્તિઓના એક સમૂહને પણ “અશ્વ” કહી શકાય. (શુઓ, આ સૂક્તપરની ટીકાની ઘરઆતમાં સ્વામી કથાનદે કરેલી વિવેચના, અને શાતપથ ૧ (૩-૩૨૯-૩૦). “દેવાયત” નો અર્થ “વિદ્વાન પુરુષોએ ઉપયોગમાં લેવા માટે જાગૃત કરી જતાવેલી તેજસ્વી સંપત્તિઓવાળું” એ પ્રમાણે થાય. “દેવ” શબ્દનો અર્થ “તેજસ્વી સંપત્તિઓ અને વિદ્વાન પુરુષો” એ પ્રમાણે થાય છે. “વીર્ય” એટલે “જલોત્પાદક ગુણો.”

“અશ્વ” નો અર્થ “અગ્નિ” થાય છે એ તો નીચેના ઉનારાપરથી જણાયો:—

“અશ્વં ન ત્વા ઘારવન્તં વિદધ્યા અગ્નિં નમોભિઃ ॥ઋગ્વેદા

અશ્વં અને અગ્નિમ્ રાખ્દો પરથી જણાય છે કે અશ્વનો અર્થ અગ્નિ થાય છે. વળી—

ઘૃપો અગ્નિઃ સામિદ્યતેઽશ્વો ન દેવવાહનઃ । તં હવિષ્મન્ત
ઈદતે ॥ ઋગ્વેદ ૧ (૨૭-૧).

અર્થાત—અગ્નિ-અશ્વ એક વાહન જોડેલા પશુની પેઠે વિદ્વાન્ પુરુષોને ખેંચી જાય છે, એટલે તે વિદ્વાન્ પુરુષો તેના દ્વારથી ખેંચી લેવાના શુભોને પિછાણે છે. અથવાતો—

ઘૃપો અગ્નિઃ । અશ્વો હ વા ણ્ય મૂત્વા દેવેભ્યો યજ્ઞં વહતિ ॥
શતપથ ૧ (૩)-૩. ૨૯-૩૦.

હવે ઋગ્વેદ ૯ (૯૬) નો સાયણે કરેલો અર્થ અને પંડિતજ્ઞે તેનો જ કરેલો અર્થ એ બંને આપણે સરખાવીએ.

બ્રહ્માદેવાનાં પદવીઃ કચીનામૃપિર્વિપ્રાણાં મહિષો મૃગાણામ્ ॥
દ્યેનો ગૃધ્રાનાં સ્વધિતિર્વનનાં સોમઃ પવિત્રમત્યેતિ રેમન્ ॥

તેનો અર્થ કરનાં સાયણે કહે છે:—

“ ઈધર પોતે દેવો, ઇન્દ્ર, અગ્નિ ઇત્યાદિમાં બ્રહ્માતૃત્વ બાસે છે; નાટ્યકારો અને ગાનકારોમાં તે એક કવિતૃત્વ બાસે છે; બ્રાહ્મણોમાં વસિષ્ઠકવિતૃત્વ બાસે છે; સપ્તર્ષિઓમાં પશુઓમાં તે પાડાના જેવો બાસે છે; પક્ષીઓમાં તે એક ગરૂડ જેવો બાસે છે; વનમાં એક કોદાણના સરખો બાસે છે; મંત્રાવડે પાવન કરેલા સોમ-રસના જેવો અને બાગીરથીના પવિત્ર જળના જેવો ઈધર બાસે છે; ઇત્યાદિ.”

બ્રહ્મા, કવિ, દેવ, ઋષિ, વિપ્ર, મહિષ, મૃગ, દ્યેન,

ગૃધ્ર, ઘન, સોમ અને પવિત્ર એ શબ્દોના તેણે જે જે અર્થો કર્યા છે તે સપ્તમા એક પણ અપવાદ વિના કેવળ “ રૂઢિ ” અથવા “ લોકિક ” અર્થો છે.

હવે ચારકે પોતાના નિરૂક્ત (૧૪-૧૭) માં આપેલા અર્થ આ નીચે ઉતારીશું. તેણે તેમાંના એક પણ શબ્દનો યૌગિક અર્થ કર્યા વિના રહેવા દીધો નથી. ચારક કહે છે:-

અથાધ્યાત્મં ગ્રહાદેવાનામિત્યયમપિ ગ્રહા ભવતિ દેવાનાં દેયકર્મણામિન્દ્રિયાણાં પદવીઃ કર્યાનામિત્યપિ પદં યેત્તિ કર્યાનાં કર્યાયમાનાનામિન્દ્રિયાણામૃપિર્વિપ્રાણામિત્યયમપ્યુપિણો ભવતિ વિપ્રાણાં વ્યાપનકર્મણામિન્દ્રિયાણામ્ મહિપો મૃગાણામિત્યયમપિ મહાન્ ભવતિ માર્ગણકર્મણામિન્દ્રિયાણાં દ્યેનો ગૃધ્રાનામિતિદ્યેન આત્મા ભવતિ દયાયતેજાનકર્મણો ગૃધ્રાણીન્દ્રિયાણિ ગૃધ્યતેજાનકર્મણો યત પતસિસ્તિષ્ઠતિ સ્વધિતિર્વનાનામિત્યયમપિ સ્વયં કર્મ્માણ્યાત્મનિ ધસે વનાનાં વનનકર્મણામિન્દ્રિયાણાં સોમઃ પવિત્રમત્યેતિ સૂયમા નોઽય-મેવૈતત્ સર્યમનુભવત્યાત્મગતિમાચષ્ટે ॥

ચારકે આપેલા ખુલાસાના આધારે હવે અમે એ મંત્રના આધ્યાત્મિક તાત્પર્ય વિષે બોલીશું. તે સમજાવવામાં તેનો એ આશય છે કે મનુષ્યનો આત્મા સર્વ અનુભવને ભોગવનાર એક મધ્ય કેન્દ્રરૂપ ચૈતન્ય છે. ઇન્દ્રિયોને ગોચર એવું આ બાહ્ય જગત પોતાના હેતુ તથા આશયને સમજે છે અને તેથી તે આ મધ્યકેન્દ્રરૂપ ચૈતન્યમાં એકરૂપ બની જાય છે. ઇન્દ્રિયો તે દેવો છે, કારણકે, તે દૃશ્યમાન બાહ્ય જગતના સૂત્રધાર રૂપ છે અને બાહ્ય જગત આપણને ગોચર થઈ

શકે છે તેના સાધનરૂપ તે ઇન્દ્રિયો જ છે. તેથી કરીને આત્મા તે બ્રહ્માદેવાનામ્ છે-એક ચેતન તત્ત્વ છે કે જે, ઇન્દ્રિયોએ ગોચર કરેલું સર્વ કાંઈ, પોતાના ચેતન્યને-આપે છે. તેવી જ રીતે ઇન્દ્રિયોને કવચઃ પણ કહી શકાય, કારણકે તેઓની દ્વારા જ એક માણસ કાંઈ પણ શીખી શકે છે. એટલે, આત્મા તે પદવીઃકવીનામ્ ॥ અથવા સત્ત્વ ચેતન્યમય તત્ત્વ છે કે જે ઇન્દ્રિયોની પ્રક્રિયાને સમજે છે. વળી, આત્મા તે ઋદ્ધિર્વિવિપ્રાણામ્ પણ છે, કારણકે વિપ્ર એટલે ઇન્દ્રિયો કે જેની પ્રેરણાથી માણસના આખા સરીરમાં વાસનાની વ્યાપ્તિ થાય છે, અને તે વિપ્રાણામ્ ઋદ્ધિઃ એટલે ઇન્દ્રિયો ઉપર અધિકાર ધારણ કરનાર. ઇન્દ્રિયો મૃગ પણ કહેવાય છે, કારણકે તેઓ બાહ્ય જગતમાંથી જ પોતાનો ખોરાક શોધી અંદર છે. આત્મા તે મહિષો મૃગાણામ્ છે, એટલે સર્વ મૃગોમાં-શિકારીઓમાં-ખોરાક શોધનારાઓમાં ‘મહિષ’ જેવો એટલે મોટો છે. તેનું તાત્પર્ય એ છે કે આત્માની શક્તિદ્વારા જ ઇન્દ્રિયો પોતાના યથાયોગ્ય વિષયોને શોધી કાઢવા સમર્થ ધર્મ શકે છે. આત્મા જ્યેન પણ કહેવાય છે, કારણકે તેનામાં જ જ્ઞાન સંપાદન કરવાની શક્તિ છે. ઇન્દ્રિયોને ગૃધ્ર કહેવામાં આવી છે, કારણકે તે આત્માને જ્ઞાન સંપાદન કરવા માટે સધળી વસ્તુઓ પૂરી પાડે છે; અને પછી આત્મા એ સર્વ ઇન્દ્રિયો-માં બ્યાપી રહે છે. વળી આત્મા સ્વધિતિર્વિવિપ્રાણામ્ પણ છે અર્થાત્ સર્વ ઇન્દ્રિયો જેની આગ્રામાં છે તેવો શેઠ છે. ‘સ્વધિનિ’ એટલે આત્મા, કારણકે આત્માની સક્રિયાવસ્થા તેને પોતાને અર્થે જ છેઃ માણસ તો મૃત્યુવશ પ્રાણી છે. ઇન્દ્રિયોને વન કહી છે, કારણકે તેઓ પોતાના શેઠની-મનુષ્યાત્માની આગ્રામાં છે. આ જ આત્મા પવિત્ર-નિરામય હોઈને સર્વનો ઉપયોગ કરે છે. યાસ્કના કથનાનુસાર તે મંત્ર-

માં આ પ્રકારનું “ યૌગિક ” તાત્પર્ય સમાજેલું છે. સાયણે કરેલા અર્થમાં કાંઈ પણ વાસ્તવિક તાત્પર્ય રહેલું નથી, પણ તેથી હલકું ચારકે કરેલો અર્થ બંધ બેસતો અને બુદ્ધિમય લાગે છે, એટલું જ નહિ પણ દરેકે દરેક શબ્દનો યૌગિક અર્થ જ તેમાં સ્પષ્ટતઃ મંડણ કરવામાં આપ્યો છે; ત્યારે સાયણ શબ્દના લૌકિક અર્થ વિના ખીચી કાંઈ સમજતો જ લાગતો નથી. વળી તે સાથે એટલું પણ જણાઈ આવે, છે કે અર્થમાં સમાજેલી સરલતા, સ્વાભાવિકતા અને સત્યતાને લીધે તે અર્થ, કાળ કે સ્થળના સંબંધમાં કેવળ સ્વતંત્ર જ જણાઈ આવે છે; ત્યારે સાયણે શોધેલા તાત્પર્યમાં જે કૃત્રિમતા, કઠિનતા, તથા સ્થગ્ન સમયનિર્દયન જણાય છે, તે પરથી તો એમ જ સચ્ચિ થાય છે કે સાયણ વેદમંત્રોના અર્થ કરવાના નિયમોથી કેવળ અદ્યત્ત હતો.

સ્વામી દયાનંદના કથન પ્રમાણે, આ આખા સૂક્તમાં ‘ અશ્વ-વિદ્યા ’ નાં તત્ત્વો સમજાવવામાં આવેલાં છે. અશ્વવિદ્યા એટલે અશ્વને કેળવવાનું શાસ્ત્ર અથવા વિદ્યુતના રૂપમાં સર્વત્ર વ્યાપી રહેલા અગ્નિને લગતી વિદ્યા.

તે જ સૂક્તના બીજા કેટલાક મંત્રોના મેક્સમુલરે કરેલા અર્થો આખ્યા પછી પંડિતજી સાયણને તેના ખરા રંગરૂપમાં દેખાડી આપે છે. સાયણને માટે પંડિતજીએ એવું કહ્યું છે કે “ તેણે પૂરા પાડેલા શૈગિષ્ઠ અને ખામીઓવાળા જોરાકમાંથી જ આધુનિક બાપા-બ્યુતપતિ શાસ્ત્ર અને વૈદિક ખાંડિલ આગળ વધેલું છે.” તે સાયણે કરેલા ઋગ્વેદ (૧૬) ના અર્થને, ચારકે પોતાના નિરૂક્ત ૧૪-(૧૩) માં આપેલા વિવેચન સાથે સરખાવે છે. સાયણનો અર્થ તે મંત્રને પૌરાણિક વેદ પહેરાવતો જણાય છે, ત્યારે ચારક મુનિના અર્થમાં એક મુદ્દ

અને અચલ સત્યમય મતનું તથા રસમય તત્ત્વનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. તે જ અર્થ વેદોની મહત્તાને અનુરૂપ અધ્યાત્મચાતના સત્વરૂપ છે.

સારપણી પંડિતજીએ ગ્રો. એક્સમુલરની કલ્પનાની એક અતિ-વિચિત્ર સૃષ્ટિનું ખંડન કરવા પાછળ કેટલાક પૃષ્ઠો રોકેલાં છે. આ કલ્પના એ હતી કે વૈદિક કવિઓના ધર્મમાં ધર્મનું એકાંતતત્ત્વમય (henotheistic) સ્વરૂપ* અતિ અગ્રસ્થાન ધરાવતું હતું. તોપણ દુનિયામાંના જે એક માણસ તે કવિઓના કથનને સમજીને તેમને ધર્મનું એકાંતતત્ત્વમય સ્વરૂપ ઠરાવનાર તરીકેની કીર્તિ સમર્પે છે તેને માટે તે વૈદિક કવિઓએ ગર્વપૂર્વક તેનો આભાર માનવો જોઈએ.

વેદોને માનનારા ભારતવર્ષીય હિંદુઓને યુરોપીય પંડિતોએ બુદ્ધિસામર્થ્યમાં રાક્ષસો જેટલા અતુલ બલધારી કલા છે અને જગતના ઇતિહાસમાં અદ્વિતીય પ્રકારના તત્ત્વચાતની શાળાના સ્થાપકો તરીકે ઓળખાવ્યા છે. દુનિયામાં તત્ત્વચાતની જે જે શાળાઓ પ્રાચીન કાળમાં અસ્તિત્વ ધરાવતી હોવાનું જાણવામાં આવ્યું છે તેમાં સૌથી પહેલી શાળાના સ્થાપકો તરીકે, અને દુનિયાની ઉત્પત્તિ તેમ જ મનુષ્ય તથા તેના બાવી જીવનની લક્ષણો અને તે વચ્ચે રહેલા પરસ્પર સંબંધ વિષે વિચારવાનું પુરોનાં મગજમાં જે કંઈ મહત્ત્વ પ્રત્યે ઉપસ્થિત થાય તે પ્રત્યેનો ઉત્તર દેશ બુદ્ધિ તથા તર્કશક્તિને આધારે આપવાને લગતા સૌથી પહેલા પ્રયાસના જન્મદાતા તરીકે, હિંદુઓ સ્વીકારાયલા છે. તે હિંદુઓના વંશજો-અસારના હિંદુ વિદ્યાર્થીઓ,

* અર્થાત્ એકાંતનામયપૂર્વક (એકાંત દૃષ્ટિથી નહિ) એક જ ઉદ્ધરને સર્વમાં ‘પરમ’ માની ગેસવો તે.

મેક્સમુલર અને સાયણુ-જેઓ વેદોના કેટલાક ઉમદા ભાગોને કેવળ સાદી પૌરાણિક વાતો તરીકે અને પ્રાચીન સમયના આર્યોએ 'જોડી કાઢેલી' ઠરિખત કથાઓ તરીકે જાહેર કરે છે-તેઓના સરખા માણુ-સોની માનીનવાને અનુસરતાં લજ્જિત થવા જોઈએ. અત્યંત દીલ-ગીરીની વાત છે કે યાસ્કના દેશબંધુઓ યાસ્ક કરતાં મેક્સમુલરના કથનને પ્રમાણભૂત લેખે છે અને આગ્રહપૂર્વક એવું માને છે કે વેદો તો નિર્જીવ વાતોનો મંચ હોય છે અને મનુષ્યહૃદયની ધાર્મિક વૃત્તિને અસર કરવા માટે પૂરતા સામર્થ્યવાળા નથી.

સાયણુ અને મહીધરના શિક્ષણને માટે યોગ્ય માન દર્શાવનાં છતાં એટલું તો કહેવામાં આવ્યું જોઈએ કે તેઓ ભારતવર્ષના ખરેખરા શત્રુઓ જ ગણાયા છે. મંખ્યાબંધ દેશબંધુઓ હિંદુ ધર્મ-માંથી આત્મા ગયા છે અને અસંખ્ય આત્માઓ પતિત થઈને ખ્રીસ્તી, મુસલમાન, બૌદ્ધધર્મ કે જડવાદી બન્યા છે, તે સ્વયં તેઓની જ નવી નવી કૃતિઓને નવા પોતાના પિતામહોના રચેલા પવિત્રતમ ધર્મ-શ્રદ્ધાના તેઓએ કરેલા દલકા અર્થેને આભારી છે. જ્યારે આપણે આ દુર્ભાગી બનાવો સંબંધે દીર્ઘ વિચાર કરીએ છીએ, ત્યારે જ આપણને સ્વામી દયાનંદ તથા ગુરુદત્ત વિદ્યાર્થી જેવા વીર પુરુષો અકાળે કરમાઈ જવાથી થએલા બારી નુકસાનને આપણે જોઈ શકીએ છીએ અને ત્યારે જ આપણને તેનું દુઃખ લાગી આવે છે. ખંડિત ગુરુદત્તના પ્રયાસથી જગત્પતી સમક્ષ વૈદિક બોધનો વિશાળ ખજાનો ખુલ્લો થવા પામત અને તેથી શુદ્ધ જ્ઞાનસંવિલના કુડોમાંથી સંપૂર્ણ જળ-પાન કરવા માટેનાં સાધનો મનુષ્યજાતિને પૂરાં પડત. તેના સરખા છુસો જ યાસ્ક, વ્યાસ, અને યજ્ઞવલ્કિ જેવા મહાપંડિતોનાં ના-

મેને પુત્ર સજીવન કરી શકે. સાયણ અને મહીધરને બદલે ચારક અને ખીજા વૈદિક ટીકાકારોનાં નામ ચિરંજીવી જનતઃ સારે જ માત્ર ભારતવર્ષને તેની પુરાતન કીર્તિ સમજવાની અને તેટલા ઉચ્ચ સાતુ-ધર ચડવાની તક મળી શકત. એક મોટા દુર્ભાગ્યની વાત છે કે વેદોના અર્થ કરવામાં હિંદવાસીઓ-હિંદુઓ-આર્યો યુરોપીઓને પોતાના નેતા અને વિશ્વાસુ પ્રમાણભૂત માને છે. ખરેખર, વિધિની લીલા અકળ છે, એ કોણએ ખરું જ કહ્યું છે !

આ નિષ્પંધના બાકીના ભાગમાં દેવતા શબ્દના મોઝ્ય અર્થના સંબંધમાં અત્યંત રસભરી અને લાંબી ચર્ચા ચલાવી છે. સ્થળે સ્થળે વેદના મૂળ પાઠનો અને ચારકનો આધાર જતાવીને પંડિતજીએ તેમાં એવું સિદ્ધ કર્યું છે કે વૈદિક મંત્રોમાં દેવતા શબ્દ એક સામાન્ય શબ્દ તરીકે વપરાયલો હોય છે અને મંત્રમાં જે જે પદાર્થોના ગુણો સમજાવવામાં આવ્યા હોય છે તે તે પદાર્થોને તે દેવતા શબ્દ લાગુ પડે છે; અને તેથી એક મંત્રમાં એક દેવતાના ગુણો સમજાવવામાં આવ્યા હોય છે તેમ જ તે ગુણો સમજાવવાના આશયથી જ સર્વે ઇન્ધરે તે મંત્રનું ઉચ્ચારણ કર્યું હોય છે. નિશ્ક્રાંત ૭ (૪) માં એક સ્થળે ચારક કહે છે કે “જગત્તા સામાન્ય વ્યવહારમાં આપણે એવું જોઈએ છીએ કે વિદ્વાનો, માતાપિતા અને અનિયિઓ અર્ધાત સાધુ-અભ્યાગનો કે જેઓનું કાંઈ નિશ્ચિન નિવાસસ્થળ હોતું નથી અને જેઓ લોકોને ધર્મોપદેશ કરતાં જો જોએ ફરતા ફરે છે, તેઓ સધળા ‘દેવતા’ ને નામે બોલાવાય છે. અસારે પણ ‘દેવતા’ શબ્દ કોઈ ભક્તિમાન સાધુ પુરુષને ઉચ્ચ પ્રકારનું માન આપતાં બોલાય છે. સાધારણ વાતચીતમાં પણ કોઈ જીવતા મહાપુરુષોને માટે “દેવતા

મહાત્મા તો દેવતા છે” એમ કહેવાય છે. નિરક્તના ચબ્દોને આધારે અને બુદ્ધિગમ્ય પદ્ધતિએ પંડિતજીએ એવું સિદ્ધ કર્યું છે કે, “તે શાનગમ્ય પદાર્થની પૃથક્કૃતિથી આપણે ૫૬ વસ્તુઓ શોધી કાઢી શકીએ છીએ: કાળ, સ્થળ, સામર્થ્ય, મનુષ્યાત્મા, માનસિક વ્યાપ્ત્ય અને શારીરિક વ્યાપ્ત્ય.”

આ પરથી એટલું સાબીત થાય છે કે વેદોમાં આ ૫૬ વસ્તુઓને જ ‘દેવતા’ રૂપ ઉપદેશોથી છે. અથર્વ ૧૦ (૨૨, ૪-૨૭) માં અને યજુર્ ૧૪ (૩૧) માં જે ૩૩ દેવતાઓનું કથન કરવામાં આવ્યું છે તેને પણ આ જ પ્રકારની આડકસોટીમાં લેખને, પંડિતજીએ શાતપથ ૧૪ (૧૬) નો આધાર લેઈ ઉપર જણાવેલા નિર્ણય નિઃસંશય રીતે સત્ય હોવાનું સિદ્ધ કરી આપ્યું છે.

એક્સમુલરનો ઉતારો વેદોનાં યુરોપીય બાપાંનરોમાં રહેલી વિપરીતતા બતાવી આપવાને ટાંકવામાં આવ્યો છે. “પ્રારંભમાં હિરણ્યગર્ભ (સુવર્ણગર્ભ) ઉત્પન્ન થયો. તે આ સર્વ વિશ્વનો એકબીજા (one born) ઇશ્વર હતો. તેણે પૃથ્વી અને આકાશનું સ્થાપન કર્યું—” આ પરથી વાચક જોઈ શકશે કે ‘હિરણ્યગર્ભ’ (જેનો વાસ્તવિક અર્થ ‘ઇશ્વર’ થાય છે) નો અર્થ ‘સુવર્ણગર્ભ’ કરતાં છતાં પણ મંત્રમાં કેવી પરસ્પર વિરુદ્ધતા લાવી દેવામાં આવી છે. તે નિબંધના અંતમાં વૈદિક ધર્મ એકેશ્વરવાદી સ્વરૂપનો હોવા વિષે કેટલીક સાબીતીઓ આપી છે અને ત્યારપછી નિબંધ પૂરો કર્યો છે.

સ્વામી દયાનંદે જે કાંઈ સમજાવ્યું હતું તેને અંગ્રેજી બાપામાં ઉતારવાનો ગુરુદત્ત વિદ્યાર્થીની પ્રયાસ અતિપ્રયત્ન હતો. તે અંગ્રેજી અનુવાદમાં કેટલેક સ્થળે તેમના પોતાના ચબ્દરૂપી નવીન રત્નો ચમ-

કતાં અને તેથી તે વિષય ઉપર કાંઈક નવીન જ પ્રકાર પડતો જેની કોઈ ના કહી શકશે નહિ. ખાસ કરીને જેઓએ પાશ્ચાત્ય વિદ્યાઓના કુંડમાંથી જ જળપાન કર્યું છે, તેમને માટે તો પંડિતજીનો એ અંગ્રેજી અનુવાદ અતિ ઉપયોગી થઈ પડે તેવો છે. તે નિબંધો નિયમિત રીતે યુરોપ અને હિંદુસ્તાનના લગભગ સઘળા સુપ્રસિદ્ધ પંડિતોને મોકલી આપવામાં આવ્યા હતા; પરંતુ તેઓમાંના બહુ જ યોગ્યોએ તે નિબંધોનું ઉચિત અવલોકન કર્યું છે. તે લખાણોમાં પ્રતિપાદન કરેલા વિષયનું ખંડન કરવું તે કામ તેઓને અશક્ય લાગ્યું હતું એ તો તેપરથી સ્પષ્ટ જ થાય છે. તેઓમાંના એક મી. ફેડરીક પીનકોટ જ હિંદુસ્તાનને લગતી રાજદ્વારી બાબતોમાં સારો રસ લેતા હોવા માટે જાણીના થયા હતા, તેમણે “વેદોની પરિભાષા” વિષેના પંડિતજીના નિબંધ સંબંધે પોતાનો મત કેવો હતો તે વિષે પંડિતજી ઉપર એક પત્ર લખ્યો હતો. તે પત્રમાં મી. પીનકોટ લખે છે કે: “આવી આલંકારિક અંગ્રેજી ભાષામાં લખાણ કરી શકવાની યોગ્યતાવાળા હિંદવાસીઓ બહુ જ યોગ્ય હોવા જોઈએ; અને તમારા સરખા એક વિચારશીલ અને અધ્યયનશીલ સહૃદય સાથે પત્રવ્યવહારમાં યુક્ત થવા માટે મને અતિ આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. મારો એક મિત્ર મને જણાવે છે કે તમે એક સુવક છો અને હું તે સાંભળીને વળી વધારે આનંદિત થયો છું, કારણકે તમારી ઉદ્યોગશીલતા અને નિપુણતાવડે તમે હિંદુસ્તાનમાંના અંધકારનો નાશ કરીને પ્રકાશનો પ્રસાર કરવાના કાર્યમાં ઘણો લાભ કરી આપવા માટે દીર્ઘાયુ: થશો.” પણ અફસોસ! આ આશા ફલીબૂન થઈ નહિ. પંડિતજીના સરખા વિદ્વાન પુરોધાથી ઉજ્જવલ બનવાનું દુર્ભાગી ભારતવર્ષના ભાગમાં લખેલું નહોતું. મી. પીનકોટ આગળ જણાવે છે કે: “તમારો આ નિબંધ બતાવી આપે છે કે તમે

ધણું જ વાચન મનન કરેલું છે અને તમારું મગજ ધણા નૂતન વિચારોને જન્મ આપી શકે છે.” અલબત્ત, મી. પીનકોટ કાંઈ તે વિષય મંજૂર પડે તો જ દર્શાવેલા સઘળા વિચારોનો સ્વીકાર કરના નથી; પરંતુ તે એટલું સ્વીકારે છે કે યુરોપીય પંડિતો હવે તે જ ખરી દિશાએ ધીમે ધીમે વળવા લાગ્યા છે. સ્વામી દયાનંદ અને ગુરુદત્ત વિદ્યાર્થીના ઉપદેશોએ, જોકે કેવળ સાદી રીતે પણ દૈનિક રીતે, યુરોપીય શોધખોળોપર પોતાની અસર નીપજાવી હતી, એ વાત મી. પીનકોટના તે પત્રમાંના નીચેના ઉત્તરોપરથી સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકાશે:—

આગળ વધનાં મી. પીનકોટ કહે છે કે:

“તમે તમારા વાચકોના મગજ ઉપર એવું કસાવો છો કે વેદોમાં કરવામાં આવેલા શબ્દ પ્રયોગો ‘યૌગિક’ છે, અને એ તમે બહુ સારું કામ કરો છો. વેદોનો ઉત્તમ અનુવાદ તેના શબ્દોના સ્વાભાવિક-યોગ્ય અર્થો કરવાથી જ મેળવી શકાય. જે સમયે વેદો રચાયા હશે તે સમયે તેના શબ્દોમાં જે આશય રાખવામાં આવ્યો હોય, તે જ આશય અસારે આપણાથી બની શકે ત્યાંસુધી આપણે સમજવો જોઈએ. અને તે આશય સમજીને નિશ્ચિત કરવા માટે અસારે આપણે માટે જે એક માર્ગ રહ્યો છે તે એ છે કે એક જ શબ્દ જે જે મંત્રોમાં આવેલો હોય તે તે મંત્રોને સંજ્ઞાબદ્ધ રીતે તુલનામાં મૂકવા અને પછી તે મંજૂર વિચાર ચલાવવો. આ રીતિ અદ્યક્ષ કરવાથી વેદો પોતે જ પોતાના વિવેચનકારરૂપ બની શકે છે. અલબત્ત, મી. પીનકોટ જણાવે છે તે એક જ માર્ગ કાંઈ રહ્યો નથી, કારણકે આપણે નિરક્ત, નિષંકુ, આલસ્ય ગ્રંથો ધસાદિ ધરાવીએ છીએ. સાચા જો મહાધરના આધારને આપણે હડાવી દઈએ, તો આપણે અવશ્ય

(વેદોના ખરા અર્થો કરવાનો). ઇષ્ટ હેતુ પાર, પાડી સડીએ, અને આખું જગત અવસ્થ એવા નિશ્ચયપર આવે કે વેદોમાં કોઈ પણ એક જાતના ધર્મનું નહિ પણ એકેશ્વરવાદનું જ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે.

તે જ ગૃહસ્થ એક બીજે સ્થળે એવું જણાવે છે કે: “તમે એ ખર્ચ કહો છો કે જો મોટા મોટા વિવેચનકારો (સાયણ અને મહીધરને અનુસરીને) બહુ વખણાયા છે, તેઓની પાસે, વૈદિક પરિભાષાનું જ્ઞાન મેળવવા માટે અત્યારે આપણી પાસે જે કાંઈ સાધનો છે, તે કરતાં બહુ જ થોડાં સાધનો હતાં.” વૈદિક સાહિત્ય વિષે બોલનાં મી. પી. નોકોટ એક સ્થળે કહે છે કે:—

“સંહિતાઓ (મી. પી. નોકોટ પણ સંહિતા સમજે છે) પરથી આગળ વધીને આપણે બ્રાહ્મણ ગ્રંથોને ગ્રહણ કરવા જોઈએ; ‘બ્રાહ્મણ’ ગ્રંથોપરથી ‘આરણ્યક’ સુધી અને ‘આરણ્યક’ પરથી ‘ઉપનિષદ’ સુધી આપણે પહોંચવું જોઈએ; અને એ રીતે વાસ્તવિક વૈદિક સાહિત્ય સમાપ્ત થાય છે. એ તો નિઃસંશય ■ કે ઉપનિષદો પ્રાચીન છે અને બ્રાહ્મણ ગ્રંથો પાછળથી થએલા છે અને એક અથર્વસંહિતા પણ પાછળથી થએલી છે; પરંતુ આ સમગ્ર ગ્રંથોને, સંસ્કૃત ભાષાના બીજા દરેક પુસ્તકથી, અક્ષંધનીય માર્ગવેડે જૂદા પાડવામાં આવ્યા છે, તેઓને એકત્ર કરવાનો એક પણ માર્ગ નથી.”

પ્રકરણ ૧૧ મું.

ઉપનિષદો.

ખી દુનિયામાં, મૂળ (વેદો) ના અભ્યાસને બાંધી
કરીએ, તો પછી ઉપનિષદના જેટલો ગુણકારક અને
ઉન્નતિકારક અભ્યાસ ખીન્ને એક પણ નથી-તેનો
અભ્યાસ મારા જીવન દરમિયાન મને સાન્તવનકારક
થઈ પડ્યો છે અને મારા મરણસમયે પણ તે મને

આશ્વાસનદાયક થઈ પડ્યો. આધુનિક સમયના મહાન અને સુપ્રસિદ્ધ
જર્મન તત્ત્વવેત્તાઓમાંના એક ફ્રેડરિક્ષેનરના આ શબ્દો છે. જે
પરદેશી પંડિતો મૂળ ગ્રંથો (વેદો ૪૦) નો અભ્યાસ કરવાને સહ-
બાળ્યશાળી થયા નથી, તેઓનાં પ્રભાણો આપવા કરતાં ઉપનિષદોના
મૂળ પાઠપરથી જ તેમાં સમાએલું ઉચ્ચ તત્ત્વ જતાવી આપવું તે, તે
ધર્મગ્રંથોની મહત્તા જાળવી રાખવા સરખું કાર્ય સેખાશે. પરંતુ હાલના
કેળવાયલા હિંદુવાસીઓના હંમ તો કાંઈ જૂઠા જ છે. તેઓ પારકાં
ઉછીનાં લીધેલાં પાંછાં પહેરીને હંસના જેટલો ગર્વ રાખે છે, એક
વાંદરાની પેઠે મૂળ આચાર્ય સમજ્યા વિના ખીજની નકલ કરી જાય
છે અને કેવળ હિંદુસ્તાનને નહિ જાણતી ટેવો ધરાવે છે, ઉપરજવા
માનને માટે પ્રેમ જતાવે છે, માન-ચાંદની વ્યર્થ ઉપાધિઓને પોતાના
શણકારરૂપ માને છે, અને પોતાના પિતા-પિતામહોના પુદ્ધિસંચય
તરફ અવિશ્વાસ તથા અશ્રદ્ધા ધરાવીને એમ માને છે કે મૂળગ્રંથોના
અભ્યાસ પાછળ તો સમય અને અર્થ વ્યર્થ ગુમાવવા સરખું છે!

તેઓ પરાયે હાથે કાંઈ પણ જ્ઞાન કે શાક્તિ મેળવવાનું વધારે પ્રસન્ન કરે છે અને પોતાના પવિત્ર ધર્મશ્રેયોનું જ્ઞાન પણ તેઓને પર બ્રાહ્મણમાં ચએલાં બ્રાહ્મણોના સંપાદન કરવાનું ગમે છે, હિંદુ-વાંસીઓ-ઉપનિષદોના રચયિતાઓના સીધા વંશજો-પોતાના ધર્મ-શ્રેયોના અભ્યાસને માટે યુરોપીયન લોકો પાસે જાય, એ બનાવ મોટી નામોશી અને અધભાવરચાનું જ સૂચન કરે છે. અને પછી તેઓનું તત્ત્વજ્ઞાન-પુરાતન ભારતવર્ષના વીર્યસંપન્ન આર્યોનું તત્ત્વજ્ઞાન “મનુષ્ય જાતિના એક સ્થાયી બુદ્ધિ (ઉત્તરોત્તર વંશતી જાય નહિ તેવી બુદ્ધિ) વાળા વિભાગના મગજના વિચારો” રૂપ ક્રેખાય અને “મનુષ્યજાતિની બુદ્ધિશક્તિ વધતી જોઈએ તેવી રીતે નહિ વધતાં જ લોકો તેઓની તર્કશક્તિ સ્થાયી રહેવાથી હલકી પંક્તિના ધર્મ ગયા છે તેઓના વિચારો” તુલ્ય કહેવાય, તો તેમાં કાંઈ જ આશ્ચર્ય નથી. જો દિલસોજી અને ઉદાર મનસ્કતા સાથે, ભારતવર્ષના અને ભારતવર્ષીય સાહિત્યના આ ડોળધાલુ ઉદ્ધારક પંડિતો, ભારતવર્ષના લોકોની બુદ્ધિમાંથી જન્મેલા અતિ ઉચ્ચ શ્રેયોને ન્યાય આપે છે, તેનો વાચકને કાંઈક ખ્યાલ આપવા માટે હું એક વધારે ઉતારો આ નીચે આપવાનું ઉચિત સમજું છું. એક પાશ્ચાત્ય પંડિત* કહે છે કે: હિંદુસ્તાનના તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધે વિવેચન કરતાં એક લેખકને યુરોપના હંમેશના સાધારણ વિચારો કરતાં ઉતરતી પંક્તિના વિચારો* સાથે કામ લેવાનું હોય છે. તેની (યુરોપીય લેખકની) માતૃભાષા તરફ જોતાં

• આર્ચીબાલ્ડ એકવર્ડ ગ્રાન્ડ એમ. એ. પોતાના “The Philosophy of Upanishads” નામક પુસ્તકમાં કહે છે.

* ખરું જો : યુરોપના હંમેશના સાધારણ વિચારો (જમને હજી પ્રારંભિક દૃષ્ટિથી) ઉપનિષદોના રચયિતાઓના વિચારો કરતાં, ખરેખર, વધારે નીતિબોધક અને ઉચ્ચ પંક્તિના છે !

તથા જે તર્ક તથા બુદ્ધિના પરિચયમાં તે રહે છે, તે તરફ જોતાં તેને જણાય છે કે યુરોપીય વિચારો હીબ્રુ, ગ્રીક અને ક્રીશ્ચન બુદ્ધિવિશ્વસના તત્ત્વવડે ઉત્પન્ન છે. વળી એટલું પણ ખાસ લક્ષમાં લેવા જેવું છે કે હિંદુસ્તાનના ધર્મશાસ્ત્રોમાં તત્ત્વજ્ઞાનનાં જે મૂળ તત્ત્વો જડી આવે છે તેમાં સ્વજ્ઞે સ્વજ્ઞે જંગલી અને બુદ્ધિરહિત ધાર્મિક કલ્પના-સૃષ્ટિઓને રાખી દેવામાં આવી હોય છે. એમાં એક મોટી મુશ્કેલી એ રહેલી છે કે હલકી જાનના-સાધારણ વિચારોને બહુ ઉચ્ચ પ્રકારના^૧ શબ્દોમાં ગુંથવામાં આવ્યા હોય છે અને વળી જે વિચારોને અંગ્રેજીમાં ઉતારવાના હોય છે તે વિચારોને કેવળ ન બંધ એસે તેવાં પૃથક્કરણો અને સમાસો^૨ જોડવાં પડે છે.

“એક લેખક ગમે તેવો ચૂર હોય, પણ હિંદુસ્તાનના તત્ત્વજ્ઞાન વિષે લખતાં તેને મુશ્કેલી જણાયા સિવાય રહેશે નહિ. કોઇ પણ પ્રકારની અમૂઘા કે કોઇ પણ પ્રકારનો અનુરાગ-પક્ષપાત ધારણ કર્યા વિના એક ખાખરને યથાસ્થિત રીતે રજુ કરનાં વધારે લખવું કે યોડવું લખવું તેનો નિશ્ચય કરવાનું જ પહેલાં તો તેને કંઈયે થઈ પડશે. હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન ઋષિઓની સ્થિતિમાં પોતે મેળાવું અને તે ઋષિઓએ જે જે વસ્તુઓને જે જે સ્વરૂપમાં જોઈને તેને જે જે નામો આપ્યાં હશે તે તે વસ્તુઓને તે તે સ્વરૂપમાં જોઈને તે તે

૧ દાખલા તરીકે, self ને માટે બ્રહ્મન્, brooding ને માટે તપ, soul ને માટે આત્મા, golden germ ને માટે હિરણ્યગર્ભ, sacrifice ને માટે ચક્ષ ઇત્યાદિ. ૨ ઉપનિષદોમાં સમાએર્થ ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક સત્યોને કેવળ પ્રતિકૂળ થઈ પડે તેવાં પૃથક્કરણો અને સમાસો તો અવશ્ય હોય. દેવામાં આવવાં જોઈએ.

નામો આપવાં એ તો કેવળ અસંભવિત જ છે.^૧ હિંદુસ્તાનના તત્ત્વ-
જ્ઞાન વિશે લખવાને પ્રયાસ કરવાનું કાર્ય માનસિક શક્તિને વધારે
જંગલી બનાવવા સરખું, પરંપરાથી ઉતરતી આવેલી બુદ્ધિશક્તિની અ-
વગણના કરવા સરખું અને તેટલા વખતને માટે પોતે અમણુ જંગલી
બની જવા જેવું કાર્ય છે.^૨

આ લાંબો ઉતારો અહીં આપવાનું કારણ તેમાં સમાએલું કેટ-
લુંક વિચિત્ર તત્ત્વજ્ઞ માત્ર છે. આપણા ઉચ્ચ તત્ત્વજ્ઞાનને માટે સ્કો-
પનહેઅર જેવા તત્ત્વવેત્તા આ પ્રકરણની શરૂઆતમાં જણાવ્યા પ્રમાણે
ઉચ્ચ અભિપ્રાય વ્યક્ત કરે છે અને એ જ તત્ત્વજ્ઞાનને માટે પુરાતન
ભાષાઓના કહેવાતા પંડિતો ઉપર પ્રમાણે મૂલ્ય આંકે છે ! આ
સમજા ઉતારાઓ આપવાનું કારણ માત્ર એ જ છે કે શુદ્ધ વિદ્યાર્થી
જેવા ઉપનિષદોના વિશ્વાસપાત્ર ભાષાન્તરકારને જોવાથી આપણને
કેવડી મોટી ખોટ ગઈ છે તેના કાંઈક ખ્યાલ વાચકોના ચિત્તમાં પ્રવેશી
શકે. હિંદનો જનસમાજ એટલો સુસ્ત બની ગયો છે કે સત્યને તેના
તદ્વન સ્પષ્ટ-ખુલ્લા સ્વરૂપમાં તેઓની સમક્ષ મૂકવામાં આવે તો જ તેઓ
તેને મદજુ કરી શકે છે. તેથી કરીને પંડિતજીએ કરેલાં ઉપનિષદોનાં
ભાષાન્તરો વિશે ઉલ્લેખ કરતી વખતે, જે પાશ્ચાત્ય પંડિતોને આવી બાબ-
તોમાં પ્રમાણભૂત તરીકે સ્વીકારવામાં આવે છે, તેઓને તેઓના અરા
રંગરૂપમાં ખુલ્લા કરી આપવાનું મને આવશ્યક જણાયા વિના રહેતું નથી.

૧ આ યુરોપીય ભાષાન્તરો અવિશ્વાસપાત્ર છે એટલું દર્શાવવાને માટે
આ શબ્દો જ બસ છે. ૨. આપણે ઇચ્છીશું કે તે હિંદુ બુદ્ધિવિદ્યાસથી
આપણે દૂર જ રહેવા પામીએ અને ઉપનિષદોના રચયિતાઓ જેવા અમણુ
તથા જંગલી દંતા તેવા આપણે પણ બની નહીએ !

જે માણસો હજી ખ્રીસ્તી ધર્મને જ પોતાની જીંદગીના આધારનરૂપ માનીને તેને વળગી રહ્યા છે, તેઓ ઉપનિષદોના તત્ત્વજ્ઞાનમાં સમા-
એકા ઉચ્ચ તત્ત્વને જરાજર સમજી શકે અને ન્યાય આપી શકે, એવું
માનનારા તો એકલા હિંદવાસીઓ જ હોઈ શકે ! હવે આપણે એક
ખીજ પાશ્ચાત્ય તત્ત્વવેત્તાની ખબર લઈશું. તે તત્ત્વવેત્તા હિંદુ ધર્મ-
શાસ્ત્રોના એક નિષ્પક્ષપાતી અભ્યાસી તરીકેનો વેશ ધારણ કરે છે;
અને તેને યોગ્ય ન્યાય આપવાની ખાતર કહેવું જોઈએ કે તેના ઉપર
આપણાં ધર્મશાસ્ત્રોનાં અચળ સત્યોની અસર કેટલેક અંશે થવા પામી
હોય એમ જણાય છે.

પંડિત મેક્સમુલર કહે છે કે—

“ઉપનિષદોનું બાપાન્તર કરવામાં રહેલી કડીનતા મંબંધે ખીજ
પંડિતો ગમે તેમ ધારતા હોય, પણ હું તો અગાઉ કહ્યા મુજબ
એક વાર ફરીથી પણ કહીશ કે એક બાપાન્તરકારને એ તત્ત્વજ્ઞાનના
અંશે (ઉપનિષદો) કરતાં વધારે ત્રાસ ઉપજાવે તેવા કડિન અંશે શ્રેષ્ઠ
બાપામાં બાગ્યે જ કોઈ જડી આવે છે. * * * * પરંતુ હું સારી
પેઠે સમજું છું કે ઉપનિષદોના શુદ્ધ મૂળ પાઠો સંપાદન કરવા પાછળ
અને તેમાંના શબ્દોના મૂળ અને વાસ્તવિક અર્થોનું મંત્રોધન કરવા પા-
છળ હજી બહુ થમ સેવાનું બાકી રહ્યું છે. માત્ર અજમાએશની ખાતર જ
તેમાંના કોઈ કોઈ બાગનું બાપાન્તર મને પુનઃ પુનઃ કરવું પડ્યું છે, પણ
તેમ કરતાં હું તેપર વિવેચન કરનારાઓનાં વિવેચનોને અનુસર્યો છું અને તે
સાથે એટલું પણ સમજતો રહ્યો છું કે મૂળ પાઠોને જે અર્થ તેઓ (વિવેચન-
કારો) નીપજાવે છે તે કદાપિ તેનો ખરો અને વાસ્તવિક અર્થ હોઈ
શકે નહિ.” પોતાની મુશ્કેલીઓને આગળ સમજાવતાં તે વળી એવું કહે

છે કે: “ખરેખરી મુશ્કેલીઓ તો કેવળ જૂઠા જ પ્રકારની છે. આ મુશ્કેલીઓ એક પ્રકારના સંખ્યાબંધ ફકરાઓને લગતી છે. આ ફકરાઓ દેખાવમાં તો આપણને અર્થ વિનાના અને મૂર્ખાઇભર્યા લાગે છે; અથવાતો બહુધા તે એવા તો તાણી તોડીને મેળવેલા જણાય છે કે આપણા મનમાં કંઈ અવનવી શંકાઓ ઉદ્ભવે છે: જે અંધકારો ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધે અતિગહન વિચારો સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવી શકતા હોય એટલું જ નહિ પણ તેમાં તેઓની એક પ્રકારની કવિત્વ-શક્તિ ઝળખી ઉઠતી હોય, તે જ અંધકારો શું આવું તદ્દન માલ વિનાનું લખે ખરા? આવી શંકાઓ ઘણી ઘણી વાર ઉઠતી જ રહે છે. ઉપનિષદોમાં બહુધા યજ્ઞવિષયક ગૂઢ વાતો આપેલી છે. તે ગૂઢ વાતો અને તેના અર્થો, જેમ જેમ આપણે વૈદિક પ્રક્રિયાઓમાં રહેલા બેદો વગેરે વિષે વિશેષ ને વિશેષ સમજતા જઈશું તેમ તેમ, વધારે સ્પષ્ટ થતા જશે; પરંતુ તેમ છતાં ઉપનિષદોમાં એવો કેટલોક ભાગ તો હંમેશાંતે માટે રહ્યો જ કરશે કે જે આપણને અર્થ વિનાના ગોટાળા-રૂપ જણાશે. વિચારોની આ પુરાતન ખાણોમાં એવા ભાગોના અસ્તિત્વની શું આવશ્યકતા હશે, એ હું પોતે તો સમજવાને કેવળ અશક્ત જ છું.” પંડિત મેક્સમુલરે ઉપનિષદોના કરેલા અર્થોનું અને તેણે મેળવેલા તેના મૂળ પાઠોનું આ એક જ વાક્યમાં ખંડન થઈ જાય છે. જે દિંદવાસીઓ માનતા હોય કે યુરોપીય પંડિતોએ સંસ્કૃત ગ્રંથોનાં કરેલાં ભાષાન્તરો સંપૂર્ણ રીતે સાચાં છે, તેઓની આંખો ઉધાડવાને આટલું જ જસ છે. પછી, આવાં ભાષાન્તરોથી કંટાળી જઈને શુદ્ધ વિદ્યાર્થી પોતાના અધ્યક્ષરા બહુતરવાળા દેશબંધુઓની મૂર્ખતાભરી જૂલ ભાગવાને નિશ્ચય કરે, તો તેમાં કંઈ જ આશ્ચર્ય નથી. પંડિતજીની નોંધપોથીમાં તા. ૩૦ મી ઓગસ્ટ ૧૮૮૮ ને

દિવસે નીચે પ્રમાણે લખવામાં આવ્યું છે: “ઉપનિષદોના સંબંધમાં મેક્સમુલરનો અભિપ્રાય મેં વાંચ્યો. અરેરે ! તે કેવો ખોટો માર્ગ જાય છે ? અફસોસ ! જૂઠું સુધારવા માટે અને અમારા અધિકારી બાળનરવાળા દેશબંધુઓની મૂર્ખતાભરી જૂઠું ભાગવા માટે કોઈ પણ માણસ અમારી પાસે નથી !” ત્યારપછીના બીજા જ માસની એટલે કે સપ્ટેમ્બર માસની ૯મી તારીખે તો આપણે પાંડિતજીને તેમના ઉમદા અને મનમગના કામમાં જોડાઈ ગએલા પણ જોઈએ છીએ. તે દિવસે તેમણે પોતાની નોંધપોથીમાં લખ્યું છે કે: “ધર્મોપનિષદ વિશે લગભગ જેએક પાનાં આજે લખ્યાં. હજી તેનો પહેલો મંત્ર પણ મેં પૂરો કર્યો નથી. પણ જેમ જેમ હું તે કાર્યમાં આગળ વધું છું, તેમ તેમ તે વિષય મને વધારે આકર્ષક, ઉચ્ચાર્થયુક્ત અને ઉજ્જવલ દેખાતો જાય છે. તેથી કરીને હું તે વિષય ઉપર એક કે બહુ તો બે નોંધો જ લખી કાઢવામાં આનંદ સમજું છું.” પણે સારે અવસરે આ કામ પાંડિતજીએ ઉપાડ્યું હોય તેમ લાગે છે, કારણકે મૂળ પાઠનો ખરેખરો-વાસ્તવિક ભાવાર્થ તે સમજી શક્યા હતા. તેની પહેલાં બે જ દિવસે એટલે કે તા. ૪ મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૮૮ ને દિવસે તેમણે પોતાની નોંધપોથીમાં લખ્યું છે કે: “ધર્મ એ એક કેવો કુદરતી આશીર્વાદ છે ? ! પણ ધર્મ જે કોઈ સુખ-આનંદ ઉપજાવે છે તેનો ખરો લાભ લેવા માટે એક-માણસે વિધિની સામાન્ય રીતિ-પદ્ધતિને સમજવી જોઈએ.” ધર્મની આ ઉચ્ચ ભાવના તેમણે તે નોંધ કર્યા પછી માત્ર બે જ દિવસે ધર્મોપનિષદ વિષેના પોતાના વિદ્વાત્કામનાં વિવરણમાં સમજાવી હતી.

જે દય ઉપનિષદોને સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીએ બહુ જ પુરાતન અને કેવળ ખરેખરાં ઉપનિષદો તરીકે સ્વીકાર્યા છે તેમાંનું એક ધર્મો-

પનિષદ છે. હિંદુસ્તાનના જૂના મતના લોકોને ખાદ કરતાં કેળવાયલા લોકોમાં સૂર્ય ચંદ્રરૂપ લેખાતા પ્રતિષ્ઠિત સાક્ષરોમાં આ માનીનતા સંબંધે અત્યારે પણ કાંઈ મતભેદ હોય એમ જણાવું નથી; અને પુરાતન તથા ખરેખરાં ઉપનિષદો તો એ દરાજ ઉપનિષદો છે તે વિષે બહુધા સર્વત્ર એકસરખો મત અસ્તિત્વ ધરાવે છે. (જુઓ, મી. આર. સી. દત્તકૃત “એનસ્થન્ડ ઇન્ડિયા” પુસ્તક ૧ છું પૃષ્ઠ ૧૭૭ અને મેક્સમુલરનાં ઉપનિષદો ભાગ ૨ જાની પ્રસ્તાવના). વસ્તુતઃ ઇશોપનિષદ યજુર્વેદનો એક ભાગ મુખ્ય ભાગ છે, અને એ રીતે આ ઉપનિષદમાં રહેલા મન્ત્રોની વધારે પ્રમાણજૂત ટીકા સ્વામી હયાનંદ સરસ્વતીકૃત “વેદભાષ્ય” નામે અમૂલ્ય અંશમાંથી મળી આવે તેમ છે. પરંતુ ઇશોપનિષદ વિષે પાંડિત ગુરુદત્તે કરેલું વિવેચન તો તેમનું પોતાનું જ છે અને તે વિવેચન જેઓએ પોતે વાંચ્યું હશે, તેઓ તો અવશ્ય કહેશે કે તે વિવેચન ઉત્તમ પ્રકારનું છે. મન્ત્રોમાં રહેલા વિચારો સમજાવવામાં અને તે મન્ત્રોમાં વસ્તુતઃ શું મુખ્ય ભાવ રહેલો છે તે વર્ણવવામાં તેમણે જે શૈલી ગ્રહણ કરી છે તે તો તેમની પોતાની જ રચેલી છે. તેમની ભાષા મધુર અને વિચારો હ્રિયાશયયુક્ત છે, “ધર્મ”નો અર્થ સમજવામાં કેવી બચકર ગેરસમજૂતી આણતી જોવામાં આવે છે, કૃત્રિમ અને જોડી કહેલાં સૂત્ર સિદ્ધાંતો કેવી રીતે ધર્મમાં યુક્તિ દેવામાં આવે છે અને આ જગતમાં પ્રામાણિક તથા સત્ય શોધક વૃત્તિવાળા માણસોને માટે આશાનાં દ્વારો કેવાં દેવાઈ ગયાં છે, તે વિષે લખાણથી વિવેચન કર્યા પછી પાંડિતજીએ જે પાયા ઉપર સત્ય ધર્મ બાંધવા પામ્યો છે તે પાયાનું નિર્દોશ કર્યું છે કે “સધળા માનસિક શક્તિઓનો એકાગ્રીથી વિકાસ કરવો અને આપણે જે જાણવું જોઈએ તથા જેવા ચલું જોઈએ તે સંબંધી આ-

પણામાં જે સક્રિયતા રહેલી હોય તેને પ્રામાણિક રીતે ઉપયોગમાં લેવી, એ જ સત્ય ધર્મનો પાયો છે.” આ પ્રમાણે ધર્મનો પહેલો પાઠ શીખવાને માટે, પંડિતજી આપણને તૈયાર કરે છે. ધર્મનો પ્રથમ બોધ તો ઇશોપનિષદના પ્રથમ મંત્રના પહેલા બાગમાંજ સમાવેલો છે કે “વિશ્વવ્યાપી પરમાત્માના અસ્તિત્વનો ચિત્તમાં સાક્ષાત્કાર કરવો;” કારણકે પંડિતજી કહે છે “કે જ્યાંસુધી એક માણસ ‘કુદરત’ થી માડીને ‘કુદરતના રચનાર’—ક્રમરે લગના જ્ઞાન સુધી પહોંચવાનું શીખી શકતો નથી, ત્યાંસુધી તે આત્મિક સુધારણાનો બોધ પામી શકતો નથી. પરંતુ આત્મિક સુધારણાનો આ બોધ માણસને આપવામાં આવ્યા પહેલાં તેને આ નંધર જગતની કાષ્ટવ્યુક્ત મોહિનીઓથી એતના રહેવાનું સૂચવવામાં આવ્યું છે કે: “તેણે ‘કુદરતના રચનાર’ વિષેના વિચારમાં યંચાઈ જવામાં એકદમ આનંદ મानी લેવો નહિ.” આ એનવણી આપવાની સાથે એવી આવેલી રાખવાનું પણ સૂચવવામાં આવ્યું છે કે તેણે કદાપિ ‘ન્યાય’નું ઉપદેશન કરવું નહિ. ન્યાયી વૃત્તિના વિદ્યાર્થીના આત્મિક સુધારણા થવી સંભવિત નથી અને જગતમાં સર્વત્ર અવ્યવસ્થા તથા ઘોંટાળો વ્યાપી રહેલાં જણાય છે.

“કોઈ પણ પ્રાણીના ધનની ઈચ્છા ન કર” એવું આ મન્ત્રમાં દુરમાવવામાં આવ્યું છે. ધર્મનો આ નકારસૂચક પક્ષ છે; પરંતુ ઉપનિષદોમાં આત્મિક સુધારણાનો જે પ્રથમ બોધ છે તે તો સ્પષ્ટ બોધરૂપ જ છે. “શુભ કર્મો કરતાં એકસો વર્ષ સુધી પોતાના બાંધવાદિની સાથે શાન્તિપૂર્વક જીવવાની ઈચ્છા કરવાની માણસને આગ્રહ કરવામાં આવી છે.” ધર્મના આ જન્મે પાઠ ન્યાય અને ઉપયોગિતાના તરવોના વિવેચન માથે પંડિતજીએ એવી તો ગુદર રીતે આ-

લેખ્યા છે કે તેમાંથી થોડો ઉતારો કરવાની ઇચ્છાને અમે થોભાવી શકતા નથી:—

“કુદરતની ગોઠવણમાં જે વિશ્વનિયામક કળ-સંખ્યા વાપરવામાં આવ્યા હોય છે, તે એવી રીતે ગોઠવવામાં આવ્યા હોય છે કે દરેક વ્યક્તિનું બહુ સઘળા માણસોના ભગ્નામાં જ સમાએલું હોય છે. જે એક માર્ગે કુદરતનો બધો પ્રવાહ વહો જતો હોય છે તે જ માર્ગે સાર્વજનિક કસ્યાણનો હોય છે.”

“કુદરતનો ધર્મ માત્ર એક જ હોય છે અને તે એ હોય છે કે, જગતની પ્રત્યેક વ્યક્તિનું બહુ કરવાને, તેની સહીર્ષિને પ્રસાર કરવાને અને તેના સુખની વૃદ્ધિ કરવાને અબ્યાધત રીતે, અવિશ્રાન્ત, પ્રયત્ન અને ઉત્સાહપૂર્ણ કાર્ય કર્યાં કરવું.”

ઉપર જણાવેલા બોધની ઉચિત અસર નીપજાવવાને તે ઉપ-નિષદોમાં આગળ જતાં અપરાધોનાં દુષ્પરિણામો દર્શાવવામાં આવેલાં છે અને જે મનુષ્યો પોતાના આત્માની પવિત્રતાનો એવા અપરાધો-વડે નાશ કરે છે તેઓની ગરજ પછી જે દુર્દશા થાય છે તેનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. “એવા માણસો જ્યાં મલીન વાસનાવાળા દુષ્ટાત્માઓ વસેલા હોય છે અને જ્યાં સર્વત્ર ગાઢ અધિકાર પ્રસરેલો હોય છે તેવા પ્રદેશોમાં જ અવશ્ય જાય છે.”

ત્યારપછી તેમાં “એક અવિકારી, અવિનાશી અને સર્વદા આત્મા જે મનઃચક્તિ કરતાં પણ વિશેષ ચક્તિમાન છે” તેનું સત્ત્વ પૂજન તથા તે પૂજનની રીતિ દર્શાવી છે.

એમ કહેલું છે કે “સ્થૂળ ધ્વજો તે આત્માને (ધર્મરતને) જોઈ શકતી નથી.” અને તેથી એક ઋષિ પહેલાં “પોતાની સ્થૂળ

ઇન્દ્રિયશક્તિઓને તેઓના સ્વાભાવિક માર્ગે વહેતી અટકાવે છે, ” (આ સ્થૂળ જગતમાંથી પોતાના આત્માને નિવૃત્ત કરે છે) અને પછી સર્વ સ્થળે વ્યાપી રહેલા પરમાત્માનું દર્શન કરે છે (યોગના ધ્યાનમાં). એ પરમાત્મા સર્વને ગતિ કરાવે છે પરંતુ પોતે ગતિ કરતો નથી, તે અચાન મનુષ્યોથી દૂર રહેલો છે પરંતુ જ્ઞાની મનુષ્યોની નિકટમાં જ રહેલો છે અને સર્વ પ્રાણીઓની અંદર તથા બહાર વ્યાપી રહ્યો હોય છે. ” પરમાત્માના ધ્યાનમાં આ રીતે નિમગ્ન થએલા ઋષિનો આત્મા એટલો ઉચ્ચગામી થાય છે કે “તે સર્વ પ્રાણીઓને પરમાત્મામાં એકરૂપ થએલાં માને છે અને પરમાત્માને સર્વ પ્રાણીઓમાં વ્યાપી રહેલો માને છે. પછી તે કોઈ પણ પ્રાણી તરફ અનાત્મવત્ (અસૂયાપૂર્વક) દ્રષ્ટિ કરતો નથી.” આવા જે પુરૂષો પોતાના જ્ઞાનદ્વારા “એક, સર્વભૂતવ્યાપી, લઘુ-ગુરુ સ્થૂળ દેહથી રહિત, શુદ્ધિનિયામક, સ્વયંભૂ, પવિત્ર, પરિપૂર્ણ, સર્વદા અને સર્વવ્યાપી પરમાત્માને સર્વ પ્રાણીઓમાં વ્યાપી રહેલો જૂએ છે, તે પુરૂષો હવે કિંવા શોકથી કેવળ નિવૃત્ત બની જાય છે.”

“જેઓ આ ઈશ્વર સંબંધી-આ સર્વવ્યાપી પરમાત્મા સંબંધી જ્ઞાનને અનુભોએ છે અને જેઓ સમજે છે કે તે દયાળુ પિતા અનાદિકાળથી સર્વ પ્રાણીઓને કાંઈ યોગ્ય હેતુપુરઃસર જ અસ્તિત્વમાં આણતો રહ્યો છે, તેઓ જ સર્વદા મુખી છે.” તેથી ઉત્પદું “જેઓ અજ્ઞાનનું પૂજન કરે છે તેઓ દુઃખી છે” અને “જેઓ દંભપૂર્વક જ્ઞાની હોવાનો ડાળ કરે છે તેઓ તેથી પણ વધારે દુઃખી છે. (હાલના કહેવાના ભણેલા ગણેલા દિંદવાસીઓ જેઓ ધર્મ વિષયમાં પણ પોતાના પિતામહો કરતાં વધારે જ્ઞાન ધરાવના હોવાનો દાવો કરે છે, તેઓ આ પંક્તિમાં ગણાવાયોગ્ય છે.)

જ્ઞાનશીલ અને દૃઢતાવારી ઋષિઓ કહે છે કે “ ઇન્દ્રિયોના જીવનરૂપ અજ્ઞાન એક પરિણામ આણે છે અને આત્માના જીવનરૂપ જ્ઞાન તેથી ઉલટું જ પરિણામ આણે છે.” પરંતુ “ જે મનુષ્ય જ્ઞાન અને અજ્ઞાન ઉભયને સમજે છે, તે પોતાની ઇન્દ્રિયોને નિયમનમાં રાખે છે તથા તેઓને આત્મિક જીવનના અંકુશમાં રાખી ઇન્દ્રિયજીવનના યોગે કરીને શરીરનું વિર્સંજન કરે છે; અને પછી આત્મિક જીવનના યોગે કરીને તે અમરત્વને પામે છે.” આટલે સુધી પ્રબોધ્યા પછી તે ઉપનિષદમાં નિરીશ્વરવાદ અને મૂર્તિપૂજનમાં રહેલા બંધન મૂચન કરવામાં આવ્યું છે અને કહ્યું છે કે “ સ્થૂળ પરમાણુઓને જગતના મૂળ કારણરૂપ માનીને જેઓ તેનું પૂજન કરે છે તેઓ દુર્ભાગી છે અને જેઓ પરમાણુઓની બનેલી સ્થૂળ દૃશ્ય વસ્તુનું પૂજન કરે છે તેઓ તેથી પણ વિશેષ દુર્ભાગી છે.” પરંતુ જે માણસ તે ઉભય પદાર્થોને યથાસ્વરૂપ સમજીને તેનો સદુપયોગ કરે છે તે કેવા ભાગ્યવાળો લેખાય? તેને માટે કહ્યું છે કે “ દૃશ્ય વસ્તુઓના પૂજનના પરિણામરૂપ મરણ પછી, ઉભય પદાર્થોને યથાસ્વરૂપ સમજનાર મનુષ્ય અમરત્વને અનુભોગે છે, અને એ અમરત્વ પરમાણુઓમાં રહેલી શક્તિના સાક્ષાત્કારના રૂપરૂપ હોય છે.” ઇશોપનિષદના એક સિવાયના બીજા બાદીના મંત્રોમાં પ્રાર્થનાઓ—કાન્તા કાંચન કે કીર્તિ માટેની નહિ પણ સત્ય અને ધર્મના જ્ઞાન માટેની પ્રાર્થનાઓ—આવેલી છે. તે એક મંત્રમાં એમ કહ્યું છે કે:—

“ અવિનાશી સૂક્ષ્મ શરીર વાયુમાં વહી જશે અને સ્થૂળ શરીર તો માત્ર અગ્નિદાહ થતાં સુધી જ ટકશે; માટે હે પ્રાણી ! તે જે કાંઈ કર્મોનાં બીજ વાળ્યાં છે, તે જ બીજનાં ફળ તને મળશે એટલું સમ-

રણમાં રાખજો.” એ ઉપનિષદના છેવટના મંત્રમાં એક પ્રાર્થના આપેલી છે જે આ પ્રમાણે છે: “હે સર્વથા પરમાત્મા ! તું જ્ઞાનના આદિ કારણરૂપ છે, તો નારા જ્ઞાનની અમારામાં પ્રેરણા કર, અમને સુમાર્ગે સેધ જી અને અમારાં પાપોનો નાશ કર !” આ પ્રમાણે પુનઃ પુનઃ તને નમસ્કાર કરીએ છીએ અને પ્રાર્થના કરીએ છીએ.”

પંડિત શુરહત વિદ્યાર્થી જે પ્રમાણે ઇશોપનિષદ સમજ્યા હતા, અને તેમણે બહુ ઓછું સંસ્કૃત જ્ઞાન ધગવનારાઓને જે પ્રમાણે તે સમજાવ્યું હતું, તેનો આ સંક્ષિપ્ત સાગ છે. હવે પંડિત શુરહતે કરેલા એ ઉપનિષદના અર્થને બીજાઓએ કરેલા અર્થોની સાથે સરખાવીને હું બનાવી આપીશ કે પંડિતજીએ કરેલા અર્થમાં કેટલું વિશેષ મૂલ્ય રહેલું છે. ઇશોપનિષદના ૯ થી ૧૪ સુધીના મંત્રો ધણાઓને ગોથાં ખવડાવનાર થઈ પડ્યા છે અને ધણાઓએ તે મંત્રોના મત્સ બાવાર્થના સંબંધમાં અર્થ વિનાનાં અનુમાનો કરીને મૂળ પાઠની સુંદરતાને ખરાબ કરી નાંખી છે. આ ગોથાં ખાનારાઓમાં બ્રહ્મોસમાજના માનવંતા રથાપક રાજ રામમોહનરાય પણ એક છે. રાજ રામમોહનરાય પ્રત્યે હું હંમેશા પૂજ્ય બુદ્ધિ ધરાવતો આવ્યો છું, પરંતુ આ બાબતમાં મારે જણાવવું જોઈએ કે તેમણે આ મંત્રોના અર્થો નીપજાવવામાં ગોથું ખાધું છે.

રાજ રામમોહનરાયે ૯ મા મંત્રનો અર્થ નીચે પ્રમાણે કર્યો છે:—“ધાર્મિક ક્રિયાઓનું અનુષ્ઠાન કરનારાઓ જેઓ માત્ર પવિત્ર અગ્નિ દેવતાનું પૂજન કરે છે અને ઋષિઓને, પિતાઓને, મતુળ્યોને અને બીજા પ્રાણીઓને આહુતિઓ અર્પે છે, તથા સ્વર્ગીય દેવતાઓનું પૂજન કરતા નથી તેઓ અધકારમય પ્રદેશોમાં પ્રવેશ કરે છે; અને

જે ધાર્મિક ક્રિયાઓનું અનુદાન કરનારાઓ માત્ર સ્વર્ગીય દેવતાઓનું જ સર્વદા પૂજન કરે છે તથા પવિત્ર અગ્નિ દેવતાનું પૂજન ન કરતાં ઋષિઓને, પિતૃઓને, મનુષ્યોને અને ખીજાં પ્રાણીઓને પણ આહુતિઓ અર્પતા નથી, તેઓ વિશેષ અધિકારવાળા પ્રદેશોમાં પ્રવેશ કરે છે.”

મારા નામ અભિપ્રાય પ્રમાણે તો આ અર્થ તેના મૂળ પાઠથી-વિદ્યુવદ્વત્તથી ઉત્તર ધ્રુવ જેટલો-દૂર પડતો જણાય છે. ધર્શોપનિષદના ૯ માં મન્ત્રના અર્થને બદલે તે અર્થ રાગની કલ્પનાને મળ્યાત્ રૂટકો લગાવનારો થઈ પડે છે. અથવાતો, કેઈ ટીકાકારે કરેલી ટીકા-પરથી જો તે અર્થ કરવામાં આવ્યો હોય, તો તે ટીકાકારે મૂળ પાઠની સાથે પોતાની મનઃકલ્પનાનું મિશ્રણ કરી દીધેલું હોવું જોઈએ. “અગ્નિ,” “આહુતિઓ,” “ઋષિઓ,” “પિતૃઓ,” “મનુષ્યો” અને “સ્વર્ગીય દેવતાઓ” એ શબ્દો મૂળ પાઠમાં તો મિશ્રકુલ જોવામાં આવતા નથી, એટલું જ નહિ પણ એ શબ્દો સાથે દૂરનો પણ સંબંધ ધરાવતો હોય તેવો એકે શબ્દ તેમાં જોવામાં આવતો નથી.

મને આશ્ચર્ય થાય છે કે રાજા રામમોહનરાયે ૯ માં મન્ત્રના મૂળ પાઠનો આવો અર્થ ક્યાંથી ઉપગતી કાઢ્યો ? મૂળ મંત્ર તો એવો સરલ છે કે સંસ્કૃતનું થોડું જ્ઞાન ધરાવતો માધ્યમિક શાળાનો એક વિદ્યાર્થી પણ તેનો શબ્દશઃ અર્થ સમજી શકે. તે અર્થને પંડિત ગુરુદત્ત વિદ્યાર્થીએ કરેલા અર્થ સાથે આપણે સરખાવીશું. પંડિતજીએ કરેલો અર્થ નીચે મુજબ છે:-

“જેઓ અગ્નિનું પૂજન કરે છે, તેઓ દુઃખી મનુષ્યો છે; પરંતુ જેઓ જ્ઞાન ધરાવવાનું બ્યર્થ અભિમાન રાખે છે તેઓ તે કરતાં પણ વિશેષ દુઃખી છે.”

તે ઉપનિષદોના ૧૦ મો તથા ૧૧ મો મંત્ર હ મા મંત્રની સાથે જ સંબંધ ધરાવે છે અને તેથી તેમનો રાજ્ય રામમોહનરાયે કરેલો અર્થ કેવળ ખોટો જ છે. ત્યારપછી બારમા મંત્ર ઉપર આપણે આવીએ છીએ.

‘તે મંત્રમાં હ મા મન્ત્રના જેવા જ શબ્દો આવેલા છે; તેમાં માત્ર વિદ્યા શબ્દને બદલે સંમૂત્તિ શબ્દ વાપરેલો છે. હવે રાજ્ય રામમોહનરાય આ ‘સંમૂત્તિ’ શબ્દનો અર્થ ‘પ્રારંભિક ક્રિયાજનક ચેતન અણુ’ અથવા આલંકારિક રીતે બોલતાં ‘બ્રહ્મ’ એ પ્રમાણે કરે છે; અને પંડિત ગુરુદત્ત વિદ્યાર્થી તેનો અર્થ ‘પરમાણુઓના બનેલા દૃશ્ય-સ્પૃશ્ય પદાર્થો’ એ પ્રમાણે કરે છે. રાજ્ય રામમોહનરાય આ મન્ત્રમાં બ્રહ્મ નું તાત્પર્ય કેવી રીતે ઉપજાવી કાઢે છે તે કાંઈ સમજી શકાતું નથી.

આ પ્રમાણે ઉપનિષદોના મૂળ પાઠોને મરડી-મચરડી નાંખવામાં આવે છે અને તેમાંના શબ્દોના એવા અર્થો ઠોકરી બેસાડવામાં આવે છે કે જેને શબ્દકોશો કે સામાન્ય જીવિ પણ કદાચ રાખી શકે નહિ. છતાં રાજ્ય રામમોહનરાયના જ અનુયાયીઓ એમ કહેનાં ચાકતા થી કે પંડિત ગુરુદત્ત વિદ્યાર્થી અને સ્વામી હયાનંદે કરેલા અર્થો તો તાણી તોડીને મેળવેલા છે !

એ જ પ્રમાણે ૧૩ મા તથા ૧૪ મા મંત્રોનો રાજ્યએ કરેલો અર્થ પણ કેવળ વિવક્ષણ છે. સ્વજનસંકેતને લીધે અમે અત્ર વધુ ઉતારા આપી શક્યા નથી, પરંતુ ઉપર આપેલા નમૂનાઓપરથી ત્ર્યકો પોતે જ હ્રમય અર્થોની તુલના કરી શકશે.

પંડિત ભીમજીને કરેલા અર્થોમાં દાખલા તરીકે હ મા મંત્રનો

અર્થ જોકે રાજા રામમોહનરાયના અર્થથી કેવળ જૂદો પડે છે, તો-
પણ તે રાજાના અર્થના જેટલો જ ભૂવભરેલો છે. તેઓ બન્ને મૂળ
પાઠમાં રહેલું તાત્પર્ય સમજી શક્યા નથી. મૂળ પાઠના સંબંધમાં મારે
જણાવવું જોઈએ કે પંડિતજીએ શાંકરભાષ્યના મૂળ પાઠને અનુસરીને
તેમાંના મંત્રોના અર્થો ક્યાં છે, કારણકે તે વખતે સ્વામી દયાનંદ-
કૃત યજુર્વેદનું ભાષ્ય બહાર પડ્યું નહોતું અને તેથી ગુરુદત્ત વિદ્યા-
ર્થિ તે ભાષ્ય અર્થો કરતી વખતે પોતાની પાસે રાખવાનો લાભ
મળી શક્યો નહોતો. પંડિત ગુરુદત્ત વિદ્યાર્થીએ સ્વામી શંકરાચાર્ય
કૃષ્ણ રાખેલા મૂળ પાઠને અનુસરીને અર્થો ક્યાં હતા અને તે મૂળ
પાઠ સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીના મૂળ પાઠથી નીચેની બાજતોમાં જુદો
પડતો હતો:—

પંડિતજીના ઇશોપનિષદમાં જે મંત્રો ૯, ૧૦ તથા ૧૧ માં છે
તે સ્વામી દયાનંદના યજુર્વેદના ભાષ્યમાં ૧૨, ૧૩ અને ૧૪ માં છે
તથા પંડિતજીના ઇશોપનિષદમાં જે ૧૨, ૧૩ અને ૧૪ માં મંત્રો છે
તે સ્વામી દયાનંદના ભાષ્યમાં ૯, ૧૦ અને ૧૧ માં મંત્રો છે. પં-
ડિતજીનો ૧૭ મો મંત્ર સ્વામીજીના ભાષ્યમાં ૧૬ મો છે. વળી તે
૧૭ માં મંત્રમાં યજુસ્મર એ પ્રયોગ પંડિતજીના ઉપનિષદમાં
જે વાર આવેલો છે, ત્યારે સ્વામીજીના ભાષ્યમાં માત્ર એક વાર મંત્રને
છોડી આવેલો છે. તે ચન્દ્રપ્રયોગની પદેલાંના ચન્દ્રો પંડિતજીના
ઉપનિષદમાં યજુસ્મર છે, ત્યારે સ્વામીજીના ભાષ્યમાં ક્ષિપેસ્મર
છે. પંડિતજીનો ૧૮ મો મંત્ર તે સ્વામીજીના ભાષ્યનો ૧૬ મો મંત્ર
છે વળી સ્વામીજીના ભાષ્યમાં જે મંત્ર ૧૭ મો છે, તે પંડિતજીના
ઉપનિષદમાં તે જ પ્રમાણે જોવામાં આવતો નથી પંડિત ગુરુદત્તના
ઉપનિષદ પ્રમાણે તે મંત્રની રચના ૧૫ માં મંત્રનો હોયતો બાગ

લેધને અને ૧૬ માં મંત્રના છેવટના બાગના છેલ્લા ત્રણ શબ્દો લેધને કરવામાં આવી છે. વળી સ્વામી દયાનંદના બાપ્યમાં તેના એકંદર ૧૭ મંત્રો છે, ત્યારે પંડિત ગુરુદત્ત વિદ્યાર્થીના ઉપનિષદમાં ૧૮ મંત્રો છે.

તે ઉપરાંત ૪ થા તથા ૬ ઠા મંત્રના મૂળ પાઠમાં પણ થોડો તફાવત છે. ગુરુદત્ત વિદ્યાર્થીએ ૩ જા મંત્રમાં પ્રેત્યાભિગચ્છન્તિ શબ્દ વાપરેલો છે તેને બદલે સ્વામીજીના બાપ્યમાં તે જ સ્થળે પ્રેત્યા-પિગચ્છન્તિ શબ્દ જોવામાં આવે છે અને તેથી બન્નેના અર્થોમાં ફેરફાર આવે છે. તે જ પ્રમાણે ૬ ઠા મંત્રમાં જ્યાં પંડિત ગુરુદત્તે વિજ્ઞુગુપ્તસતે પ્રયોગ વાપરેલો છે, ત્યાં સ્વામીજીએ વિચિકિત્સતિ પ્રયોગ વાપરેલો છે.

પંડિતજીએ ઇશોપનિષદના મૂળપરથી કરેલા અર્થોની તુલના સ્વામી દયાનંદની ટીકાના અનુવાદ સાથે મેં ધણી વાર સંભાળભરી રીતે કરેલી છે, અને હું પ્રામાણિક રીતે કહું છું કે મારી નમ્ર ન્યાયબુદ્ધિ પ્રમાણે તો બન્નેનું તાત્પર્ય સામાન્ય રીતે એકસરખું જ છે. તોપણ જે કંઈ તફાવત છે તે સ્પષ્ટ જ છે કે સ્વામીજીના બાપાંતરમાં સ્વામીજીના સંસ્કૃત ભાષાના અગ્રાધ જ્ઞાનની સ્પષ્ટ રીતે છાપ પડેલી જોવામાં આવે છે અને એવું અગ્રાધ જ્ઞાન પંડિતજીમાં નહોતું; તથા પંડિત ગુરુદત્ત વિદ્યાર્થીના બાપાંતરમાં પાશ્ચાત્ય વિદ્યાઓના જ્ઞાનની મદદ લેવાએલી જણાઈ આવતી હતી, કે જે પંડિતજીએ મોટા પ્રમાણમાં સંપાદન કરેલું હતું. પંડિતજીમાં પૌર્વાત્ય અને પાશ્ચાત્ય જ્ઞાનની ઉભય આઓનો સુખી સંગમ ચએલો જોવામાં આવતો હતો. અમને જે કંઈ થોડી ધણી માહિતી મળી ચકી છે તે પરથી અમે પંડિતજીના

સંબંધમાં એટલું તો કહી શકીએ છીએ કે તેમનું મગજ પાશ્ચાત્ય વિદ્યાઓના ઓચિંતા ધસારાથી ફરી ગયું નહોતું, તેમનાં નેત્રા પાશ્ચાત્ય જ્ઞાનના અણુચિંત્યા પ્રકાશથી અંજાઈ ગયાં નહોતાં અને જોકે પાશ્ચાત્ય વિદ્યાઓનું વિશાળ જ્ઞાન તેઓ ધરાવતા હતા, તોપણ ઇશ્વરના અસ્તિત્વને અને વેદોમાં પ્રતિપાદન કર્યા પ્રમાણેના આત્માના સ્વરૂપને તે યુદ્ધિપૂર્વક તેમજ દૃઢ શ્રદ્ધાપૂર્વક માનના હતા. ઉપર જણાવેલાં બંને ભાષાંતરોની તુલના કરતાં મારે જણાવવું જ જોઈએ કે મૂળ પાઠમાં રહેલા તદ્દાવતને લીધે બંને ભાષાંતરોમાં જે કંઈ તદ્દાવત જોવામાં આવે છે, તે બાદ કરતાં બંનેમાં કંઈ પણ મહત્વનો તદ્દાવત જોવામાં આવતો નથી.

પંડિતજીએ કરેલો મંત્ર ૪ થાનો અને મંત્ર ૧૪ માનો અર્થ સ્વામીજીએ કરેલા અર્થ કરતાં કાંઈક જૂનો જણાય છે ખરો; પરંતુ મારા ધારવા મુજબ તે તદ્દાવત બીજે કંઈ નહિ પણ પંડિતજીના ભાષાંતરની કઠિન શૈલી અને સ્વામીજીની ટીકા તથા વિવેચનાની સાદી શૈલી એ બે શૈલીઓના તદ્દાવત પૂરનો જ છે. આ પ્રમાણે જોકે પંડિત ગુરુદત્ત વિદ્યાર્થીને સ્વામી દયાનંદની તે ઉપરની ટીકાઓ જોવાનો લાભ પ્રાપ્ત થયો નહોતો (અને જો તે લાભ પ્રાપ્ત થયો હોત તો અવશ્ય તેમણે તેને અનુસરીને અર્થો કર્યા હોત,) તોપણ આ જમાનાના એક મહાન સંસ્કૃત પંડિતને નામે જે વસ્તુ પ્રસિદ્ધ થવાની હતી તે પ્રસિદ્ધ થયા પહેલાં તે જ વસ્તુ તેમને હસ્તે પ્રસિદ્ધ થઈ હતી. આ તેમજ બીજા નાના મોટા પ્રશ્નો પંડિત ગુરુદત્ત વિદ્યાર્થીની એક સંસ્કૃત પંડિત તરીકેની કીર્તિ સ્થાપિત કરવાને મારે પૂરતા છે.

માંડૂક્યોપનિષદ—ઉપર સૂચવવામાં આવેલાં જે ખરેખરાં ૧૦ ઉપનિષદો છે તેમાંનું બીજું એક ઉપનિષદ “માંડૂક્યોપનિષદ” છે. જેવી રીતે ઇશોપનિષદમાં સત્ય ધર્મનું સૂચન કરવામાં આવ્યું છે, તેવી રીતે આ માંડૂક્યોપનિષદમાં ‘સત્ય પૂજન’ નું સૂચન કરવામાં આવ્યું છે. પંડિત ગુરુદત્ત વિદ્યાર્થીએ આ ઉપનિષદનું કરેલું ભાષાન્તર તથા તે પર તેમણે લખેલું વિવેચન એ બન્ને પંડિતજીનાં લખાણોમાં સૌથી વધારે વિદ્વતાભર્યા અને ઉચ્ચતમ પંક્તિનાં છે. પુરાતન ગ્રંથોનાં પ્રમાણે તેમાં છૂટથી આપવામાં આવ્યાં છે અને તેમાં જૂઠા જૂઠા ગ્રંથોના કરવામાં આવેલા મંખ્યાબંધ ઉત્તારાઓપરથી સમજી શકાય છે કે તદ્વિષયક અખૂટ જ્ઞાન પંડિતજી પોતાની સ્મરણશક્તિમાં જ ધરાવતા હતા. પહેલાં આપણે તે ઉપનિષદપરના વિવેચનનું અવલોકન કરીશું. “પવિત્ર ધર્મની પ્રથમ ક્રિયા” રૂપ પૂજનની વ્યાખ્યા એ પ્રમાણે કરવામાં આવી છે કે:—“અંતરના ઉડામાં ઉડા અને સાચી લાગણીઓથી છદ્માછલ ભરેલા પ્રેમનું સ્વાભાવિક પ્રકટીકરણ, અતિગંભીર આકર્ષણ અને આત્માની ધ્યાનનિમગ્નતા એનું નામ જ પૂજન.” અને “આ શૈલીની પૂજન એ જ માંડૂક્યોપનિષદનો મુખ્ય વિષય છે.” “તે માત્ર મહાશક્તિમાન ધર્મરત્ન—સર્વવ્યાપી અનાદ્યનંત-પ્રભુનું કુદરતના પિતારૂપ પરમાત્માનું જ પૂજન કરવાની આજ્ઞા કરે છે: કારણકે આ સર્વવ્યાપી પરમાત્મા સંબંધી સત્ય જ્ઞાન અને તેના યથાસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર એ જ મનની આનંદથી ઉભરાય જતી અને પરમ સુખમય અવસ્થા અચવાતો બીજા સપ્તોમાં કહીએ તો ‘પૂજન’ થી સમન્વિત છે. એકલા આનંદનંત ઈશ્વરની પૂજનું જ ઉપનિષદોમાં ફરમાન કરવામાં આવ્યું છે અને આ અનાદ્યનંત ઈશ્વર સર્વત્ર ‘ઉંકાર’ને નામે સુપ્રસિદ્ધ છે.” ઉંકારમાં

‘વિશ્વનિયંતા’ નો અર્થ સમાચ્છેલો છે તે માત્ર મનઃકલ્પિત રીતિથી જ કે કંઈ સ્વાભાવિક ચેલીથી ? ” આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં યોગદર્શન ઉપર વ્યાસે લખેલી ટીકાનાં-વ્યાસભાષ્યનાં પ્રમાણે આપવામાં આવ્યાં છે. તે ઉત્તર આ પ્રમાણે છે : “ ઈંકાર અને તેમાં સૂચવેલા પદાર્થ વચ્ચેનો સંબંધ ઔપચારિક નથી કિન્તુ વાસ્તવિક છે અને ઈંકાર પોતે જ તે સંબંધની વાસ્તવિકતાનું સૂચન કરે છે... જોયો ઈંકારનો મૂલ્ય સમજે છે અથવાતો જે યોગી પુરૂષો ઈંકાર અને તેમાં સૂચવાયેલા તત્ત્વ વચ્ચેનો સંબંધ સમજ્યા છે તેઓએ એમ સ્થાપિત કર્યું છે કે, તે શબ્દો, તેમના મળતે મળતા અર્થો અને તેઓ વચ્ચે રહેલો સંબંધ એ સધળું સનાતન છે. કુદરતમાં અનાદિ કાળથી અસ્તિત્વ ધરાવતું આવ્યું છે તથા તે મનુષ્યકૃત નથી. આ જ કથનને પર્તજલિના મહાભાષ્ય (સાતમ શિવસૂત્ર, દ્વિતીય આધુનિક) પરથી પુષ્ટિ મળે છે. તેમાં અક્ષર શબ્દનો અર્થ “ અનાદ્યનંત અને સર્વવ્યાપક ” એવો કર્યો છે. એકસમુલર પણ “ બાપાનું શાસ્ત્ર ” એ વિષયપરનાં પોતાનાં ભાષણોમાં એ જ વિચાર આગળ કરે છે અને કહે છે કે : “ તે ધાતુઓ મનુષ્યજાતિમાં રહેલી સ્વાભાવિકી શક્તિથી ઉત્પન્ન થયેલા સ્વરનાં સ્વરૂપો છે; પ્લેટો કહે છે તેમ, તે ધાતુઓ કુદરતની સાથે જ અસ્તિત્વ ધરાવતા આવ્યા છે; જોકે અમારે પ્લેટોના શબ્દોમાંના તે કથનની સાથે એટલું ઉમેરવું જોઈએ કે અમે જ્યાં ‘કુદરત’ શબ્દનો ઉપયોગ કરીએ છીએ ત્યાં ‘ધરતી’ શબ્દ સમજવાનો છે. ” આ પ્રમાણે હાલનું યુરોપ પંડિત એકસમુલરના શબ્દોવડે, પ્રાચીન ભારતવર્ષ વ્યાસ અને પર્તજલિના શબ્દોવડે અને પુરાતન ગ્રીસ પ્લેટોના શબ્દોવડે આપણા પંડિત ગુરુદત્તના તત્સંબંધી નિર્ણયને એકસખીયા પુષ્ટિ આપે છે. આટલી વાત સિદ્ધ થયા પછી

પંડિતજીએ જણાવ્યું છે કે: “ ઈં નું ઉચ્ચારણ કરવું અને તેના તત્ત્વનું હંમેશાં મનમાં ચિંતન કરવું એ બે ક્રિયાઓ ઇશ્વરની પૂજનાં મૂળ તત્ત્વો છે અને તેથી ઈંકારમાં જે ઉચ્ચ તાત્પર્ય રહેલું છે તે સમજવું મોટી અગત્યવાળું છે; ” અને પછી એક ઈંકારમાં આટલું બધું તત્ત્વ કેમ રહેલું છે તેનું પંડિતજીએ સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે:—

ઈંકાર અતિકોમળ, મધુર અને સરસતાથી વહન કરતો સ્વર છે, અને બોલતાં શીખતા એક બાળકના મુખમાંથી કાઢે પછુ પ્રકારના અભ્યાસ વિના સ્વાભાવિક રીતે જ ઈંનું ઉચ્ચારણ થઈ શકે છે એવાં માત્ર નજીવાં કારણોને માટે જ ઈંને આટલી મોટી અગત્ય આપવામાં આવી છે એમ સમજવાનું નથી; પરંતુ તેના તાત્પર્યમાં કાંઈક વિશેષ મહત્ત્વ, વિશેષ મૂલ્યવાન અને વિશેષ પુનિત તત્ત્વ રહેલું છે. એ વાત ખરી છે કે ‘પ્રણ’ નાં ખીજાં નામો કેટલીક સ્ત્રૂળ વસ્તુઓનાં નામોનાં સરખાં જ છે (જેમ કે, હૃદય એ નામ એક જૂપ અથવા રાગને પછુ આપી શકાય છે, દ્રહ્મ પછુ એક જાતના સૂક્ષ્મ-આકાશીય વાયુતત્ત્વનું નામ છે અને વેદોમાં આવતો ઝમ્મિ શબ્દ તો ચૂલામાં સળગતા અંગારાને માટે પણ વાપરી શકાય છે); પરંતુ ઈં તો અનાદ્યનંત અને વિશ્વવ્યાપી પરમાત્માનું જ નામ છે. ઈંકારના અર્થની વાસ્તવિકતા અને એકરૂપતાનું તે એક કારણ છે, પરંતુ તેને જે એક મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે તેનું તે કારણ નથી. વળા એ પણ ખરૂં છે કે સંસ્કૃતમાં ‘ઇશ્વર’ ને માટે સમજા મંદાસર્યક શબ્દો છે તે કરતાં ઈં વધારે અર્થસૂચક છે. ઈં ના જેટલા સંખ્યાબંધ શુણ્ણો બોધન કરનારો ખીજે કોઈ પણ

એકાક્ષરી શબ્દ નથી એ પણ એક કારણ છે પરંતુ તે કારણ
ઓછી અગત્યનું છે. સત્યતઃ હંકારમાં હું અને ઉત્તમમાં ઉત્તમ
કારણ એ ॥ કે હંકાર પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવાની એક
માર્ગ છે. એક હંકારને અપ્રતિમ એકરૂપતાવાળા કેટલાક
અક્ષરો સમાએલા છે તે ‘ધ્યાન’ ના આનુક્રમિક પગથિયાં છે
અને તે પગથિયાંની સાહાય્યથી સમિચ્છદાનંદ સ્વરૂપના સાક્ષાત્કાર
સુધી હૃદયગામી થવાય છે.

આ સાક્ષાત્કારનો વિધિ બાહ્ય જગતમાંનાં માનસિક કાર્યોના
વિધિથી કેવળ ઉલટા જ પ્રકારનો છે. માનસિક કાર્યોના બાહ્ય
વિધિને જો આપણે ‘માનસિક વિકાસ’ કહીએ, એટલેકે માન-
સિક શક્તિઓ બાહ્યતઃ સ્પષ્ટ થાય ત્યાંસુધી તેમનું પ્રકટીકરણ
કરવાનો વિધિ લેખીએ, તો આપણે સમિચ્છદાનંદ સ્વરૂપના સાક્ષા-
ત્કારને ‘આંતરૂ વિકાસ’ અથવા ‘આત્મવિકાસ’ જ કહીશું.
‘આત્મવિકાસ’ એટલે બાહ્યતઃ કાર્ય કરતી માનસિક શક્તિ-
ઓને બાહ્ય કાર્યમાંથી નિવૃત્ત કરીને કાંઈક વિશેષ આંતરૂ કાર્ય
કરવા માટે અંતરૂ તરફ વાળવાનો વિધિ.

આ ઉપનિષદના પ્રથમના એ મંત્રોમાં ‘હું શું છે ?’ તેની
સમજૂતી આપવામાં આવી છે અને પછી પરમાત્માના ચાર ‘પાદ’
નું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે, અને હંકારમાં સમાએલા જૂદા
જૂદા અક્ષરોમાં એ ચાર પાદ કેવી રીતે સમાએલા છે તેના પ્રબોધન
સાથે ઉપનિષદની પૂર્ણાહુતિ થાય છે. પ્રથમ સ્વરૂપ જાગરિત સ્થાન
કહેલું છે. દશ્ય (રસ્ય) પ્રકૃતિમાં પરમાત્મા સ્પષ્ટતઃ બ્યાસ પ્રતીત
થાય છે તે પ્રથમ જગત્ત્વ અવસ્થા સમજવી. એ દશ્ય પ્રકૃતિમાં આપણને

પરમાત્મા કેવી રીતે પ્રતીત થાય છે ? આ વિશ્વની રચના કરનારા સમગ્રોમાં અપ્રતિદન રીતે માંદોમાંદો કાર્ય નીપજાવે છે; વિચાર અને અન્યોન્યાપેક્ષ સંબંધનાં ઓગણીસ મુખો-દ્વારો કે જે ઇન્દ્રિયોની શક્તિઓને સ્થૂળ પદાર્થોના ઉપભોગ કરવાનું જ્ઞાન આપે છે, તે ઓગણીસ મુખોની ઉચ્ચિત વ્યવસ્થાનો વિચાર કરે છે; અને વિશ્વની ભૌતિક-પ્રાકૃતિક ગતિઓને યથાર્થતાપૂર્વક અને પદ્ધતિપુરઃસર નિયમિત રાખે છે.*

* સત્તાઢ્ઢ—વિશ્વની રચના કરનારા સમગ્રો:—(૧) મસ્તિષ્ક, (૨) નેત્રો, (૩) કર્ણ, (૪) વદન, (૫) શ્વાસોચ્છ્વાસેન્દ્રિય-નાસિકા, (૬) હૃદય, (૭) પગ કાઠિઆ સમગ્રોમાં કાંઈક ફેરફાર સ્થાવે છે. યકોનર્ધિશતિ મુલ્ક-વિચાર અને અન્યોન્યાપેક્ષ સંબંધનાં ઓગણીસ મુખો-દ્વારો:—(૫) પાંચ ઇન્દ્રિયો: કાન, ત્વચા, રસના, નાસિકા અને નેત્ર; (૫) પાંચ કાર્યેન્દ્રિયો: હાથ, પગ, જનનેન્દ્રિય, શુદ્ધ અને વદન; (૫) પાંચ પ્રાણ: પ્રાણ એટલે ફેંસાંમાંથી હવાને બહાર કાઢવાની-નિઃશ્વાસની ક્રિયા, અપાન એટલે ઉચ્છ્વાસ હેવાની ક્રિયા, સમાન એટલે હૃદયમાંથી આખા શરીરમાં યોહીને ગતિ આપનારી ક્રિયા, ઉદાન એટલે ખાનપાનને મુખદ્વારા ગળામાં ઉતારવાની ક્રિયા અને બ્યાન એટલે શરીરનાં સર્વ અવયવોમાં ગતિ ઉત્પન્ન કરનારી ક્રિયા (જુઓ ‘સત્યાર્થ પ્રકાશ’); (૧૬) મનસ્, (૧૭) બુદ્ધિ, (૧૮) ચિત્ત, અને (૧૯) અહંકાર.

ચૈશ્વાનર: નો અર્થ ‘સ્પષ્ટતઃ બ્રાહ્મ પ્રતીત થતો હશ્ચર,’ અથવા ‘અપ્રતિદત્ત રીતે માંદોમાંદો કાર્ય નીપજાવનાર’ અથવા ‘ઓગણીસ મુખોની ઉચ્ચિત વ્યવસ્થાનો વિચાર કરનાર’ અથવા ‘વિશ્વની ભૌતિક-પ્રાકૃતિક ગતિઓને યથાર્થતાપૂર્વક અને પદ્ધતિપુરઃસર નિયમિત રાખનાર’ એ પ્રમાણે કથો યાસ્ક નિર્ણય છે (૨૧) મા કહે છે કે:—ચૈશ્વાનરઃ કસ્માદ્વિશ્વાન્ ન-રાન્ નયતિ વિશ્વપનં નરાં નયન્તોતિ ઘાપિ ઘા ચિશ્વાનર યય

આ અવસ્થાને માણસની “જાગૃત અવસ્થા”ના દૃષ્ટાંતવડે સમ-
જાવવામાં આવી છે. માણસની જાગૃત અવસ્થા દિવસમાં તે કાંઈ પણ
પ્રવૃત્તિ કરે છે અને રાત્રિએ નિદ્રાધિન થઈને સ્વપ્નવિવશ સ્થિતિમાં
આવી પડે છે ત્યાંસુધીની લેખાવ છે. આ અવસ્થાનું ખીજું દૃષ્ટાંત
એક ધટિકાયંત્ર બનાવનારનું આપવામાં આવ્યું છે. એક ધટિકાયંત્ર
બનાવનાર પોતાના ચંત્રમાંના કળ સાંચા, તેની વ્યવસ્થા, તેના જૂદા
જૂદા ભાગોની નિયમિત ગતિ ઇત્યાદિમાં નિમગ્ન બની જાય છે અને
તે જાગૃત અવસ્થાના દૃષ્ટાંતરૂપ છે. “ધ્યાનનિષ્ઠ અવસ્થા તે ખીજી
અવસ્થા છે. આ અવસ્થામાં ધનુર ચિત્તાશયમાં વસી રહ્યો હોય તેવો
સાક્ષાત્કાર થાય છે. તે ચિત્તાશય સમાંગોના પરસ્પરના સંબંધને અ-
થવા પોતાના પરસ્પર સંબંધનાં ઓગણીસ કાર્યોને જીવસ્થિત કરે છે.
આ પ્રમાણે તે ચિત્તાશયની જૂદી જૂદી કલ્પનાઓનો સંબંધ સંધિ
છે અને વિશ્વના સૂક્ષ્મ સ્વરૂપને અંતરમાં પ્રકટાવે છે.*” આ અવ-

સ્પાત્પત્યુતઃ સર્વાણિ ભૂતાનિ ॥ અર્થાત્-જેની તરફ સર્વ પ્રાણીઓને
દોરી જવામાં આવ્યા હોય તેની તરફ સર્વ ભૂતોને આકૃષ્ટમાં રાખીને દોરી
જનાર વૈશ્વાનર કહેવાય છે; અથવા, જે સ્વયમેવ વૈશ્વાનર હોય છે
અર્થાત્ સર્વ પ્રદાર્યોમાં નિવાસ કરીને તે સર્વને અતિમાન કરે છે તે
વૈશ્વાનર કહેવાય છે.

* સ્વપ્નસ્થાન નો અર્થ “ધ્યાનનિષ્ઠ અવસ્થા” કરવામાં આવ્યો,
કારણકે સ્વપ્નમાં માત્ર “મનસ્” જ જાગૃત રહે છે અને મનસ્ જોને શાશ્વ-
તતા માને છે તે તે મનસ્ના વિચારો જ છે; તે અવસ્થામાં અન્ય વસ્તુઓ કે
વત્સંબંધી વિચારોમાં મનસ્ પ્રવેશ કરી શકતું નથી. “તૈજસ” અને “પ્રાણ”
સુષ્પ્તોના સંબંધમાં યાસ્ક નિરૂપ્ત ૧૨ (૩૭) માં કહે છે કે:- પ્રાણજ્ઞાત્મા
તૈજસજ્ઞેત્યાત્મા ગતિમાચ્છે- “પ્રાણ” અને “તેજસ” સુષ્પ્તો આત્માના
અસ્તિત્વની બે સ્થિતિઓનું સૂચન કરે છે.

સ્થાને મનુષ્યની સ્વપ્નવશ સ્થિતિના દર્શનવડે તથા ધટિકાયંત્ર બનાવનારની પ્રારંભિક મનોરચનાના દર્શનવડે સમજાવવામાં આવી છે. “ત્રીજી અવસ્થા “સુષુપ્તાવસ્થા” છે, જેમાં ઇશ્વર મનુષ્યાત્માની પેડે એકીભૂત, પ્રગાનધન, આનંદમય, આનંદબુદ્ધ, ચેતોમુખ (સ્વયેનન્યમાં સ્પષ્ટ એવો) અને ઉચ્ચ જ્ઞાનયુક્ત પ્રતીત થાય છે.”* આની સમજૂતી માણસની નિદ્રિતાવસ્થાના દર્શનવડે આપવામાં આવી છે. નિદ્રિત, અથવા સુષુપ્તાવસ્થામાં માણસ સ્વપ્નરહિત નિદ્રાને અનુભોગે ૭ અને સંપૂર્ણ ચિત્તચાન્તિ પ્રાપ્ત કરે છે, જોકે જાગૃત અથવા ધ્યાનનિષ્ઠ અવસ્થામાં ‘મનસ્’ એ જે કંઈ કાર્યો કર્યા હોય છે તે સર્વ કાર્યો તે અવસ્થામાં પણ મનસૂથી યુક્ત જ હોય છે; કે જેવી રીતે એક ધટિકાયંત્ર બનાવનાર જોકે ધટિકાયંત્ર બનાવવાનું તથા તેનાં યંત્રોને ગોઠવવાનું સધળું જ્ઞાન ધરાવતો હોય છે તોપણ તે જ્ઞાનનો ધટિકાયંત્ર બનાવવામાં ઉપયોગ કરવાનું પસંદ કરતો નથી.

હારપછી ચોથી અવસ્થા સર્વેશ્વર અંતર્યામી આત્માની સમજાવવામાં આવી છે; અને એ પ્રભાણે આ ઉપનિષદમાં અનાધ્યનંત, અંતર્યામી, વિશ્વંબાધી આત્મા ઓ જેમાં અ, ઉ અને મ્ અનુક્રમે સમાએલા ૭ તેનું વિવરણ આપવામાં આવ્યું છે.

* સુષુપ્તનો અર્થ અતિસ્પષ્ટ છે. ‘સુષુપ્તિ’ એટલે ગાઢ નિદ્રા ગાઢ નિદ્રા અને સુષુપ્તિ વચ્ચે જે કંઈ તફાવત રહેલો છે તેવો જ તફાવત એક અતિની સ્વતોભાવિતા અને તેની નિયમિતતા વચ્ચે રહેલો છે. ગાઢ નિદ્રા અનુભવતા એક માણસની સ્થિતિનો વિચાર કરો જોકે તે અવસ્થામાં સર્વ મનઃકલ્પનાઓ દૂર રહી હોય ૭ તોપણ સ્વાભાવિક માનસિક કાર્યો તો નિયમિત રીતે અતિમાન જ હોય ૭ મનઃકલ્પનાની શક્તિઓ રૂપાંતર પામી-ધનીભૂત થએલી જણાય છે; અને તેથી પ્રજ્ઞાનઘનનો અર્થ ‘ધનીભૂત થએલું જ્ઞાન જે ૭ તે’ એવો થાય છે.

“અના અતિગહન સૂચનતું ધ્યાન ધરતાં યોગી પુરુષ વિશ્વના પ્રચંડ ગોળાઓને તેમની તેજઃપૂર્ણ સ્થિતિમાં આકાશપદ્મમાં ભ્રમણ કરતા અને અતંતતાના સાગરમાં અદસ્ય ઉત્કૃષ્ટ સૌંદર્યવાળાં સૂક્ષ્મ વાયુમય તરંગોનું ઉદ્દીપન કરતા પોતાના મનમાં ઠલે છે અને ‘વિશ્વ’ના ગહન અર્થનું ધ્યાન ધરે છે; કારણકે ઉપનિષદના શબ્દો પ્રમાણે ‘પ્રકૃતિ’ તો અનાદ્યનંત સર્વવ્યાપી પરમાત્માના શુણ્ય-ધર્મના આખ્યાનરૂપ છે.”

અથર્વ વેદ ૧૦ (૧૩,૪,૩૨-૩૪) માં આપણા સૂર્યમંડળપરથી સૂચિત થતી રીતિ પ્રમાણે વિશ્વની રચનાનો વિષય ઉતારવામાં આવ્યો છે. આ મત્રો ઉપર વિવેચન લખતાં પંડિતજીએ પોતાના ભૌતિક શાસ્ત્રને લગતા વિશાળ જ્ઞાનનો ઉચ્ચમ રીતે ઉપયોગ કર્યો છે. અથર્વ વેદનાં સૂત્રાને યજુર્વેદ ૩૧ (૧૩) થી અને મુંડક ૨ (૧-૪) પરથી સારી પુષ્ટિ મળે છે. પછી તે જ પદ્ધતિ પ્રમાણે માનુષીય રચનાની સરખામણી કરવામાં આવી છે. જગત્ત્વ અવસ્થામાંથી સ્વપ્નસ્થાનમાં પ્રવેશ કરવો તે દ્વિતીય અવસ્થાનું સૂચન ૩ થી કરવામાં આવ્યું છે અને પછી યોગી તૃતીય ‘સુષુપ્ત’ અવસ્થામાં પ્રવેશ કરે છે. ચોથી અવસ્થા તો અનિર્વચનીય છે. આ પ્રમાણે ૪૦ ની ત્રણ માત્રાઓનું જ્યારે યથાર્થ ધ્યાન ધરવામાં આવે છે ત્યારે યોગી આ જગત્ત્વની ચિન્તાઓથી મુક્ત થાય છે. પ્રથમ માત્રાના ધ્યાનથી આ જગત્ત્વમાં અતિ ઉચ્ચ પદ્ધતિને પ્રમાણ છે, બીજીના ધ્યાનથી પારલૌકિક આનંદથી પૂર્ણ અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે અને અંતીમ માત્રાના ધ્યાનથી મોક્ષની પર્યાપ્તિ થાય છે.

મી. આર્ચીબાલ્ડ ગાઉ એમ. એ. એ પણ આ ઉપનિષદનું ભાષાન્તર કર્યું છે. આ તત્ત્વજ્ઞાનની ઉચ્ચતાની સામે તેમણે આપેલા અભિપ્રાયનો ઉતારો આ પ્રકરણના પ્રારંભમાં કાર્થિક વિસ્તારથી કર-

વામાં આબ્યો છે. એ વિદ્વાન્ ગૃહસ્થને તેમના ખસ સ્વરૂપમાં બતાવી આપવા માટે હું તેમના કરેલા બાપાંતરમાંથી યોગ્ય નમૂના રજૂ કરીશ અને પંડિત શુદ્ધતાના બાપાંતરની આથે તેની તુલના કરીશ. પહેલા જ મંત્રમાં અક્ષર શબ્દનો અર્થ 'પદ' (syllable) કયો છે, જે ખરી રીતે 'અનાઘનંત અને સર્વગ્રાપી' એ પ્રમાણે યવો જોઇએ. પતંજલિએ પોતાના 'મહાભાષ્ય' માં અને સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીએ પોતાના 'ઋગ્વેદાદિ ભાષ્યભૂમિકા' નામક ગ્રંથમાં અક્ષર નો એવો જ અર્થ કયો છે. પછી તે જ મંત્રમાં સર્વ શબ્દ બે સ્થળે આવે છે તે બન્ને સ્થળે તેનો અર્થ 'સર્વ' (all) કરવામાં આબ્યો છે અને એ પ્રમાણે સર્વમોહકારપ્પ નો અર્થ "સર્વ જો અને માત્ર જો જ છે" (All in Om and only Om) એ પ્રમાણે કયો છે; ત્યારે સર્વ નો અર્થ અહીં પ્રપૂર્ણ (perfect) થાય છે; તેનું કારણ 'નિશ્કાત પરિશિષ્ટ' અધ્યાય ૧૪ અને કાંડ ૧૩-૧૪ માં આપ્યું છે.

હવે આપણે મી. ગાંડના બીજા મંત્રનો અર્થ તપાસીએ.

"આ સર્વ જગત્ બ્રહ્મ છે, તેથી આ આત્મા પણ બ્રહ્મ છે, અને આ તે જ આત્માને ચાર દિશાઓ છે." ('પદ' નો અર્થ ચાર અવસ્થિતિને બ્રહ્મે, 'પદ' અર્થાત્ 'ગતિ' ઉપરથી, ચાર દિશાઓ કરવામાં આબ્યો છે). ૮ મા મંત્રના અર્થમાં પણ તે જ પ્રકારના દોષો યવા પામ્યા છે. તેમાં એવો અર્થ કરવામાં આબ્યો છે કે, "આ તે જ આત્માનું અક્ષરોમાં નિદર્શન કરવામાં આબ્યું છે, કે દિશાઓ તે અક્ષરો છે અને અક્ષરો તે દિશાઓ છે-ઐ ઉ અને મ્ ઇલાદિ." ૧

સંસ્કૃત ભાષાના આવા શાન સાથે આ ગૃહસ્થો ઉપનિષદોનાં અગ્રિય બાપાંતર કરીને તેમાંનું તત્ત્વજ્ઞાન સમજતા હોવાનો દાવો કરે

છે. તેઓનાં એવાં ભાષાન્તરોનું મૂલ્ય ભવિષ્યની પ્રજા પોતે જ અકિ તે ઉચિત છે અને અમને ખાત્રી છે કે તે મૂલ્ય ઉતરતું જ લેખાશે.

આ ઉપનિષદ નાનામાં નાનું હોવા છતાં અતિગૂઢ તત્ત્વજ્ઞાનથી ભરેલું છે અને પંડિતજીએ તેનો અર્થ નીપજાવવાનું જે કામ માયે લીધું હતું તે કામને તે યોગ્ય જ હતા એની કોઈ પણ માણસ ના પાડી શકે નહિ.

મુંઠક ઉપનિષદ—આ ઉપનિષદ પંડિતજીએ હાથમાં લીધેલું ત્રીજું ઉપનિષદ હતું. તેનું તેમણે સંપૂર્ણ ભાષાન્તર કર્યું હતું. આપણા દુર્ભાગ્યે તે ઉપરનું વિવેચન લખ્યા પહેલાં તે ઉચ્ચાત્મા પરસોક પ્રયાણ કરી મથે અને આ સંદિના આપણે દુર્ભાગી જીવે તેનો પ્રકાશ મેળવવા પામ્યા નહિ. જે તે વિવેચન લખાયું હોત તો તે સંકડો ખોટો માર્ગ દોરાએલાં મગજોને ખરો માર્ગ દર્શાવત અને માર્ગ જૂલો ગએલાઓને આશાના મંદિરના ઉચ્ચ માર્ગપર લાવી મૂકત. ખરેખર, તે વિવેચન સંખ્યાબંધ ઉચ્ચાશયયુક્ત પરંતુ કુમાર્ગે દોરાએલા આત્માઓને સુમાર્ગ મેળવવાની આશાવાળા કરત.

હવે હું પંડિતજીએ કરેલા આ ઉપનિષદના ભાષાન્તરને એકસમુદર, ગાંડ, રાજા રામમોહનરાય અને પંડિત હીમસેને કરેલાં ભાષાન્તરોની સાથે તુલનામાં મૂકીશ. તેનો પહેલો મંત્ર આ પ્રમાણે છે:—

પ્રજ્ઞા દેવાનાં પ્રથમઃ સંઘમૂલ્ય વિશ્વસ્ય કર્તા મુચ્ચનસ્ય ગોષ્ઠા ।
સ પ્રજ્ઞાવિદ્યાં સર્વે વિદ્યા પ્રતિષ્ઠામયર્ચાય જ્યેષ્ઠ પુત્રાય પ્રાહ ॥

મી. ગાંડ તેનું ભાષાન્તર આ પ્રમાણે કરે છે:—

“ ૐ વિશ્વના કર્તા અને જીવનોના ગોષ્ઠા એવા બ્રહ્મા દેવોમાં પ્રથમ ઉત્પન્ન થયા હતા. તેમણે પોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્ર અયવંતને બ્રહ્મ-વિદ્યા અને સર્વ વિદ્યાઓની પ્રતિષ્ઠાનું કથન કર્યું. ”

રાગી રામમોહનરાય તેનો જ અર્થ આ પ્રમાણે કરે છે, તેને હવે ઉપરના અર્થની સાથે તુલનામાં ચૂકો:—

“બ્રહ્મા, આકાશીય દેવતાઓમાંના એક અને વિશ્વના રચયિતા તથા સંરક્ષક, ઉત્પન્ન થયા; તેમણે પોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્ર અથર્વને જોના પર સર્વ વિદ્યાઓનો આધાર રહેલો છે તેવા બ્રહ્મગાનનું શિક્ષણ આપ્યું.”

મેકમમુક્તર વળી તેનો આ પ્રમાણે અર્થ કરે છે:—

“વિશ્વના રચયિતા અને જગતના સંગ્રહક બ્રહ્મા, દેવોમાં સૌથી પ્રથમ હતા. તેમણે સર્વ ગાનના ફળરૂપ બ્રહ્મગાન પોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્ર અથર્વને કહ્યું.”

હવે આ સંબંધે કાંઈ પણ ટીકા કરવા માંડ્યા પહેલાં, હું ધારી છું કે, મારે યંડિનજીએ કરેલો તેનો અર્થ અહીં આપવો જોઈએ:—

“બ્રહ્મા વિદ્વાનોમાં સૌથી પ્રથમ હતા, જે પ્રકૃતિના ભૌતિક નિયમોના વેત્તા અને એક નિપુણ યંત્રશાસ્ત્રવેત્તા હતા. તે મનુષ્ય જાતિના સંરક્ષક હતા. તેમણે પોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્ર અથર્વને બ્રહ્મવિદ્યા અથવા બ્રહ્મગાન—જે ખીજ સર્વ પ્રકારનાં ગાનોમાં ઉત્તમ છે—શીખવ્યું.”

આ સમજા ઉતારાપરથી એટલું તો સ્પષ્ટ સમજાય છે કે તે મનિ પહેલો અને ખીજો અર્થ તો સત્તમથી ધણો દૂર છે. વસ્તુતઃ તે અર્થો ઉપનિષદોના તાત્પર્યથી કેવળ વિરુદ્ધ જ છે, કે જે ઉપનિષદો બ્રહ્મના નિરાકાર સ્વરૂપને સ્પષ્ટ રીતે પ્રત્યોષે છે. આ જ ઉપનિષદના પ્રથમ ખંડનો ૬ ઠો મંત્ર જુઓ. તે મંત્રને ઉપર જણાવેલા ચારે બાષાન્તરકારો યોગી શબ્દોના ફેરફાર સાથે લગભગ એક જ અર્થમાં સમજ્યા છે. તે મંત્રમાં જણાવ્યું છે કે “બ્રહ્મ અદસ્ય, અરૂપી, ઉત્પત્તિરહિત, કાંઈ પણ સ્થૂળ બેદરહિત (મેકમમુક્તર અને ખીજાઓના કહેવા પ્રમાણે અતિબેદરહિત) નેત્ર-ઝાન ઈત્યાદિ ઇન્દ્રિયોથી રહિત છે.”

વળી પ્રથમ ખંડના દ્વિતીય મુંડકના બીજા મંત્રમાં તે જ અક્ષરને કીર્તિમાન, નિરાકાર, સર્વવ્યાપી, આંતર્ગત વ્યાપક, અગત, શારીરિક કે માનસિક ઇન્દ્રિયોથી રહિત, પવિત્ર અને સર્વત્ર પ્રસરી રહેલા સૂક્ષ્મ વાયુ કરતાં બલકે મનુષ્યાત્મા કરતાં પશુ સૂક્ષ્મ કહેા છે. ” તો પછી તે ઉપનિષદના પહેલા જ મંત્રમાં ‘અહા ઉત્પન્ન યયા’ એવું કથન હોય શકે જ શી રીતે ? આ પ્રમાણે મી. ગાડગે અને રાજા રામ-મોહનરાયે સંવચ્છ શબ્દનો અર્થ ‘ઉત્પન્ન યયા’ એ મુજબ કર્યો છે તે કેવળ ખોટો છે; અને મેક્સમુલર તથા પંડિત ગુરુદત્ત વિદ્યાર્થીએ તેનો અર્થ “હતા” એ મુજબ કર્યો છે તે ખરેખરો છે. આપણે જોયે શકીએ છીએ કે મેક્સમુલરે દેવાનાં શબ્દનો અર્થ કરતાં ‘દેવ’ શબ્દ જ વાપર્યો છે તથા ‘અહા’ નો ‘અહા’ શબ્દ જ વાપર્યો છે, પરંતુ દેવનો અર્થ ‘દેવતા’ (Gods) કે ‘આકાશીય દેવતાઓ’ અને ‘અહા’નો અર્થ ‘સ્વાત્મા’ (self) એ પ્રમાણે નથી કર્યો તેમાં તેણે વાળખી ડહાપણ વાપર્યું જ લેખ્યારે.

આ ઉપરથી જણાઇ આવશે કે પંડિત ગુરુદત્ત વિદ્યાર્થીનું ભાષાન્તર આજસુધીમાં થએલાં સઘળાં ભાષાન્તરોમાં ઉત્તમ છે, અને વસ્તુતઃ ભુદ્ધિગમ્ય, વધારે સ્વાભાવિક અને વિષયને વધારે બંધબેસતું છે. આવા ધણા દાખલાઓ આપી શકાય તેમ છે, પરંતુ તેવા ઉત્તારાઓથી પુસ્તકનું વધારી મેલવું ઉચિત લાગતું નથી. વાયકો પોતે જો પંડિત ગુરુદત્તના ત્રણે ઉપનિષદોનાં ભાષાન્તરો બીજાં ભાષાન્તરોની સાથે સરખાવશે તો તેઓ પોતાની મેળે પંડિતજીના ભાષાન્તરોની વાસ્તવિકતા અને ઉત્તમતા સમજી શકશે.

મેક્સમુલરે કરેલા ભાષાન્તરમાં સંખ્યાબંધ ખામીઓ અને

સાધારણ બૂલો રહી ગએલી છે, છતાં તે કહે છે કે તેનું બાપાન્તર સર્વ સ્થળે અક્ષરશઃ કરેલું બાપાન્તર નથી. તે કહે છે કે:—“કોઈ કોઈ સ્થળે શબ્દશઃ બાપાન્તર નહિ કરવા માટે અમારી નિંદા કરવામાં આવે તો તે નિંદા સહન કરવાને અમે તૈયાર છીએ. સામાન્ય રીતે તે નિંદાની સામે તેનો રદિયો આપવો તે સંભવિત નથી પરંતુ દરેક બાપાન્તર-કાર સમજે છે કે ધણી વાર શબ્દશઃ કરવામાં આવેલું બાપાન્તર કેવળ ખોટો જ અર્થ સમજાવનારું થઈ પડે છે.” પંડિત ગુરુદત્ત વિદ્યાર્થી મંત્રાના ખરા તાત્પર્યની અવગણના નહિ યવા દેવા માટે અને દરેક જાણુ તેને સહેલાઈથી સમજી શકે તેટલા માટે કોઈ કોઈ સ્થળે શબ્દશઃ બાપાન્તર કરવાના નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરે તો તેમાં શું નવાઈ છે ? ધણે સ્થળે ઉપનિષદોના ઉચ્ચતમ ભાગોની ગહન પરિભાષા હોવાને લીધે તેનો અર્થ કરવા જતાં શુદ્ધ મંસ્કૃત ભાષાના સારા જ્ઞાનની અને તેના ખરેખરા તારતમ્ય સમજવાની જરૂર પડે છે. તેથી ઉલટું યુરોપીય બાપાન્તરકારો તેવી કંઈ મુશ્કેલીની દરકાર રાખતા નથી. તેઓએ દરેક સ્થળે ગહનમાં ગહન અને અતિગૂઢાર્થમય ભાગોના અર્થ કેવળ સામાન્ય પ્રકારના બનાવી મૂક્યા છે અને તેથી કરીને આ ઉપનિષદોમાં જે અતિ મૂલ્યવાન ભાગ છે તે ભાગને તેઓ અર્થ વિનાના અને કંઈ પણ સાર વિનાના ગોટાળારૂપ માને છે. આવી વસ્તુસ્થિતિ હોવાને લીધે જ પંડિત ગુરુદત્ત વિદ્યાર્થીની સેવાઓની આપણને મોટી જરૂર હતી. એમના જેવા એક સદ્વિચારથીલ આત્માના જ્ઞાનનો લાભ આપણી પાસેથી ઈશ્વર પાસેથી લીધો છે એ આપણું મોટામાં મોટું દુર્ભાગ્ય છે.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

પંડિતજીના પ્રકીર્ણ લેખો.

ડિનજીના સઘળા પ્રકીર્ણ લેખોનો સંગ્રહ કરવો અતિ ઇચ્છ હોવા છતાં તે કાર્ય વ્યવહાર રીતે અશક્ય થઈ પડે તેવું છે, કારણકે તેમના તેવા લેખો સંખ્યાબંધ છે એટલું જ નહિ પણ તેવા કેટલાક લેખો તો વર્તમાનપત્રોમાં પ્રસિદ્ધ થયા હતા અને તેની હેઠળ 'પંડિ-

તજી પોતાતું' નામ પણ ભાગ્યે જ આપના તેમની લેખિની હમેશાં ઉદાગી જ રહેતી અને તેમનો પહેલામાં પહેલો લેખ મી. આર. સી. બેરીના "આર્ય મેગેઝીન" માં પ્રસિદ્ધ થયો હતો; પછી તેમના લેખો "આર્યાવર્તનો ઉદ્ધાર કરનાર" એ નામના પત્રમાં પ્રસિદ્ધ થતા અને પાછળથી "આર્ય પત્રિકા" માં પ્રસિદ્ધ થતા.

'પંડિતજીના નામ વિનાના લેખો કેટલા પ્રસિદ્ધ થયા હશે તે સંખ્યા આપણે કાંઈ ચોક્કસ કહી શકીએ તેમ નથી, તોપણ તે વિનાના ખીજ કેટલાક એવા લેખો પણ હતા કે જે 'પંડિતજીના નામ સાથે પ્રસિદ્ધ થયા હતા અને જે ખરેખર તેમના જ લખેલા હતા. આવા લેખોમાંનો એક અતિવિદ્વાપૂર્ણ લેખ તેમનો "આત્માના અસ્તિત્વની સિદ્ધતા" વિષેનો નિર્ણય હતો જે "વૈદિક પત્રિકા" ના અંક ૨ ન તથા ૩ નામાં લગભગ ૪૫ પૃષ્ઠો ઝટલો લાંબો પ્રસિદ્ધ થયો હતો; તેમનાં સઘળાં લખાણોમાં આ નિર્ણય અતિગહન હતો અને

તે તૈયાર કરવામાં તેમણે અનિષ્ટિત્રમ ઉઠાવ્યો હતો. આ નિબંધ પાંડિતજીના વિશાળ અભ્યાસનું દર્શન કરાવે છે. તેમનો તે અભ્યાસ એટલો વિશાળ હતો કે તેમણે મોટા મોટા ૧૭ વિદ્યાનવેત્તાઓના વિચારો અને તે ઉપરાંત દુનિયામાં પ્રચલિત સધળી મુખ્યમુખ્ય આત્મવિદ્યાની માનીનતાઓ તે નિબંધમાં ટાંકી બતાવી હતી. આ આત્મવિદ્યાના યાનાઓનાં નામ નીચે પ્રમાણે આપવામાં આવ્યાં છે: હુકસધી, નીકોલ્સન, રૉસ્કો, હેબ્બલ, બ્રાઉએસ, હુપર, વંત, હંટર, રય, વૉન હેલમેન્ટ, વ્હીટ, સ્ટૉક્સ, બેઇન, સ્પેન્સર, તેમજ ડા. યુગ્તેર, કલન, બ્રાઉન અને હાર્વિન. સૌથી પહેલાં વિશ્વની રચના યાંત્રિક હોવા વિષેના ગ્રો. હેબ્બલ કલ અને વંતના સિદ્ધાંતની ખજર લેવામાં આવી છે અને બીજા વિદ્યાનવેત્તાઓની જ સાક્ષીઓવડે તે સિદ્ધાંતના ટુકડે ટુકડા કરી નાંખવામાં આવ્યા છે. આ પ્રમાણે બતાવી આપવામાં આવ્યું છે કે આધુનિક સમયના રાક્ષસી બુદ્ધિવાળા કહેવાના વિદ્વાનોને પણ સ્થૂળ પદાર્થથી સ્વતંત્ર રહેલું એવું કંઈ એવન તત્ત્વ અસ્તિત્વ ધરાવતું હોવાનું માન્ય રાખવાની જરૂર પડી છે, પછી તે એવન તત્ત્વને એ જૂઠા જૂઠા વિદ્વાનો ગમે તેવાં જૂઠાં જૂઠાં નામો આપે. સારખાદ પ્રાણીવિદ્યા એ મતને પ્રુદિ આપે છે કે: " જાતિસુધારણાનું કારણ જ આત્મા છે, તેનું પરિણામ કંઈ આત્મા નથી " અર્થાત્ જગત્ બ્યવસ્થિત અને સુધરેલું બનવા લાગ્યું તેનું કારણ તે પૂર્વે આત્મા હતો એ જ હતું. પછી ગ્રો. નીકોલ્સન કહે છે કે, " જહુ અંશે એમ જણાય છે કે દરેક એવન ક્રિયામાં એવું કંઈક રહેલું છે કે જે કેવળ શારીરિક નથી તેમ જ રાસાયનિક પણ નથી, પણ જે સ્વભાવમાં એવન અને બીજા બંને સાથે સરખાવતાં વધારે સ્પષ્ટ એવા કંઈ અચાત બળથી મુક્ત હોય છે. " આ બળને તે " એવન " કહે છે

અને આગળ જણાવે છે કે “કોઈ પણ શારીરિક કે રાસાયનિક બળના ઉપયોગથી પુનર્જન્મનો દેખાવ સમજાવવાને દ્વંદ્વસુધી કાંઈ પણ ચત્ન કરવામાં આવ્યો નથી.” પંડિતજી આ ચર્ચાને અન્તે નીચે પ્રમાણે જણાવે છે:—

આ પરથી એટલું સ્પષ્ટ થાય છે કે તે અચાત બળને જીવગી, ચેતન તત્ત્વ, સુધારક તત્ત્વ, સૂક્ષ્મ કારણ, જ્ઞાનપ્રાપક બળ, આત્મા કહેવામાં આવે કે દુનિયાના આધુનિક વિજ્ઞાનવેત્તાઓને આત્માના અસ્તિત્વનું સંશોધન કરતાં જે કાંઈ ખીજ શબ્દો મળ્યા આવ્યા હોય, તે શબ્દો તેને માટે વાપરવામાં આવે, પરંતુ વસ્તુના આત્મા અસ્તિત્વ ધરાવે છે. આત્મા કાંઈ ખ્રિસ્તીઓની માનીતતા મુજબ માત્ર શાસોગ્ધાસ નથી, મુસલમાનોના કહેવા પ્રમાણે અસહવસ્તુનો આભાસ નથી, કે જડવાદીઓના કહેવા મુજબ કુદરતી સુધારાની પેઢાશ નથી, પરંતુ તે સૂક્ષ્મ, સંસ્કૃત, અજોથર, અને ચેતન્વિત્તાદક પદાર્થ છે તે એક શાશ્વત વસ્તુ છે કે જે માનવની પ્રગતિ કરે છે, વૃદ્ધિ કરે છે, ચેતન્ય અને ગતિને ઉત્પન્ન કરે છે, દાનિને દૂર કરે છે, ખોટને પુનઃ સરખી કરી લે છે, સરીરનું પોષણ કરે છે, સ્પર્શશક્તિને જાગૃત કરે છે, ક્રિયાને જન્મ આપે છે, અને જૂઠા જૂઠા રોગોની સામે ચાય છે, તેનો પરાજય કરે છે તથા તેને દૂર કરે છે. જાશ્વાત્વ દેશોના સંશોધકો અને તત્ત્વવેત્તાઓએ જે તાત્ત્વિક સોધખોળો કરી તે સોધખોળોને અંતે તેઓ આ જ ચોક્કસ નિશ્ચયપર આવ્યા છે. આ ઉપરથી એટલું સ્પષ્ટ સમજાય છે કે તે તત્ત્વવેત્તાઓને પણ એક શાશ્વતતા અસ્તિત્વ ધરાવતી હોવાનું કબૂલ રાખવું

પડ્યું છે; પછી ખુશીમાં આવે તો બધે તેને સ્થૂળ વસ્તુ ઠહો, પણ વસ્તુતઃ તે એક એવો શાશ્વત પદાર્થ છે કે જેને પૂર્વના પ્રાચીન તત્ત્વવિત્ પુરૂષોએ ‘આત્મા’ કહ્યો છે.

ઠેળવાએલા દિંદવાસીઓનાં મગજમાં પુરાતન ભારતવર્ષનાં પ્રભાણીની વિરદ્ધમાં જે વહેમો જડમૂળ ધાલી બેલા છે તેને માટે તેઓની વિરદ્ધમાં પડિત ગુરુદત્ત વિદ્યાર્થીને બહુ સમ્પત શબ્દો લખવા પડ્યા છે એ એક શોકની વાત છે. તે શબ્દો નીચે મુજબ છે:-

આ વિષય ઉપર પુરાતન પૌર્ણત્ય વિદ્વાનોના પ્રભાણો આપવાનું કષ્ટાપૂર્વક બંધ રાખ્યું હોય તો તેનું ખુલ્લું કારણ એટલું જ છે કે આધુનિક સમયનું ભારતવર્ષ સુધરેલા પાશ્ચાત્ય દેશ ઈંગ્લાંડમાંથી જ ખાસ કરીને પોતાનું બુદ્ધિચાંચલ્ય, શ્રદ્ધા, વિશ્વાસ, મન ઇત્યાદિને ગ્રહણ કરે છે. જે અમે શરૂઆતમાં જ પુરાતન સંસ્કૃત વિદ્વાનોના અંધોમાંથી આ જ વાત સિદ્ધ કરવાને પ્રભાણો આપ્યાં હોત, તો અમારી આ ટીકાને બેમી, તરંગી, અશાસ્ત્રીય અને જુની પદ્ધતિની કહેવામાં આવત એ નિઃસંશય છે; જોકે, પાશ્ચાત્ય અંધકારોનાં આટલાં બધાં ઉત્તમ પ્રભાણો આ વિષય સંબંધે એકત્ર કરીને આપવામાં આવ્યાં છે, તોપણ તેમાં એક અડગ નિશ્ચય બાંધવાને માટે જોઇએ તેટલી પદ્ધતિપુરઃસરની અને સંખ્યાબંધ સામ્રીતીઓ આપી શકાઇ નથી.

ત્યારપછી આત્મા એ શું છે અને તેનાં પૃથક્ પૃથક્ ગુણધર્મ શું છે તે વિશે વૈશેષિક દર્શનના રચયિતાના અને ગૌતમનાં પ્રભાણો આપવામાં આવ્યાં છે. ગૌતમકૃત “પ્રથમ પદ બ્રાહ્મ” માંથી એક મોટો ઉતારો તેના શબ્દયઃ અંગ્રેજી ભાષાંતરના રૂપમાં આપવામાં આવ્યો.

છે. તેમાં એવું સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે કે “આ ગુણધર્મો એક પદાર્થથી સંકળાએલા છે કે ને પદાર્થમાં તે એટલી રહેલા છે અને તેથી તે ગુણધર્મો પ્રત્યેક પદાર્થમાં જોવામાં આવતા નથી તથા બાહ્ય ઈન્દ્રિયોવડે તે જાણખી શકાતા નથી. તેથી કરીને એ ગુણધર્મો કોઈ એક ત્રીજા ન પદાર્થના છે કે ને પદાર્થ ‘આત્મા’ છે. આત્માના ગુણધર્મ જ્ઞાન, હર્ષ, શોક, ઇચ્છા, તિરસ્કાર, નીતિ-અનીતિ, અસરકારકપણું, સંખ્યા, પરિમાણ, પૃથક્ અસ્તિત્વ, સંયોજકપણું અને વિયોજકપણું એ પ્રમાણે છે.” બીજો નિબંધ ‘વૈદિક પત્રિકા’ના ત્રીજા અંકમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે તે જ્ઞાતમના ઉપર આપેલા પાઠનું વિવેચન છે અને તેમાં પંડિતજીએ મહર્ષિ જ્ઞાતમના મતની પુષ્ટિમાં દલીલો આપીને અને સામા પક્ષની દલીલોનું ખંડન કરીને તે મતનું વિસ્તારથી વિવેચન કર્યું છે. આર્થસ્વ આડોના “મનુષ્યને શું આત્મા છે?” એ નામના પુસ્તકની પણ તે નિબંધમાં ખબર લેવામાં આવી છે અને તે કેવી રીતે આત્મતત્ત્વની વિશ્લેષમાં દલીલો કરે છે તે બતાવી આપવામાં આવ્યું છે.

“પેકયુનીઓમેનીઆ” અર્થાત “ધન સંપાદન કરવાનો સંભિપાત” એ નામનો એક નિબંધ પણ પંડિતજીએ લખ્યો છે અને તે ધ્યાન ખેંચે તેવો છે. તે નિબંધમાં પંડિતજીએ “ધન સંપાદન કરવાનું મયન કેટલે સુધી ઉચિત-પથ્ય છે?” એ પ્રશ્ન વિશે વિવેચન કર્યું છે. મનુના ૧૧ મા અધ્યાયના ૧૩ મા શ્લોકને આ નિબંધના મૂળ પાઠરૂપ લેખ્યો છે. કોરનેલ યુનિવર્સિટીના પ્રમુખ ડા. બ્રહ્મચંદ્રનું પ્રમાણ આપીને એમ સ્થાપિત કરવામાં આવ્યું છે કે “જનસમાજમાં અત્યારે ચાર પ્રાણુધાતક દર્દો ફેલાયા છે : એપર-

વાધ, નાસ્તિકતા, બેઇમાની અને જડવાદ ” અને પંડિત ગુરુદત્ત વિદ્યાર્થી કહે છે કે “ એ સધળાનું કારણ સ્પષ્ટ રીતે બગવાનું પદાર્થનું અને પૈસાનું પૂજન જ છે. ” જગતમાં આપણે નિત્ય વ્યવહારમાં જનસમાજની જે કાંઈ સ્થિતિ સામાન્ય રીતે જોઈએ છીએ તે સ્થિતિ હાથ પાડીને ઉપર દહેશા સિદ્ધાન્તનું દર્શનપૂર્વક વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. ઉપર જણાવેલાં ચાર મોટાં ક્ષેત્રોમાં પંડિતજી એક પાંચમા ક્ષેત્રનો વધારો સૂચવે છે અને તે ક્ષેત્રનું નામ તેમણે “ ધન સંપાદન કરવાનો સન્નિપાત ” એવું રાખ્યું છે. એ દરદની વ્યાખ્યા તેમણે આ પ્રમાણે કરી છે: “ ધણું ચેપી, વંશપરંપરાથી ઉતરતું આવે એવું, અસાધ્ય અથવા દુઃખસાધ્ય અને અત્યંત પ્રાણહારક એવું ધેસહાના પ્રકારનું ક્ષેત્ર. ” તે ક્ષેત્રનાં ચિહ્નો પણ પંડિતજીએ બહુ ગણાવ્યાં છે; જેવાં કે, “ અપરિતૃપ્ત તૃષ્ણા અથવા તૃષ્ણા, હંમેશાં બૂખ્યું પેટ, બેપરવા ચીડીઓ સ્વભાવ, અત્યંત ઉશ્કેરાઈ જવાનો સ્વભાવ, પાશવ અને અમાનુષીય વિકારોનો હૃદયમાં અત્યંત દાહ થવો, વિશ્રાન્તિથી રહિતતા, ચિન્તા અને ઉજાગરો, ગર્વ, સત્તા અને તાવની આંચકીના આવેશ, નૈનિક અને આધ્યાત્મિક જીતિઓનો પક્ષાધાન વાયુ, ખાઈ-વરપણું, બહુ વસ્ત્રો પહેરવાં, સુસ્તી, શારીરિક નબળાઈ, દુર્બળતા ઇત્યાદિ. ” તે પછી ગરીબાઈનાં પરિણામોનું પણ બધુંકર રંગોમાં એકસરખી રીતે આલેખન કરવામાં આવ્યું છે અને છેવટે નીચેના શ્લોકો-પહેલો મનુનો અને બીજો ઉપનિષદનો લેખને લેખને પૂરા કરવામાં આવ્યો છે. તે શ્લોકો આ પ્રમાણે છે:—

વિત્તં વન્ધુર્વયઃ કર્મ વિદ્યા ભવતિ પંચમી ॥

एतानि मान्यस्थानानि गरीयो यद्यदुत्तरम् ॥

અર્થાત્—ધન, ઉચ્ચ કુળ, વય, કર્મ અથવા પ્રામાણિક ઉદ્યોગ અને વિદ્યા એ પાંચ વસ્તુઓ માનનીય કહેવાય છે; જે પ્રત્યેક વસ્તુ તેની પ્રત્યેક આગતી વસ્તુ કરતાં અનુક્રમે વિશેષ માનનીય હોય છે.

આત્મના વિન્દતે વીર્યં વિદ્યયા વિન્દતેऽમૃતમ્ ॥

અર્થાત્—શાશ્વત જ્ઞાન આત્મામાંથી આવે છે અને અમરત્વ મનોવિચારમાંથી—વિદ્યામાંથી આવે છે.

“ આંતર જીવનની સત્યતા ” એ વિષયપરનું ‘પંડિતજીનું’ ભાષણ બી. એ. જે. ડેવીસકૃત તે જ નામના (The Realities of Inner Life) પુસ્તકમાં કથાવેદના વિચારોના સારરૂપ છે.

વેદિક વાચનમાળાના ભાગ ૧ તથા ૨ માં ઋગ્વેદ સૂક્ત ૨, મંત્ર ૧ થી ૭ સુધીનું અનુક્રમે યાજ્ઞીય વિવેચન આપવામાં આવ્યું છે.

વેદિક વાચનમાળા ભાગ ૩ માં ઋગ્વેદના સૂક્ત ૩૦ માંના મંત્ર ૧-૨-૩ નું વિવેચન આપેલું છે.

આ તેમના પ્રકીર્ણ લેખો છે અને તે ઉપરાંત ‘આર્ય’, ‘આર્યા-વર્ણનો ઉદ્ધાર કરનાર’, અને ‘આર્યપત્રિકા’માં તેમણે જે લેખો સખ્યા હતા તેની સખ્યા ગણવા એસીએ તો યલ્હી મોટી થઈ જવા પામે.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

પંડિતજી અને યોગ.

નાયમાત્મા પ્રવચનેન લભ્યો ન મેઘયા ન વદુના ધૃતેન ।
યમેયૈષ વૃણુતે તેન લભ્યસ્તસ્યૈષ આત્મા વૃણુતે તનૂં સ્વામ્ ॥

અર્થ—આ પરમ આત્મા પ્રવચનથી અર્થાત્ બ્યાખ્યાનો આપવાથી, કે બુદ્ધિથી કે બહુ શ્રવણ કરવાથી પામી શકાતો નથી. જે અંતઃકરણ પૂર્વક તેને પામવાની ઇચ્છા કરે ॥ તે તેને પામે છે. જે પોતાના તનુને તે આત્માને અર્પણ કરે છે તેને આ આત્મા પોતાનો પ્રકાર દર્શિતોયર કરાવે છે.

શુદ્ધોપનિષદ્ મું. ૩, ખંડ ૨, શ્લોક ૩.

વિષય એટલો પવિત્ર છે કે મારા અપવિત્ર હસ્તોને તે યોગ્ય લેખાય નહિ, તેમ જ તે એટલો ઉચ્ચ છે કે મારા દૂષિત શરીરે તેનો સ્પર્શ કરવો પણ ઉચિત નથી. પરન્તુ પંડિતજીએ યોગનો અભ્યાસ કરવાને તથા તેની પ્રક્રિયાઓમાં લેણ ઉતરવાને પોતાની

આખી જીંદગીમાં જે પ્રયત્નો કર્યા હતા, તેનો આ પુસ્તકમાં ઉલ્લેખ કર્યા વિના પંડિતજીનું જીવનચરિત્ર સંપૂર્ણ થયું કહેવાય નહિ. એક 'યોગી' બનવાનો તેમના જીવનનો ઉચ્ચતમ આશય હતો, અને તેમની નોંધપોથીમાંથી આ નીચે જે ઉતારા કરવામાં આવ્યા ॥ તે પરથી કાંઈક અંખી યશ કે આ વિષયમાં પંડિતજીનું ચિત્ત કેટલું નિમગ્ન બની ગયું હતું.

આ સંબંધે કંઈ પણ ગેરસમજૂતી થતી અટકાવવાને હું જણાવી દઉં છું કે પંડિત ગુરુદત્ત વિદ્યાર્થીની જીંદગીની યોગવિષયક અવસ્થા વિષે સખતાં તે વિષયપર હું મારી પોતાના તરફની એક પણ ક્ષોડી સખવાનો ડોળ કરવા ઇચ્છતો નથી.

સર્વ વિષયોમાં અતિષવિત્ર એવા આ વિષય સંબંધી માફ જ્ઞાન કંઈજ નથી એમ કહું તો ચાલે, અને તેથી એક જીવનચરિત્રના લેખક તરીકેની મારી ફરજ પૂરી કરવાને હું પંડિતજીની નોંધ-પોથીમાંથી નીચે પ્રમાણે ઉતારો કરું છું અને તે ઉપર મારી પોતાની કંઈ પણ નોંધ કે ટીકા કરવાનું ઉચિત માનતો નથી. યોગના પરિચય વિનાના હાથની કંઈ પણ વિવેચના કે નોંધ વિનાનાં આ ખુસ્તી સત્યો વધારે મુંઢર અને ઉચ્ચ જણાશે એવો મને ભરોસો છે. આ પુસ્તકના આગલા ભાગમાં આપણે બાળક ગુરુદત્ત વિદ્યાર્થીને પ્રાણાયામ કરતા અને ગૂઢ જ્ઞાનનાં પુસ્તકો વાંચતા જોયા છે; ત્યારપછી મુલાન ગુરુદત્ત વિદ્યાર્થીને યોગ વિષે પ્રશ્નો પૂછતા અને તે સંબંધે ઉત્તમ પ્રમાણુ જણાવવા માંગતા આપણે જોયા છે. હવે આપણે જોઈશું કે પંડિત ગુરુદત્ત વિદ્યાર્થી યોગની પ્રક્રિયાઓ કરવાને અને તે અત્યંત ગૂઢ વિદ્યાનું જ્ઞાન હરકોઈની પાસેથી પણ મેળવવાને ચત્ન કરી રહ્યા છે.

આ ૧૫૫ ઇ. સ. ૧૮૮૪ થી ૪૩ થાય છે.

“તા. ૧૪ મી જાન્યુઆરી—હવેથી રોજ મારી પવિત્ર ધર્મક્રિયાઓ પાછળ અર્ધા કલાક અર્પવાની હું પ્રતિજ્ઞા લઉં છું.”

“તા. ૧૫ મી ઑગસ્ટ—જે કડીન મહાવ્રત મારે પાળવાનું છે તે આજથી શરૂ થશે.”

“તા. ૧૮ મી ફેબ્રુઆરી સને ૧૮૮૫-દાવાનધ ! તારે હવે

ઉત્પન્ન થવું જ જોઈએ ! અહા ! મારા મનજને પ્રસંગાનુકૂળ બતાવ.”

“ તા. ૧ થી માર્ચ—યોગ : મારે હવે તેમાં ઉતરવું જોઈએ.”

“ તા. ૨૩ મી એપ્રિલ—હજી મારા મનજનો મુશ્કેલીમાં બિલકુલ શાન્ત થયો નથી અને ઉનાળાની ઋતુ શરૂ થઈ ચૂકી છે, મારે મારે ...ની શરૂઆત કરવી જોઈએ, અને પવિત્ર પ્રક્રિયાઓની તો તાકીદે શરૂઆત કરવી જોઈએ. આખાં એ વર્ષોથી તે ક્રિયાઓને વિસારી મૂકવી તે કેવું શરમ ઉપજાવનારું કાર્ય કહેવાય ? શરમ ! શરમ !! શરમ !!! શરમ !!!!”

“ તા. ૨૪ મી એપ્રિલ—એક મોટું પરિવર્તન ! શામાટે સધળી લાગણી અને પ્રેમને હૃદયમાંથી ખાલી કરી નાંખીને મીલ તથા હયાનંદના ગ્રંથો વાંચવામાં નિમગ્ન ન બનવું ? અથવા તો શું પ્રેમ પોતે ટકી રહેશે ? ”

“ તા. ૪ થી ઑક્ટોબર—જીવનની એક નૂતન અવસ્થા. શું મારામાંથી બુદ્ધિનો વિનાશ થઈ ગયો છે કે જેથી હું મારી દરજ તરફ ફેવળ આંધળો જ બની ગયો છું ? હા, મારે તે દરજ બખતવી જોઈએ—બખતવી જ જોઈએ.”

“ તા. ૨૧ મી જુન સને ૧૮૮૬—..... મારે યોગક્રિયાઓનો પ્રારંભ કરવો જોઈએ. વાતો કરતાં આજસુ બેસી રહેવું તે ફેવળ નકામું છે.”

“ તા. ૧૬ મી જાન્યુઆરી સને ૧૮૮૭—મારે યોગને માટે ચત્ત કરવો જોઈએ અને એક ઉપદેશક તરીકે જીવન ગાળવું જોઈએ.”

“ તા. ૨૫ મી જાન્યુઆરી—યોગક્રિયાઓ હું નિયમબદ્ધ રીતે કરતો. ”

“ તા. ૬ ડી ફેબ્રુઆરી—આજે હું મી.....ની સાથે પંડિત...ને મળવા જઈ છું. તેને જોઈને હું અસંત આનંદ પામું છું. યોગની ક્રિયાઓનું પણ તેમને સારું જ્ઞાન હોય એમ જણાય છે. ”

“ તા. ૮ મી ફેબ્રુઆરી—હું મી.....ને ત્યાં જઈ છું અને તેની સાથે યોગનાં ૧૧ મુત્રોનો અભ્યાસ કરું છું. જીજ્ઞાસુ જ્યારે જ્યારે ભારી વૃત્તિ તે તરફ વળે છે ત્યારે ત્યારે બાહ્ય જગત સાથેના સંબંધનાં સધળાં દ્વારો સહિત સર્વ વસ્તુઓમાં...”

“ તા. ૯ મી ફેબ્રુઆરી—હું મી.....ની પાસે જઈ છું. તે મને કહે છે કે જ્યારે એક માણસને ધર્મને અર્થે અંદર દાખલ કરવામાં આવે છે ત્યારે તેના પર કાંઈ કસોટીઓ અજમાવી જોવામાં આવતી નથી, પરંતુ તે પહેલાં તેને કસી જોવામાં આવે છે.....ઉદાહરણ તરીકે એક કસોટી એવા પ્રકારની હોય છે કે, એક માણસને કાંઈ ચિખવવાનું તેને કહેવામાં આવે છે, બીજાની સાથે તેને કાંઈ વિવાદ કરવાનો હોય છે, વળી કાંકરા ફેંકીને તથા રેતી વહેવડાવીને સમયનું માપ પણ એકી સાથે જ તેને કરવાનું હોય છે, તથા સામે એક સ્ત્રી બેસી રહેલી હોય છે ! તે મને વળી એવું કહે છે કે, “ એક વાર મને તે સત્ય વિદ્યા-યોગ શીખવી શકે એવા કોઈ માણસ છે, એમ હું પૂછતો હતો અને ત્યાં ધણી સાધુઓ બેઠા હતા. તેઓમાંના ધણીઓ મને યોગની જૂદી જૂદી રીતિઓ સૂચવવા લાગ્યા પણ મેં તેની ના કહી, એટલામાં કોઈ એક માણસ માથે મોટો સાફો બાંધેલો એવો ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તે દણુબર સ્વયં જનીને બોલો રહેતો.

જથ્થાએ અને પછી ત્યાં આવીને બોલ્યો:—“ત્યારે શું તમે ખરી યોગિક ક્રિયાઓ કરવાની જિજ્ઞાસા રાખો છો કે? તો અત્યારે અને આ જ વખતે તમારે તેની શરૂઆત કરવી જોઈએ. તમને જે રીતિ કહેવામાં આવી છે તે જ રીતિ પ્રમાણે તમારે અત્યારે અને આ જ સ્થળે તેની શરૂઆત કરવી જોઈએ અથવા તો તમારી પોતાની રીતિ મુજબ તમે તમારી જાંઠગીમાં તેનો અભ્યાસ રાખ્યાં કરીને એટલે યોગમાં તમે પ્રવીણ થઈ શકશો.” અને પછી તે માણસ જતો રહ્યો.” અને તે કહે છે કે મારે ઉનાળાની રમઝમાં તે માણસ પાસે જઈ તેની પાસે રહેવું અને યોગ શીખવો.”

“આવતી કાલે સ્કવારે મારે વહેલાં ઉઠવું અને (બતી ચકે તો યોગક્રિયા કરવી) ગાયત્રીના જાપ કરવા. ઠીક ત્યારે, મારે સ્કવારે બેઠાં ઉઠીને એમ જ કરવું.”

“તા. ૧૦ મી ફેબ્રુઆરી—હું સ્કવારે બેઠો ઉઠું છું અને ગાયત્રીના ૧૦૦૦ જાપ કરું છું. પછી સાંજે તેની પાસે જઈ છું અને યોગનું પ્રથમ પ્રકરણ પૂરું કરું છું.”

“તા. ૨૦ મી ફેબ્રુઆરી—અત્યારસુધી યોગને માટે કંઈ જ થઈ શક્યું નહિ. અત્યંત દિલગીર.”

(આ અંશમાં પંડિતજીને તેમના પિતાની મંજીર મંદિગીના અખર મળ્યા હતા, અને તે સુલતાન જવા નીકળ્યા હતા. ત્યાંથી પાછા

જરાજર ગોઠવી
ગોઠવણ વીખાઈ-

“તા. ૧૯ મી મે—શું હું નિયમિત ચાલુ શકું? હે ઇશ્વર! મારે જેવાં થવું જોઈએ તેવો તું મને બનાવજે.”

“તા. ૨૫ મી મે—.....તા.. તરફથી એક રજીસ્ટર કરેલો પત્ર મળ્યો તે આ સાથે જોડાયો છે. ‘યોગ’ સંબંધે શુભ સમાચાર છે. હાલમાં કયાંય ‘યોગ’ છે જ નહિ, એ વાત મને અસંભવિત જોવી લાગે છે.”

“તા. ૩૦ મી જુન—સુકિત! તું મારું સ્વપ્ન છે! તું મારો મુખ્ય હેતુ છે! ઇશ્વર! મને તેની તરફ પ્રેરણા કર.”

“તા. ૧ લી જુલાઈ—(ઉપર પ્રમાણે બે વખત).”

“તા. ૪ થી જુલાઈ—‘યોગ’ વિષે...ને કહ્યું.”

“તા. ૮ મી જુલાઈ—એ આસન શીખ્યો.”

“તા. ૧૪ મી નવેમ્બર—મારા પ્રતનો પ્રથમ દિવસ.”

“તા. ૨૧ મી નવેમ્બર—આજે હું એટલો મોડો ઉઠ્યો છું કે જેથી નિઃશય કરું છું કે આજે કાંઈ પણ ખાવું નહિ, ધુસો આદ્યા વિના સૂઈ જવું અને સુતરાઉ કપડાં પહેરવાં.”

“તા. ૨૫ મી નવેમ્બર—રોજ એક કલાક ‘નિરોધ યોગ’ પાછળ ગાળવો.”

(આ પછીના બીજા જ વર્ષમાં પાંડિતજીએ મંભીર માંદગી સંબંધી વારંવાર ફરીવાર કરી હતી તે આપણે જાણી ગયા છીએ. ખરેખર, તે વખતથી જ તેમના પ્રાણધાનક રોગે પોતાનું દારણ શરૂ કરવા માંડ્યું હતું.)

“તા. ૭ મી મે સને ૧૮૮૮—હાલમાં કંઈ જ કસરત થઈ શકતી નથી.....લાવ, આજથી શરૂઆત કરું.”

“તા. ૫ મી સપ્ટેમ્બર—ચિત્તની એક વ્યગ્રતા ઉપર એક આનંદદાયક સંધ્યાએ જય મેળવ્યો ! માઈ ચિત્ત સંધ્યા તરફ બહુ ખેંચાયું હતું.”

“તા. ૧૦ મી સપ્ટેમ્બર—આજથી નિયમન શરૂ થાય છે.”

* * * * *

આ પછી થઈતીજીએ નિયમિત રીતે લખેલી નોંધપોથી આપણે મેળવી શકતા નથી. ત્યારપછી કોઈ કોઈ દિવસે લખેલા નાના મોટા ફક્ત અહીં તહીં જોવામાં આવે છે ખરા; તોપણ કોઈ વાર દિવસોના દિવસો અને મહિનાના મહિના સુધી નોંધપોથી લખવાની હરકાર રખાએલી નહિ એમ તો તે નોંધપોથી ઉપરથી ખુલ્લું જણાઈ આવે છે.

પરિશિષ્ટ અ.

સર સૈમદ અદમદખાને સ્થાપેલા બાણીના મુમુક્ષુમાન વાજાંત્ર
"ધી અલીગઢ ઈન્સ્ટીટ્યુટ ગેઝેટ" પત્રમાં પંડિતજીના મરણ પ્રસંગે
એક લેખ લખવામાં આવ્યો હતો. તે પત્રના તા. ૨૫-૩-૧૮૯૦ ના
અંકમાંના તે લેખનો અનુવાદ આ નીચે આપવામાં આવ્યો છે.

મૃત્યુલેખ.

પંડિત ગુરદત્ત સાહીબ એમ. એ.

સારી આશાઓ આપનાર એક પુરુષ કે જોણે સામાન્ય મનુ-
ષ્યજાતિનું અથવા કોઈ એક પ્રજાનું અથવા મુખ્યત્વે કરીને કોઈ
એક પંથના લોકોનું સુખ વૃદ્ધિગત કરવાની આશાઓને ઉત્પન્ન કરી
હતી, તેના મરણ કરતાં વધારે દુઃખોત્પાદક પ્રસંગ આ આલમમાં
ખીજો શું હોઈ શકે? સ્વર્ગવાસી પુરુષે પોતાના સામર્થ્યવડે એક પ્ર-
જાના ગર્વની જગ્યે પ્રાપ્ત કરી હોય છે તો તેથી આ શોક વધારે
ગંભીર થાય છે.

પંડિત ગુરદત્ત વિદ્યાર્થી એમ. એ. એક તેવી જ પંડિતના
પુરુષ હતા. તેમણે યુરોપીય વિદ્યાઓ અને સાહિત્યમાં ઉચ્ચ પ્રતિનું
સામર્થ્ય સંપાદન કર્યું હતું, સંસ્કૃતના તે એક મોટા પંડિત હતા અને
અંગ્રેજીના એક મોટા વક્તા હતા. તેમનાં અંગ્રેજી બાપણે સાંભળીને
હરકોઈને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થતું અને જો તેમની જાદગી લાંબાઈ હોત
તો તે એક સુપ્રસિદ્ધ વક્તા થવા પામત.

તે લાહોર આર્યસમાજના એક મુખ્ય અંગબૂત હતા અને સૌ

કરતાં વધારે માનપ્રદ વાત એ છે કે તેમણે બીજી સઘળા બાબતો સાથેનો સંબંધ છોડી દીધો અને આર્યસમાજની પ્રગતિને પોતાની જાત અર્પણ કરી હતી. તેમને લેવા અને માનભરેલી અધિકારી પદવીઓ આપવામાં આવતી હતી, પરંતુ તેમાંની એકેનો તેમણે સ્વીકાર કર્યો નહોતો અને આર્યસમાજની પ્રગતિને જ તે પોતાના જીવનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ માનતા હતા. તેમના બીજા સઘળા સદ્ગુણોને માટે આટલી સાબીતી જ બસ છે.

શોક-સોગણા શોકની વાત છે કે આવા માણસનું ના. ૧૯ મી માર્ચ સને ૧૮૯૦ ને દિવસે ૨૬ વર્ષની વયે ક્ષયના દર્દથી મૃત્યુ થયું. હજારો માણસોએ તેમના મરણનો વિલાપ કર્યો હતો અને તેમની શબવાહિનીને માન આપ્યું હતું. પણ તે મધ્યું શું દામનું? એક પ્રજાકીય સંકટ આજીવું અને ખાસ કરીને આર્યસમાજને એક મોટી ખોટ પડી તે કાંઈ મનુષ્યો દૂર કરી શકતાં નથી. અમારા મન પ્રમાણે એક મહાપુરુષ ગમે તે પ્રજાનો કે ગમે તે ધર્મનો હોય, તો પણ તેનું મરણ સામાન્ય મનુષ્યજાતિપર પડેલા એક મોટા સંકટ તુલ્ય જ છે અને તેથી સૌએ તેના મરણથી શોકાતુર થવું જોઈએ.

પરિશિષ્ટ વ.

નિશાળોમાં આદ્યાધ્યાયીનો અભ્યાસ દાખલ કરવાના સંબંધમાં વિચાર કરવાને નીમાએલી સ્પેશ્યલ સબકમિટી તરફથી પાંડિત ગુરુદત્ત વિદ્યાર્થીએ લખેલો રિપોર્ટ.

સબકમિટીની એક બેઠક તા. ૧૨ મી જુલાઈ સને ૧૯૮૯ ને દિવસે થઈ હતી જેમાં નીચે પ્રમાણે ગૃહસ્થો હાજર હતા.

લાલા લાલચંદ.

લાલા હંસરાજ.

લાલા સેનદાસ.

લાલા ગુરુદત્ત વિદ્યાર્થી.

ગુરુદત્ત વિદ્યાર્થીએ એમ બતાવી આપ્યું હતું કે હાલમાં સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓના સંસ્કૃત ઉચ્ચારો બહુ ખામીવાળા, વિચિત્ર અને બેઠંગા જણાય છે, અને તેથી કરીને પ્રાયમિક શાળાઓમાં સંસ્કૃત શબ્દોના શુદ્ધ ઉચ્ચારો દાખલ થાય તેટલા માટે ઠાંઠકિ પગલાં ભરવામાં આવવાં જોઈએ. સબકમિટીના અંગમૂતો પણ આવું પગલું ભરવાની ઇચ્છતા સંબંધે એકમત થયા હતા અને તેથી બ્યવસ્થાપક કમિટીની સમક્ષ તેઓ પોતાનો એવો અભિપ્રાય રજૂ કરે છે કે બવિખ્યમાં પ્રાયમિક શાળાઓના ૪ થી તથા ૫ મા ધોરણના શિક્ષકોએ સંસ્કૃત શબ્દોના ઉચ્ચારો ‘પાણિનીની વર્ણોચ્ચારણુ શિક્ષા’માં દર્શાવેલી પદ્ધતિને અનુસરીને શિખવવા જોઈએ. હું પોતે પણ એવા મતનો છું કે ‘સ્થાન,’ ‘કારણ’ અને ‘પ્રવત્ન’ ઉપર પાણિનીનાં જે સૂત્રો વર્ણોચ્ચારણુ શિક્ષામાં આપવામાં આવ્યાં છે તે વિદ્યાર્થીઓ પોતાના શિક્ષકો પાસેથી સમજીને પછી મહેત્તિ કરે તો તે લાભપ્રદ

યષ્ટ પડે. અભ્યાસની એ પ્રાથમિક સ્થિતિમાં તે અંધનો તત્ત્વજ્ઞાનથી બરેસો ભાગ બીજકુલ મૂકી દેવામાં જ આવવો જોઈએ. પરંતુ સ્થાન, કારણ અને પ્રયત્ન પરના અધ્યાયોનું જ્ઞાન અષ્ટાધ્યાયીનો અભ્યાસ શરૂ કરવાને માટે યોગ્ય પ્રાવેશિક જ્ઞાનરૂપ અને સુગમનાદર્શક ધર્મ પડશે.

નિશાળોના વર્ગોમાં અષ્ટાધ્યાયીનો અભ્યાસ દાખલ કરવાના સંબંધમાં લાલા લાલચંદ એવી સૂચના કરે છે કે મીડલ સ્કૂલના અભ્યાસનાં ત્રણ વર્ષોમાં વિદ્યાર્થીઓએ તેઓનો હાલનો અભ્યાસક્રમ સારી રીતે પાકો કરવો જોઈએ, હિંદી ભાષામાં પ્રાથમિક સંસ્કૃત વ્યાકરણ શીખવું જોઈએ અને આખી અષ્ટાધ્યાયી અર્થ સમજ્યા વિના ગોખીને મેળોએ કરવી જોઈએ. આ મૂલ્યનાનું મુખ્ય કારણ એ છે કે મીડલ સ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓની તંદુરસ્તીને તેઓપર અભ્યાસનો સખ્ત બોલો મેલીને હરકન પહોંચાડવી તે ઇષ્ટ નથી. એટલા માટે વિદ્યાર્થીઓ ત્રણ વર્ષમાં આખી અષ્ટાધ્યાયી અર્થ સમજ્યા વિના મેળોએ કરી નાંખે તેટલું જ બસ છે. અષ્ટાધ્યાયીનો આવી રીતનો અભ્યાસ કરવાથી વિદ્યાર્થીઓ સંસ્કૃત વ્યાકરણ જરા પણ સમજી શકે નહિ અને તેટલા માટે-સંસ્કૃત વ્યાકરણમાં પણ તેઓ કાંઈક સમજી શકે તેટલા માટે હિંદી ભાષામાં સંસ્કૃત ભાષાનું એક પ્રાથમિક વ્યાકરણ વિદ્યાર્થીઓને શિખવવામાં આવવું જોઈએ. અભ્યાસક્રમનું ખીજું શિક્ષણ કાંઈ ઠાઠી નાંખી શકાય જ નહિ, કારણકે જો તેમ કરવામાં આવે તો વિદ્યાર્થીઓને પરીક્ષામાં બહુ સહન કરવું પડે. આમ કરવાનો મુખ્ય હેતુ વિદ્યાર્થીઓની તંદુરસ્તી ઉપર બહુ બોલો ન કરવાનો હોવાથી, જેમ ખાસ આગ્રહ કરવામાં આવતો નથી કે અષ્ટાધ્યાયી રોજ એક ઠલાક ફરજિઆત શિખવવામાં આવવી જ જોઈએ. આ પ્રમાણે અભ્યાસક્રમની ગોઠવણ કરવાથી એક ખીજે

લાભ એ યશ કે સંસ્કૃત વ્યાકરણની સંપૂર્ણ માહિતી વિદ્યાર્થીઓ ખાત્રીબરેલી રીતે મેળવી શકશે; કારણકે, લાલા લાલચંદનો અભિપ્રાય એવો છે કે, જ્યાંસુધી અષ્ટાધ્યાયી મ્હોંએ કરવામાં આવી ન હોય ત્યાંસુધી અર્થસાથે તેનો અભ્યાસ કરવાથી કોઈ જ લાભ થતો નથી, અને એ ક્રમાનુસાર આગળ વધવાથી જ અષ્ટાધ્યાયીના અભ્યાસનો સંપૂર્ણ લાભ મેળવી શકશે. તેટલા માટે, આ ગોઠવણથી આખી અષ્ટાધ્યાયી વિદ્યાર્થીઓના સ્મરણમાં વજ્રવેપ થવા પામશે, અને પછી તેનો અર્થ તો તેઓ ઉપરનાં ધોરણો (એન્ટ્રન્સ ક્લાસીઝ)માં શીખવાનું શરૂ કરી શકે અને એ રીતે વિદ્યાર્થીઓની તંદુરસ્તીપર ખોજો પડવા પામે નહિ.

આ યોજનાના સંબંધમાં મારો અભિપ્રાય એવો છે કે તે તેના શુભ આશયને નુકસાન પહોંચાડે તેવી છે. અષ્ટાધ્યાયીનો અભ્યાસ દાખલ કરવો તો ઇચ્છે જ છે, કારણકે આધુનિક સંસ્કૃત વ્યાકરણો બુદ્ધભરેલાં છે અને વેદોની સમજૂતીને માટે તે જોઈએ તેવાં નથી. વળી પાણિનીના વ્યાકરણ સિવાયનાં ખીજાં સઘળાં વ્યાકરણો એવી પદ્ધતિથી લખાએલાં છે કે જેથી વિદ્યાર્થીઓની આખી જાંઘી ચાલી જાય છે પણ તેઓ લાપાનું મૂળ તાત્પર્ય સમજી શકતા નથી. ત્યારે આ યોજના તો હિંદી ભાષાનું સંસ્કૃત વ્યાકરણ દાખલ કરવાની અગત્ય સૂચવે છે, અને તેથી તે યોજના નકામી, અવૈદિક અને પાણિનીની વિરુદ્ધ જતી લેખાવી જોઈએ. એ નિઃસંશય છે કે ખીજાં વ્યાકરણો મોટા પ્રમાણમાં વાંચવાથી પાણિનીના વ્યાકરણના અભ્યાસ સંબંધે વિદ્યાર્થીઓનો ખરો મત બંધાવા પામે છે, અને તેઓ તે વ્યાકરણના અભ્યાસને

યોગ્ય રહેતા નથી; અને વળી વ્યાકરણ સંબંધે એક વિદ્યાર્થીના જે ખ્યાલો બંધાવા પામ્યા હોય છે તે ખ્યાલોની સામે ઘષ્ટને બૂલી જવાની જરૂર પડે છે અને પછી જ તે પાણિનીનો અભ્યાસ શરૂ કરી શકે છે. તેથી કરીને મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે, આ યોજના પાણિનીના અભ્યાસને માટે સરળતા કરી આપવાને બદલે મુશ્કેલી ઊભી કરે તેવી છે. વળી લાલ સેનદાસના કહેવા પ્રમાણે, એક વિદ્યાર્થી ૪૦૦૦ સંસ્કૃત વાક્યો તેનો જરા પણ અર્થ સમજ્યા વિના ગોખીને મ્હોંએ કરી નાંચે તે, વિદ્યાર્થીના માનસિક આરોગ્ય માટે જોરસું ભયંકર છે તેટલું બીજું કંઈ પણ ભયંકર હોય શકે નહિ. કોઈ પણ જાણના સમજ્યા સિવાય ગોખી કાઢવાથી સ્મરણ-શક્તિ ઉપર બહુ મોટો બોજો પડે છે અને તેથી ઉત્પન્ન તેનો યોગ્ય અર્થ સમજવાથી સરળતાથી અને ઝાઝી મહેનતે તે યાદ કરી શકાય છે. વળી આ યોજના વિદ્યાર્થીના મગજપરનો બોજો ઝાઝો કરવાને બદલે તે પરનો બોજો વધારે છે. તે યોજના ન હોય તો વિદ્યાર્થીઓને માત્ર એક હિંદી સંસ્કૃત વ્યાકરણ અને તેઓનો બીજો અભ્યાસક્રમ શીખવો પડે. એક બીજી યોજના પ્રમાણે તેઓને માત્ર એકલી અષ્ટાધ્યાયી જ શીખવી પડે. પરંતુ લાલા લાલચંદની યોજના પ્રમાણે તો વિદ્યાર્થીઓને તેઓનો બીજો અભ્યાસક્રમ, તે ઉપરાંત સંસ્કૃત વ્યાકરણ અને અષ્ટાધ્યાયી, એ સઘળું તૈયાર કરવાનો બોજો વેઠવો પડશે; વળી વધારામાં જે અષ્ટાધ્યાયીનો તેઓ અર્થ પણ સમજતા નથી તે ગોખીને મ્હોંએ કરવાનો જોર ઉપરાંતનો માનસિક બોજો પણ તેમને વહન કરવો પડશે.

લાલા હંસરાજનો મત આ પ્રમાણે છે:—સંધિ, નામ, પ્રત્યાહિ-પરનાં અષ્ટાધ્યાયીનાં જૂઠાં જૂઠાં સૂત્રોનો ઉતારો લઘુકૌમુદીના ધોરણ

સુધી કરવો; આ સૂત્રો અને તેના હિંદીમાં અર્થો તથા વિવેચન સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીના ‘વેદાંતપ્રકાશ’ ઉપરથી લેઇને તેનાં વ્યા-
કરણનાં જૂઠાં જૂઠાં પુસ્તકો તૈયાર કરવાં, અને પછી સંસ્કૃત વ્યાક-
રણના જૂઠા જૂઠા વિભાગોપરનાં એ જૂઠાં જૂઠાં પુસ્તકો માધ્યમિક
અને ઉચ્ચ મળીને પાંચ ધોરણોમાં ચલાવવાં; અને અષ્ટાધ્યાયી કૌલો-
જના વર્ગોમાં ચલાવવી. તે ઉપરાંત મનુસ્મૃતિ, રામાયણ અને મહા-
ભારતના નાના નાના ટુકડાઓ એકઠા કરીને તેનું પુસ્તક માધ્યમિક
તથા ઉચ્ચ વર્ગોમાં ચાલુ અભ્યાસક્રમ ઉપરાંત ચલાવવું.

મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે તો આ યોજના પહેલી યોજના કરતાં
પણુ વિશેષ હાનિકારક જણાય છે, કારણકે આ યોજનાથી વ્યાક-
રણના અભ્યાસની વૈદિક પદ્ધતિનો સીધી રીતે નાશ થાય છે. હું
સ્પષ્ટ રીતે જણાવવા ઇચ્છું છું કે સ્વામીજીએ લઘુકૌમુદી અને સિદ્ધાંત-
કૌમુદી સામે હુમલો કર્યો હતો તે હુમલો કાંઇ તેમાંનાં સૂત્રોના અર્થોને
માટે જ કર્યો નહોતો, પરન્તુ ખાસ કરીને તેમાંનાં સૂત્રો જે ક્રમને
અનુસરીને ગોઠવવામાં આવ્યાં હતાં અને તેના અભ્યાસ જે ક્રમ
પ્રમાણે કરવામાં આવતો હતો તેને માટે જ તેમણે તે પુસ્તકોની સામે
પોતાનો અભિપ્રાય આપ્યો હતો. સિદ્ધાંતકૌમુદી અને લઘુકૌમુદીમાં
કેટલાંક ખોટી રીતે સમજાવવામાં આવેલાં સૂત્રો છે, પરન્તુ તેવાં
સૂત્રો માત્ર ગણ્યાં ગાંઠ્યાં જ છે અને લઘુકૌમુદીમાં તો તેવાં સૂત્રોની
સંખ્યા તે કરતાં પણુ નાની છે; અને તેથી લઘુકૌમુદીમાંથી એવાં
સૂત્રોને કાઢી નાંખીને તેને બદલે ખરાં સૂત્રો દાખલ કરી તેના ખરા
અર્થો આપવા એ કામ માત્ર એક કલાક જેટલા થોડા વખતનું જ
છે. જે આટલો જ તદ્દાવત તેમાં હોય તો થોડો ફેરફાર અને કેટલીક

જાણ્યોએ થોડો મુધાગે કરીને લઘુકૌમુદી દાખવ કરવામાં કાંઈ જ વાંધો લેધ શકાય નહિ; અને જો કદી સંસ્કૃત લઘુકૌમુદીને બદલે હિંદી-સંસ્કૃત વ્યાકરણને માટે સ્વામીજીના વેદાંગપ્રકાશમાંનાં વિવેચનોની આવશ્યકતા હોય, તો આપણને કાંઈ જ પરિશ્રમ ઉઠાવવો પડે નહિ, કારણકે લઘુકૌમુદીનું એક ધણું સાફ હિંદી ભાષાનર આપણને મળી શકે તેમ છે. પરંતુ લઘુકૌમુદીમાં આવેલા ક્રમ પ્રમાણેનાં મૂત્રોના હિંદી વિવેચનોને સ્વામીજીનું નામ આપવામાં આવે તે આપણા શ્રદ્ધાળુ આર્ય કર્ણપુટને ગમે તેટલું આનંદજનક થઈ પડે, તોપણ તેથી લઘુકૌમુદીના ક્રમમાં રહેલું એર તો કદી પણ ઉતરી શકે નહિ ! લાલા હંસરાજની સૂચના નિયાજમાં ચક્ષાવવા માટેનાં સંસ્કૃત વ્યાકરણને સ્વામીજીનું નામ જોડીને ગર્વ ધરાવવા જેવી છે, પરંતુ તેના વાસ્તવિક સ્વરૂપમાં તે મૂચના લઘુકૌમુદીના હિંદી ભાષાન્તરના નાના મોટા ભાગો માધ્યમિક અને ઉચ્ચ વર્ગોમાં ચકાવવા સરખી જ છે.

આવી યોજનાથી અભ્યાસ મુધારવાનો મુખ્ય આશય બદલાઈ જવા પામે છે અને અભ્યાસક્રમ ઉલટો મુલટો થઈ જાય છે. સ્વામીજીએ પોતાના ‘સત્યાર્થપ્રકાશ’ માં જણાવ્યું છે કે અષ્ટાધ્યાયીનાં બે વાચન કરવાં જોઈએ. પ્રથમ વાચન અષ્ટાધ્યાયીનાં મૂત્રોના ક્રમ પ્રમાણે કરવામાં આવવું જોઈએ અને તેમાં પાઠ, પદ્મછેદ, સમાસ, ઉદાહરણ અને કાર્ય આવી જવાં જોઈએ. દ્વિતીય વાચન કેવળ પ્રયોગ-સિદ્ધિના હેતુથી જ થવું જોઈએ, અને તેમાં ધાતુપાઠ, ઉણાદિ કોશ, ગણપાઠ, વાર્તિક, ઠારિકા અને પરિભાષાનો અભ્યાસ પૂરો થવો જોઈએ. એ તો જાણીતી વાત ■ કે લઘુકૌમુદી એ પ્રયોગસિદ્ધિના આશયથી રચવામાં આવેલું સંસ્કૃત વ્યાકરણ છે. તેથી કરીને જો આ-

पक्षे माध्यमिक अने उया वर्गोभां लघुद्वैतमुदी तथा कालेनना वर्गोभां
अष्टाध्यायी दाम्प्य करीजे, तो आपसे स्वाभाविक अभ्यासनेो कर्म
न दिसवावी नांभीजे छीजे ओम कहेवाय. जे काम आदनां भूषीया
उयां राप्तीने उणीओने नीचे राप्तीने जेवुं अथवा तो भूमितिना
भूष पाह रीप्तीने पहेलां विद्यार्थीओने तेना अभ्यासपाह शिप्तीने
जेवुं न देपाय. स्वागी ह्यानंद लजे छे ३: ---

तदनन्तर व्याकरण अर्थात् अष्टाध्यायीके सूत्रोंका पाठ फिर
पदच्छेद फिर समास....और अर्थ....उदाहरण...उनका कार्य;...
सब बतलाया जाय ॥ एक बार इसी प्रकार अष्टाध्यायी पढ़ाके
धातुपाठ अर्थ सहित और दश लकारोंके रूप तथा प्रक्रिया सहित
....धातुके पश्चात् उणादि गणके पढ़ानेमें सर्व सुबन्तका विषय अ-
च्छी प्रकार पढ़ा कर पुनः दूसरी बार शंकासमाधान, धार्तिक, का-
रिका, परिभाषाकी घटनापूर्वक अष्टाध्यायीकी द्वितीयानुवृत्ति पढ़ावे॥
अर्थात् जो बुद्धिमान् पुरुष निष्कपटी विद्यावृद्धिके चाहनेवाले
नित्य पढ़े पढ़ावे तो ढेढ़ वर्षमें अष्टाध्यायी (और ढेढ़ वर्षमें महा-
भाष्य पढ़कर) तीन वर्षमें पूर्ण व्याकरणी होकर वैदिक और
लौकिक शब्दोंका व्याकरणसे पुनः अन्य शास्त्रोंको शीघ्र सहजमें
पढ़ पढ़ा सके हैं; किन्तु जैसा बड़ा परिश्रम व्याकरणमें होता है
वैसा श्रम अन्य शास्त्रोंमें करना नहीं पड़ता और जितना बोध
इनके पढ़नेसे तीन वर्षमें होता है उतना बोध कुग्रन्थ अर्थात्

સારસ્વત, ચન્દ્રિકા, કૌમુદી, મનોરમાદિકે પદનેસે પચાસ વર્ષોમાં મોં નહીં હો સક્તા, ક્યોંકિ જો મહાશય મહર્ષિ લોગોંને સહજતાસે મહાન્ વિષય અપને ગ્રન્થોંમેં પ્રકાશિત કિયા હૈં વૈંસાં ઇન્ કુદ્રાશય મનુષ્યોંકે કલ્પિત ગ્રન્થોંમેં ક્યોંકર હો સક્તા હૈં? મહર્ષિ લોગોંકા આશય જહાં તક હો સકે વહાં તક સુગમ ઑર જિસકે ગ્રહણ કરનેમેં સમય થોડાં લગે ઇસ પ્રકારકા હોતા હૈં ॥ કુદ્રાશય લોગોંકી મનસા એસી હોતી હૈં કિ જહાં તક વને વહાં તક કઠિન રચના કરની જિસકો વહે પરિશ્રમસે પદ્મે અલ્પ લાભ હ્વા સકેં જૈસે પહાડકા સ્વેદના, કૌંઢીકા લાભ હોના ॥ ઑર આર્પ ગ્રન્થોંકા પઢના એસા હૈં કિ જૈસા એક ગોતા લગાના ઘઠ્ઠમૂલ્ય મોતિયોંકા પાના ॥

જે સંસ્થા મહાન્ સ્વામી દયાનંદના સ્મરણમાં સ્થાપવામાં આવી છે, તે જ સંસ્થા શિક્ષણને લગતા વિષયમાં તે સ્વામીજીના જ અભિપ્રાયની ફરકાર ન કરે, તે તેને શોભણું કહેવાય નહિ. વળી સ્વામીજીએ પોતાનો આ અભિપ્રાય કેટલાક અનુભવો પછી અને પોતાના અમૂલ્ય જીવનસમયનું ખર્ચ કરીને બાંધ્યો છે તે પણ બૂધી જનું જોષએ નહિ.

આ સૂચના સંજ્ઞા મારા વિચારો હું સંપૂર્ણ રીતે દર્શાવી રહું તે પહેલાં એક ખીજ ટીકા કરવાની પણ હું જરૂર જોઉં છું. તકરારની ખાતર આપણે માની લેઈએ કે લક્ષ્મીકાંતુદી માધ્યમિક અને ઉચ્ચ વર્ગોમાં શિષ્યવવામાં આવે અને અષ્ટાધ્યાયી કોલેજના વર્ગોમાં શિ-

ખવવામાં આવે; તો તેનું પરિણામ શું આવે તે હવે આપણે જોઈએ. દૌલેજના અભ્યાસમાં એક વિદ્યાર્થીને એકંદર ચાર વર્ષ મળી શકે છે- એ એફ. એ. માં અને એ બી. એ. માં; અને એમ એ. માટેનું એક વર્ષ તો જે ખાસ વિષય ક્ષેત્રમાં આવે તેની પાછળ જ ગાળવું પડે. આ ચાર વર્ષોમાંથી યુનિવર્સિટીના અભ્યાસક્રમની તૈયારીને માટે તો એક વિદ્યાર્થી બીજું અને ચોથું વર્ષ જ અર્પણ કરી શકે. તેથી કરીને જે અષ્ટાધ્યાયી દૌલેજમાં શિખવવામાં આવે તો વિદ્યાર્થી તેના અભ્યાસ એક વર્ષ એફ. એ. માં અને એક વર્ષ બી. એ. માં, એ પ્રમાણે કરી શકે. આથી તેના અભ્યાસની સંકળના તેને ફરજિયાત રીતે તોડી નાંખવાની જ જરૂર પડે; અને જે કદાચ તેમ કરવાની તેને જરૂર ન પડે, તોપણ એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે જે વિદ્યાર્થીએ પહેલાં લઘુદૌલેજમાં અભ્યાસ કર્યો હોય તેને અષ્ટાધ્યાયીનો મુખ્ય ભાગ ઠાળા ઠાળા મોકડા જવો લાગે છે અર્થાત્ તે તે સમજી શકતો નથી; અને તેથી કરીને જ્યારે તેણે પોતાનું દૌલેજમાંનું જીવન પૂર્ણ કર્યું હોય છે, ત્યારે તેને ઉણાદિ કોષ કે મહાભાષ્યનું જ્ઞાન હોતું નથી અને એકલી અષ્ટાધ્યાયી જ આવડતી હોય છે. જે આ જ પ્રકારના નમૂ- નેકાર સંસ્કૃત શિક્ષણથી ડી. એ. વી. દૌલેજના વિદ્યાર્થીઓને ન્યાસ કરી નાંખવાના હોય, તો હું પૂછીશ કે આપણી દૌલેજનો એક શ્રેણી- એટ જે ઉણાદિ કોષ, મહાભાષ્ય, નિઘણ્ટુ, નિરુક્ત, છંદ, જયોતિષ કે ધૃડ્ઘૈન એમાંનું કાંઈ પણ જાણતો ન હોય અને એકલી અષ્ટાધ્યા- યી જ જાણતો હોય, તે તમારા આર્થ શિક્ષણ સંબંધી ઉચ્ચ અભિ- લાષોને સંતુષ્ટ કરી શકશે ખરો ? તે વેદોના ઉચ્ચ સત્યોને સમજવાને યોગ્ય બનશે ખરો ? આર્થ શિક્ષણના મૂળ તત્ત્વોમાં તેને દૃઢ બનેલો માની શકાય ખરો ? આ હિતચાક્ષ તરફ સહાનુભૂતિ દર્શાવનારાઓએ

આ દોષોજના અંબંધમાં જે આશાઓ લાંબા વખતથી ધારણ કરી છે તે આશાઓ જે કોઈ પણ વખતે પૂર્ણ કરવાની ધારણા રાખવામાં આવતી હોય, તો તમારી યુનિવર્સિટીની એમ. એ. ની પરીક્ષાઓ કરતાં કેટલાક વધારે ઉંચા વર્ગો સ્થાપિત કરવાનો તમારે વિચાર કરવો જોઈએ. કાંઈક સુધારણા કરે તેવો અભ્યાસ પર્મદ કરીને તેને દાખલ કરવાના અંબંધમાં મારે માત્ર એટલું જ કહેવાનું છે કે વ્યાકરણ નહિ જાણતા વિદ્યાર્થીઓને માટે આવો અભ્યાસ ગમે તેટલો નીતિબોધક હોય, તોપણ કેળવણીની દૃષ્ટિથી જોતાં તે વિદ્યાર્થીઓની સ્મરણશક્તિ ઉપર બોબો કરનારો થઈ પડ્યા વિના રહે નહિ.

લાલા સેનદાસનો મત એવો છે કે અષ્ટાધ્યાયીનું શિક્ષણ અજમાયશ તરીકે દાખલ કરવામાં આવવું જોઈએ, એટલે કે અર્થ અને સરલ ઉદાહરણ સાથે અષ્ટાધ્યાયીનું શિક્ષણ એક વર્ષને માટે પહેલા માધ્યમિક વર્ગમાં અને નવમા હવ્ય વર્ગમાં અજમાયશ તરીકે દાખલ કરવામાં આવવું જોઈએ. એક વર્ષ સુધી એ યોજના પ્રમાણે કામ થયા પછી તે વિષેનો રિપોર્ટ કરવામાં આવે અને જો તે યોજના ધટ માલૂમ પડે, તો તે આખી યોજના સંપૂર્ણ માધ્યમિક અને હવ્ય વર્ગોમાં એકસરખી રીતે દાખલ કરી દેવી. પરંતુ તે સાથે વળી તે એવી ઇચ્છા વ્યક્ત કરે કે પહેલા માધ્યમિક વર્ગમાં રોજ એક કલાક અષ્ટાધ્યાયીનું શિક્ષણ આપવામાં આવે, તેની સાથે સાથે અભ્યાસક્રમનું બીજું શિક્ષણ પણ ચાલુ જ રાખવામાં આવવું જોઈએ, કારણકે તે એમ માને છે કે અભ્યાસનાં પુસ્તકોના પાઠ વાંચવાની ચાલુ દેવ રાખવાથી જ વિદ્યાર્થી પરીક્ષામાં પસાર થવાને યોગ્ય બની શકે છે. આ અભિપ્રાય સાથે હું બહુ અરો મગતો થઈ છું, પરંતુ

અધ્યાપીનું શિક્ષણ અનુભવશીલ તરીકે દાખલ કરવામાં આવે તે તરફ હું સદાનુભૂતિ દર્શાવી શકતો નથી. આગળ દર્શાવેલાં કારણોને લીધે હું અધ્યાપીના શિક્ષણને કોલેજમાં દાખલ કરવાની ખાસ અગત્ય માનું છું, અને તે વિષે હું ખીજે કંઈ પણ મત દર્શાવી શકું નહિ. આપણે અધ્યાપીનું શિક્ષણ દાખલ કરવું જ જોઈએ, તોપણ પરીક્ષાને માટે ઉતાવળે તૈયાર થતા વિદ્યાર્થીઓના લાભને માટે નિશાળમાં તે ક્રમે ક્રમે અને બંધ બેસતી રીતે દાખલ કરવામાં આવે તે પ્રકારની છૂટ આપવાને મને કંઈ જ વાધો નથી.

વળી મારો અનિપ્રાય એવો પણ છે કે આઠમા માધ્યમિક અને દશમા ઉચ્ચ વર્ગ સિવાય બીજા બધા વર્ગોમાં હાલનાં અભ્યાસનાં પુસ્તકોનું શિક્ષણ અપાતું નિષ્ક્રમ બંધ કરવું. આથી માધ્યમિક વર્ગોના વિદ્યાર્થીઓને એકલી અધ્યાપીના અભ્યાસમાટે આખાં બે વર્ષ અને પ્રવેશક વર્ગના વિદ્યાર્થીઓને તે માટે આખું એક વર્ષ મળી શકશે. આ રીતે શ્રદ્ધા કરવાથી વિદ્યાર્થીઓના આરોગ્યને કશી હાનિ પહોંચશે નહિ, એટલું જ નહિ પણ કેળવણીને લગતાં ઉત્તરતાં ધોરણોમાં એટલે કે માધ્યમિક અને ઉચ્ચ વર્ગોમાં પણ વિદ્યાર્થીઓ શૈક્ષણિક ઉત્તમ જ્ઞાન ધરાવના થશે. પરંતુ પહેલાં બે માધ્યમિક વર્ગોમાં અને એક પ્રવેશક વર્ગમાં માત્ર વિદ્યાર્થીઓના આરોગ્યના કારણે લીધે જ અભ્યાસક્રમને લગતું શિક્ષણ નિષ્ક્રમ બંધ કરવાનો હું આગ્રહ કરી શકતો નથી. મારી મુખ્ય દલીલ એ છે કે હાલનાં અભ્યાસનાં પુસ્તકો બહુ જ ખામીમરેલાં છે અને તે પુસ્તકો વિદ્યાર્થીઓને એવા પ્રકારની ઓગણીસમી સદીની નવી ઉપગ્રવી ટાહેડી ગરફ્ટ બાપા શીખવે છે કે જે એ પુસ્તકોના કર્તાઓ સિવાય બીજા.

મેનાં મગજમાં ભાગ્યે જ હોઈ શકે. દાખલા તરીકે હું પાઠોપકારક તાગ ૨ જમાંથી થોડો ઉતારો કરું છું, કે જે ઉપરથી જણાશે કે તે રતાં વધારે ખરાબ સંસ્કૃત શિખવનારૂં બીજું કોઈ પુસ્તક ભાગ્યે જ મસ્તિષ્ક ધરાવતું હશે:—

૪. અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૩. યોહિ દાવા પૃથિવ્યી સૃષ્ટવાન્ ।	યો હિ દાવાપૃથિવી સૃષ્ટવાન્ ॥

एकं ब्रह्म द्वितीयो नास्ति ।	एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म अथवा एकं ब्रह्म द्वितीयं नास्ति ॥
मानृतं वक्तव्यं ।	अनृतं मा वाचि अथवा अनृतं न वक्तव्यं ॥

૫. આત્મનઃ પિતા માતા ચ માનનીયેતિ ।	आत्मनः पिता माता च माननीयाविति ॥
-----------------------------------	----------------------------------

मा हिंस्यात् सर्वाभूतानि ।	मा हिंसीः सर्वाणि भूतानि ॥
अतएव शास्त्रस्य लिखनं ।	अतएव शास्त्रस्य लेखनं ॥
ये लोकाः परमेश्वरस्य सर्वाङ्गाः पालयन्ति तेषां किंफलं भवति ।	ये मनुष्याः परमेश्वरस्य सर्वाङ्गाः पालयन्ति तेभ्यः किंफलं भवति ॥

આવા પુસ્તકને શુદ્ધ કરવાની કાંઈ જ જરૂર નથી. તેના દરેક માં દરેક કરતાં ઓછી ભૂલો ભાગ્યે જ જોવામાં આવશે.

કોલેજના વર્ગો માટેના સંસ્કૃત અભ્યાસની યોજનાના સંબંધમાં

લાલા હંસરાજ, લાલા લાલચંદ અને લાલા સેનદાસનો અભિપ્રાય એવો છે કે કાલેજના વર્ગો માટેની યોજના એકદમ દાખલ કરી દેવી નહિ; જ્યાંસુધી કાલેજના વર્ગો એવો અભ્યાસક્રમ ઉપાડી લેવાને યોગ્ય થાય નહિ ત્યાંસુધી આ યોજના દાખલ કરવાનો વિચાર મુક્તવી રાખવો.

છતાં મારો અભિપ્રાય એવો છે કે જ્યારે આવી યોજના દાખલ કરવાનો યોગ્ય સમય આવી પહોંચે ત્યારે ભવિષ્યમાં તેને દાખલ કરવામાં અનાવશ્યક વિલંબ થવા પામે નહિ, તેટલા સાફ એ યોજનાની યોગ્યતા-ઈષ્ટતા સંબંધી નિશ્ચય તો અત્યારે જ કરી વાળવો, કે જેથી તે યોજનાને કાલેજના વર્ગોમાં વ્યવહાર રીતે દાખલ કરવાનું કામ પહોંચી સુતર થઈ પડે.

રાય મુલરાજ એમ. એ., પી. સી. આર. સી. એસ. સજ-કમિટીની એકે એકમાં હાજરી આપી રાખ્યા નથી, તોપણ તેમણે પેતાનો અભિપ્રાય સજકમિટી ઉપર પત્રદ્વારાએ મોકલી આપવાની કૃપા કરી છે, જે પત્ર વ્યવસ્થાપક કમિટી આગળ રજુ કરવામાં આવે છે.

તા. ૨૭ મી જુલાઈ }
સને ૧૮૮૯.

ગુરુદત્ત વિદ્યાર્થી.

પારિશિષ્ટ ક.

રાય મુલરાજનો પત્ર.

બહાલા સાહેબ,

દયાર્નઃ કૌલેજની વ્યવસ્થાપક મંડળીની સમક્ષ સંસ્કૃત અભ્યાસ-ક્રમ લખવ કરવાનો જે સલાહ તે વિરે વિચાર કરવાને રાગુ કરવામાં આવ્યો હતો તે માટે નીમાએલી સખકમિટીની જેઠકમાં હું હાજરી આપી શકું તેમ નહિ હોવાથી હું તે વિષયપરનો મારો અભિપ્રાય દર્શાવવા માટે આ પત્ર લખું છું.

મને ખબર છે કે “વર્ણોચ્ચારણુ શિક્ષા” અને “સંસ્કૃત વામ્યપ્રબોધ” એ જે હાલમાં કરાવવામાં આવતા અભ્યાસની યોજનામાં સમાઈ જાય છે. જેકે તે પ્રાથમિક પાંચમા ધોરણમાં પૂરાં કરી શકાય છતાં તે પુસ્તકો સામે મને કરો વાંધો નથી.

અષ્ટાધ્યાયીના મંબંધમાં જણાવતાં કહીય કે જે તે નિદાનમાં શિખવવામાં આવે તો હું બહુ જ ખુશ થઈશ. જે એક સલાહ માત્ર ઉપરિચિત રાય જે તે એ જે તેનું શિક્ષણ લાભપૂર્વક અને માધ્યમિક શાળાના વિદ્યાર્થીઓના આરોગ્યપર ભારે બોળે ન થવા દેખે તેઓના ખીજ અભ્યાસમાં આડે આવ્યા વિના આપી શકાય કે નહિ. અષ્ટાધ્યાયીના કયા કયા ભાગો દરેક વર્ગમાં શિખવવામાં આવવા જોઈએ તે સંબંધે નિશ્ચિત સૂચન કરવાને પંડિત ગુરુદત્ત વિદ્યાર્થીનું વિનંતિ કરવામાં આવરી જોઈએ. આ બાબત મંબંધે પંડિત ગુરુદત્ત વિદ્યાર્થી

તરફથી જે માહિતી પૂરી પાડવામાં આવે તો આ સંબંધે વધારે સારો નિર્ણય કરી શકાય એવો મારો અભિપ્રાય છે.

વિદ્યાર્થીઓને જે તેમના સંસ્કૃત અભ્યાસક્રમ ઉપરાંત પિં-
ગસમુદ્ર, ઉણાદિકાષ અને ભૂમિકા એ બધું શીખવાનું હશે તો હયા-
નંદ કોલેજમાં અભ્યાસ કરવાને હમણાં ધણા વિદ્યાર્થીઓ મળી આવશે
કે કેમ તે વિષે મને સંશય રહે છે. એ બધું અભ્યાસમાં દાખલ
કરવાનું પરિણામ એ આવશે કે વિદ્યાર્થીઓ સંસ્કૃતને બદલે પર્યંતને
ખીંછે ભાષા તરીકે લેવાને દોરાશે અને જે પર્યંતનું શિક્ષણ કેવળ
ઠાઠી નાંખવામાં જ આવશે તો ધણા જ યોગ્ય વિદ્યાર્થીઓ હયાનંદ
કોલેજમાં દાખલ થવાની દરકાર રાખશે.

જે અસારે આપણે સ્કૂલમાં અને કોલેજમાં અષ્ટાધ્યાયીના
નાના મોટા વિભાગો દાખલ કરી શકીએ, તો તે એક મહત્વનું
કાર્ય થયું લેખાય.

લાહોર

અંતઃકરણપૂર્વક આપનો જ.

તા. ૩ જી જુલાઈને સને ૧૮૮૫.

મુલરાજ.

परिशिष्ट ड.

भांसाहार विषे दूरी नांघ.

तत्राहिंसासत्यास्तेयघ्नचर्यापरिग्रहा यमाः ॥

योगसूत्र २ ॥ ३० ॥

तत्राहिंसा सर्वथा सर्वदा सर्वभूतानामनभिद्रोहः । उत्तरे
 च यमनियमास्तन्मूलास्तात्सिद्धिपरतया तत्प्रतिपादनाय प्रतिपा-
 द्यन्ते ॥ तद्वदातरूपकारणायैवोपादीयन्ते । तथा चोक्तं स ख-
 ल्वयं ब्राह्मणो यथा यथा व्रतानि बहूनि समादिंस्ते तथा तथा
 प्रमादकृतेभ्यो हिंसानि दानेभ्यो निवर्त्तमानस्तामेवावदातरूपा-
 महिंसां करोति ॥ व्यासभाष्ये ॥

जातिदेशकालसमयानवच्छिन्ना सार्वभौमा महाव्रतम् ॥

॥ यो० २ ॥ ३१ ॥

तत्राहिंसा जात्यवच्छिन्ना मत्स्यवधकस्य मत्स्येष्वेवं नान्यत्र
 हिंसा सैव देशावच्छिन्ना न तीर्थे हनिष्यामीति । सैव काळाव-
 च्छिन्ना न चतुर्दश्यात्रपुण्येऽहनि हनिष्यामीति । सैव त्रिभिरुप-
 रतस्य समयावच्छिन्ना देवब्राह्मणार्थे नान्यथा हनिष्यामीति । यथा
 क्षत्रियाणाम् युद्ध एव हिंसा नान्यत्रेति । एभिर्जातिदेशकालसमयै-

रनवच्छिन्ना अहिंसादयः सर्वथैव परिपालनीया । सर्वभूमिषु सर्व
विषयेषु सर्वथैवाविदितव्यभिचारा । सार्वभौमा महाव्रतमित्युच्यते ॥

॥ व्यासभाष्ये ॥

वितर्काहिंसादयः कृतकारितानुमोदिता लोभक्रोधमोहपूर्वका
मृदुमध्याधिमात्रा दुःखज्ञानानन्तफला इति प्रतिपक्षभावनम् ॥

यो० २ ॥ ३४ ॥

तथा चाहिंसकः प्रथमं तावद्वध्यवीर्यमाक्षिपति ततः शस्त्रा-
दिनिपातेन दुःखयति ततो जीवितादपि मोचयति ततो वीर्याक्षे-
पादस्य चेतनाचेतनमुपकरणं क्षीणवीर्यं भवति दुःखोत्पादान्नर-
कतिर्यक् प्रेतादिषु दुःखमनुभवति जीवितव्यपरोपणात्मप्रतिक्षणं
च जीवितात्पये वर्तमानो मरणमिच्छिन्नपि दुःखविपाकस्य नियत-
वेदनीयत्वात् कथंचिदेवोच्छ्वसिति यदि च कथंचित् पुण्यावापगता
हिंसा भवेत्तत्र सुखप्राप्ता भवेदल्पायुरिति ॥

भूर्भुवः स्वः सुप्रजाः प्रजाभि स्यात् सुवीरो वीरैः सुपोषः
पापैः । नर्य प्रजां मे पाहि शस्त्रस्य पशून्मे पाहि अय्यं पितुं मे पाहि ॥

३ ॥ ३७ ॥

हते ह२ह मा मित्रस्य मा चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीच-
न्ताम् । मित्रस्याहं चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षे मित्रस्य चक्षुषा

समीक्षामहे ॥ ३६ ॥ १८ ॥ ऋग्वेदसूक्त १२१ ॥

ये वाजिनं परिपश्यन्ति पक्वं य ईमाहुः सुरभिर्निर्हरेति । ये
चवितो मांसभिसामुपासत उतो तेषामभिगूर्त्तिर्न इन्वतु ॥

ऋ० १ । १६२ ॥ १२ ॥

यन्नोक्षणं मास्यचन्या उखाया या पात्राणि यूष्ण आसेच-
नानि । ऊष्मण्यापिधाना चरूणामंकाः सूनाः परिभूपन्त्यश्वम् ॥

ऋ० १ । १६२ ॥ १३ ॥

ब्रह्म च क्षत्रं च राष्ट्रं च विशश्च त्विषिश्च यशश्च वर्चश्च द्रविणं
च ॥१॥ तदग्रे भोजने न विद्यते । दुष्टं हिंसायाम् ॥

वैशेषिक दर्शन ॥

“શ્રી ગૌરીકાન્ત ઔષધાલય” માં બનતાં ઔષધો.

૧. જીવન—દરેક જાતની ક્ષીણતાને દૂર કરી શરીરમાં લોહી તથા શક્તિ લાવે છે. એક રતલનો રૂ. ૧-૮-૦
૨. દ્રાક્ષાસવ—મંદ પડી ગયેલી પાચનશક્તિને પ્રદીપ્ત કરી શ્રીક્ષ્ણ પડી ગયેલા શરીરમાં લોહી ભરી ગુ-લાણી ચહેરા બનાવે છે. એક રતલનો રૂ. ૧.
૩. બદામનું જીવન—મગજ શક્તિનું કામ કરનારાઓ તેમજ વિદ્યાર્થીઓ માટે ખાસ ઉપયોગી છે. એક રતલનો રૂ. ૨.
૪. પ્રદર વિનાશક—સીના તમામ પ્રકારના પ્રદર, કેઠનો દુઃખાવો, છોડ અને અનિયમિત અટકાવ વગેરે મટાડી ગર્ભાશયને સુધારે છે. એક રતલનો રૂ. ૧-૪-૦
૫. આંખનાનું તેલ—માથામાં નાંખવાથી ખરી પડતા વાળને અટકાવી મુંવાળા, મુંદર ને લાંબા બનાવે છે. શીશી ૧ ના ૦-૪-૦

૬. કૃણધૂત-આ કૃણધૂતના સેવનથી સ્ત્રીના ગર્ભાશયના વિકારો તેમજ વંધ્યાદોષને દૂર કરી પુત્રપ્રાપ્તિ થાય છે. એક રતલના રૂ. ૨-૦-૦

૭. રક્તા સુધારક-તમામ પ્રકારના લોહીવિકારને મટાડી લોહી શુદ્ધ કરે છે. ૫૦૦ ગોળીની કંપીના રૂ. ૨-૦-૦

૮. દાદરનો મલમ-દરેક જાતની દાદરને મટાડી કાયર થએલા દરદીને આરામ આપે છે. ૨૧૨૧ના રૂ. ૦-૪-૦

આ સિવાય પ્રાચીન આર્ય વૈદ્યક ગ્રંથોમાં દર્શાવેલી રીતિ મુજબ બનાવેલી દરેક જાતની ભરમો, રસો, ગોળીઓ, ચૂર્ણો, આસવ, સુરખ્ખા, મલમ, લેપ, તૈલ, ઘૂત તેમજ શિયાળા માટે દરેક જાતના પાક અને ઉનાળા માટે શુલકંદ તથા ચરણત વગેરે તૈયાર મળે છે. વધુ વીગત માટે સુચીપત્ર મંગાવી વાંચો.

ખાહીઆ.

અમદાવાદ.

} વૈદ્ય યુનીસાલ વિ. લાલજીભાઈ.